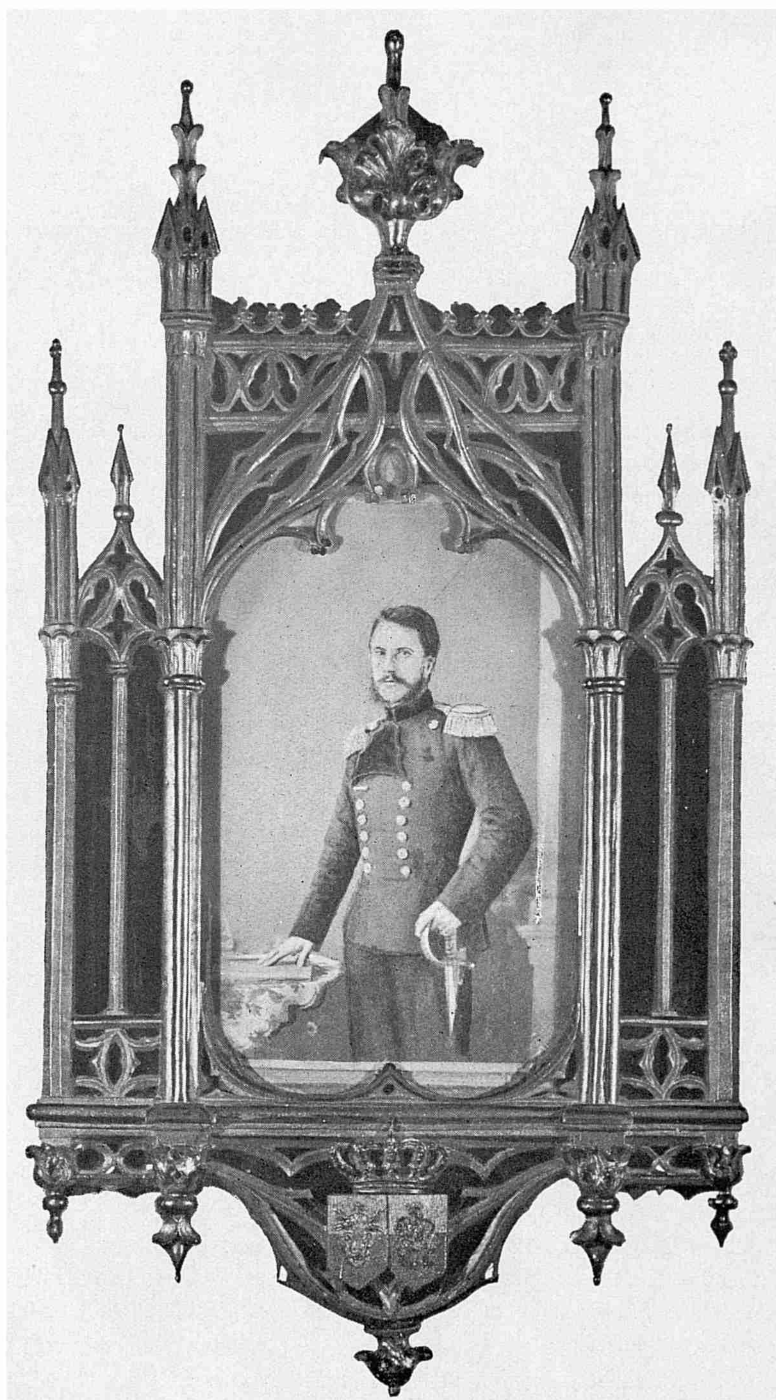
REVISTA ISTORICĂ ROMÂNĂ

MCMXXXII
VOL. II. FASC. II-III

COMITETUL DE DIRECŢIE

CUPRINSUL

CUZA VODĂ ÎN 1859

POLITICA EXTERNĂ A LUI CUZA VODĂ
ŞI
DESVOLTAREA IDEII DE UNITATE NAŢIONALĂ

I. *Publicaţii recente privitoare la domnia lui Cuza Vodă.* II. *Principatele Unite şi pregătirea revoluţiei în Ungaria.* III. *România şi revoluţia polonă.* IV. *România şi întâile proecte de alianţă balcanică.* V. *Relaţiile cu Franţa şi acţiunea Domnitorului în politica externă.* VI. *Anexe.*

I. PUBLICAŢII RECENTE PRIVITOARE LA DOMNIA LUI CUZA VODĂ

Alexandru Ioan I a fost dintre acei oameni cari n'au putut fi niciodată priviţi cu indiferenţă. Ură pătimaşă sau înflăcărată apologie, memoria sa pare că n'a cunoscut, multă vreme după ce osemintele i se odihneau în cripta dela Ruginoasa, o privire liniştită şi obiectivă.

A fost chiar o vreme în care această amintire căpătase un înţeles aproape subversiv; trecutul ţării, închizând paranteza scurtei sale domnii, părea mărginit la barierele oficiale ale tribunei de 10 Mai. Doar o manifestare spontană dar izolată, ca aceea a sătenilor din Mehedinţi, în 1888, cari aleseseră pe fiul Voivodului în Parlamentul Regatului, fără ca el să-şi fi pus candidatura, mai arăta ecoul pe care numele Domnitorului Unirei şi al împroprietărirei îl păstrase în rândurile ţărănimii.

De-abia dela începutul secolului nostru, după lucrarea lui Alexandru Xenopol, după scrierile d-lui Nicolae Iorga, după ce amintirea întemeietorului Universităţii ieşene a fost slăvită cu prilejul celor două jubilee de cincizeci de ani: al Unirii şi al înfiinţării acestui aşezământ de cultură — numai atunci s'a produs şi în lumea intelectuală o puternică reacţiune. Şi totuşi nu putea fi vorba încă de o deplină lămurire a rolului său istoric. Arhiva personală a Voevodului, intrată în stăpânirea lui D. A. Sturdza, rămăsese în păstrarea Academiei Române, fără a putea fi folosită

pentru studiile istorice. Sunt de-abia patru ani de când cele 13 volume, cuprinzând aceste documente, au fost deschise şi au devenit accesibile cercetătorilor istoriei moderne a României.

O întâmplare fericită a voit ca tocmai în acest timp atenţiunea unor istorici străini să se îndrepte asupra acestei perioade a trecutului nostru recent, şi astfel lacuna regretabilă de până acum e împlinită astăzi de o bogată bibliografie. Cel dintâi care a atras atenţiunea asupra arhivei Domnitorului, aflată în colecţiile Academiei, a fost d. P. P. Panaitescu, în articolul său ,,Cuza Vodă şi Unitatea Naţională a Românilor"[1].

In cartea sa de o atât de bogată documentare, directorul Institutului francez de Inalte Studii din Bucureşti, d. P. Henry, a ştiut să arăte însemnătatea acestei corespondenţe diplomatice şi administrative, adăugându-i o covâşitoare informaţie din arhivele străine, care aşează într'o lumină cu totul nouă sfârşitul domniei lui Cuza Vodă şi problema principelui străin [2]. Un alt istoric francez, d. M. Emerit, cunoscut prin lucrările sale din domeniul istoriei noastre juridice şi sociale, a consacrat figurei complexe a lui Victor Place, consulul dela Iaşi şi sfătuitorul statornic al partizanilor Unirii, monografia ce era de mult aşteptată [3]. D. R. V. Bossy, continuând interesantele sale studii de istorie diplomatică, ne-a dat o minuţioasă cercetare a legăturilor politice franco-române sub Cuza Vodă [4]. In toate aceste lucrări, documentele din arhiva lui Cuza Vodă au fost des întrebuinţate şi o parte din ele au fost publicate în anexele ce le însoţesc.

De altă parte, o întreagă lature a politicii Domnitorului Unirii a fost expusă, după publicaţii străine, de d. Al. Marcu [5]. Un istoric englez, elev al d-lui Temperley, d. G. East, a publicat la Cambridge o lucrare sprijinită pe un bogat material inedit [6], asupra problemei Unirii, iar un profesor american, d. T. W. Riker, fost student al Universităţii din Oxford, a dat rezultatele unor lungi şi laborioase investigaţiuni în arhivele din Paris, Londra,

[1] *Arhiva pentru Ştiinţa şi Reforma Socială*, VIII (1929), p. 559 şi urm.

[2] *L'abdication du prince Cuza et l'avènement de la dynastie des Hohenzollern au trône de Roumanie*, Paris, 1930, *Bibl. de la Revue historique*.

[3] *Victor Place et la politique française en Roumanie à l'époque de l'Union*, Bucureşti, 1931.

[4] *Agenţii diplomatici ai României în Paris şi legăturile politice franco-române sub Cuza Vodă*, Bucureşti, 1931, (publ. Fundaţiei Regele Ferdinand I).

[5] *Conspiratori şi conspiraţii în epoca renaşterii politice a României*, Bucureşti, 1930, (publ. aşez. cultural Ion C. Brătianu).

[6] *The Union of Moldavia and Wallachia*, Cambridge, 1929.

Viena şi Berlin într'o carte cu un subiect mai larg, care îmbrăţişează întreaga chestiune a renaşterii noastre politice, în cadrul ei internaţional [1].

Dacă adăugăm la aceste cercetări speciale asupra domniei lui Cuza Vodă şi lucrarea istoricului polon St. Lukasik, în care e vorba de legăturile Domnitorului cu răsculaţii poloni dela 1863 [2], vom fi încheiat enumerarea principalelor lucrări apărute numai în ultimii trei ani, care permit o examinare mai atentă, întemeiată pe izvoare până acum necunoscute, a faptelor acestei scurte şi frământate domnii [3], cu deosebire în cè priveşte politica externă.

In special, arhiva personală a lui Alexandru Ioan I va reţine întreaga noastră atenţiune. După plecarea sa în exil, Domnitorul ceruse unele hârtii particulare care i-au fost trimise. Asupra restului declarase că nu mai are nici o pretenţie, deoarece cunoaşterea acestor acte nu putea fi decât spre onoarea lui, şi că ele erau cea mai bună dovadă a politicei sale naţionale [4].

Confirmarea cea mai strălucită a acestei declaraţiuni ne-o aduce în lucrarea sa d. Henry: „Dacă Principelui nu-i plăceau detaliile de ordin administrativ, scrie d-sa, aceste hârtii arată cu câtă stăruinţă urmărea soluţia marilor chestiuni ce se impuneau atenţiunii sale. Vedem în ele, zi cu zi, ce lupte dădea Domnitorul, pentru a face să fie primite cele mai neînsemnate reforme, împotriva opoziţiei, a Turcilor sau chiar a Europei; se înţelege mai lămurit ce diplomaţie prudentă şi înţeleaptă au trebuit să desfăşoare reprezentanţii remarcabili ce i-a avut în străinătate, Ioan Alecsandri la Paris şi mai ales Costache Negri la Constantinopol — spre a face să fie admise cele mai neînsemnate inovaţiuni, cele mai timide încercări de reorganizare; ce răbdare şi ce energie a trebuit să dovedească Voivodul însuşi atât faţă de Curţile europene care nu pierdeau nici un prilej de-al certa, cât şi faţă de o opoziţie îndărătnică...

E de dorit ca aceste acte să fie publicate într'o zi în întregime; ele vor lămuri, mai bine decât orice alt document, viaţa politică a acestor ani de frământare şi de renaştere, şi vicisitudinele unui Principe curagios şi dezinteresat, hotărât să înfrunte

---

[1] *The making of Roumania, study of an international problem, 1856—1866*, Oxford-London, 1931.

[2] *Rumunjà a Polska w XIX wieku*, Lwow, 1929.

[3] Cf. N. Iorga, *Publicaţii străine privitoare la istoria contemporană a Românilor*, în *Acad. Rom.*, *Mem. Secţ. Ist.*, XII (1931), p. 195—199.

[4] Xenopol, *Domnia lui Cuza Vodă*, II, p. 473.

toate piedicele, dar ştiind bine că faţă de Otomani, mai mult încă decât de diplomaţia europeană, reuşita nu putea rezulta decât din întrebuinţarea simultană a şireteniei, a răbdării şi a unor viguroase îndrăzneli, îndeplinite pe neaşteptate dar pregătite din vreme şi în taină" [1].

Această constatare obiectivă e cu atât mai binevenită, cu cât se pare că nici astăzi nu s'a stins cu totul ecoul patimelor şi al vrăjmăşiilor deslănţuite în jurul acestui nume [2], cu deosebire în intervalul ce desparte pe 2 Mai 1864 de 11 Fevruarie 1866.

Desigur, aceste două date constituie, prin ordinea lor însăşi în cronologia modernă a României, un învăţământ al istoriei. Ele lămuresc înţelepciunea şi prudenţa regelui Carol I, care a găsit în păstrarea formelor constituţionale ale vieţii de Stat chezăşia unei domnii lungi şi rodnice. Dar aceste pilde ale unui trecut încă atât de viu nu pot aduce nici o scădere figurei lui Cuza Vodă [3]. In mintea noastră, faptele sale nu se mai opun acţiunei politice a generaţiei lui Ion C. Brătianu şi a lui C. A. Rosetti; pe adversarii din Fevruarie 1866 nu-i mai despart pasiunele şi duşmăniile înverşunate ale vremii lor, ci dimpotrivă îi uneşte în conştiinţa naţională fapta lor pozitivă şi creatoare; istoria aşează pe temeliile trainice ale unirii Principatelor edificiul glorios al Independenţii şi al Regatului. Ea vede chiar în lovitura de stat dela 1864 precedentul „faptului îndeplinit", care a impus Puterilor recunoaşterea alegerii principelui străin, doi ani mai târziu [4].

Dar mai ales, istoricii care au cercetat documentele epocii lui Cuza Vodă au găsit în aceste acte, pe lângă preocupările covârşitoare ale chestiunilor de interes imediat: recunoaşterea Unirii sau secularizarea averilor mănăstireşti, toate elementele unei politici prudente dar hotărâte pentru pregătirea temeinică a unităţii mai depărtate a tuturor Românilor. Pe baza precisă a acestor numeroase mărturii, se poate lămuri astăzi o întrebare ce a rămas prea multă vreme deschisă şi se poate afirma cu hotărâre că Domnitorul dela 1859 n'a fost numai alesul unei fericite întâmplări, dar că l-a călăuzit într'adevăr o idee politică superioară [5], şi că

---

[1] *L'abdication du prince Cuza*, p. 3—4.

[2] Cf. şedinţa Adunării Deputaţilor din 12 Fevruarie 1932.

[3] Cf. şi judecata lui East, *The Union of Moldavia and Wallachia*, p. 164.

[4] Henry, *op. cit.*, p. 9.

[5] Riker, *The making of Roumania*, p. 252, observă cu dreptate că dela nceput Cuza Vodă a fost preocupat mai mult de situaţia sa internaţională.

a dat scurtei sale cârmuiri un ţel mai înalt, văzând, dincolo de greutăţile fără seamăn şi de luptele aprige ale timpului său, un ideal mai depărtat al neamului întreg.

Ideea însăşi a acestii Uniri se ivise desigur mai de mult, dar ea păruse tuturor oamenilor cu judecată şi cu răspundere cea mai imposibilă nebunie. Aceste „idealuri şi fantasii amăgitoare", cum se rostise Voevodul Bibescu în convorbirea sa cu Gheorghe Bariţ, reţinuseră totuşi înde-ajuns atenţiunea representanţilor monarhiei austriace pentru a determina pe baronul de Prokesch-Osten, „internunţiul" Austriei la Constantinopol, să scrie încă dela 1857, pomenind de o eventuală unire, sub un singur Domn, a Moldovei şi a Valahiei: „După o astfel de încurajare dată pretenţiilor româneşti, cum s'ar putea închipui ca ele să se oprească acolo? Dar aceasta nu e în firea omenească! Românii ar găsi atunci suzeranitatea Porţii o ruşine şi o nedreptate. Ar găsi ţara lor prea mică, ar râvni un stat independent, cuprinzând Bucovina, partea românească a Transilvaniei, Banatul şi poate o graniţă în Balcani. Frumoasă ispravă pentru Austria! Frumos exemplu pentru Serbia! Frumos prilej şi pentru Rusia, la sprijinul căreia aceste ţări ar recurge pentru a-şi atinge scopul. Nu, nu cred că s'ar putea reveni la o idee respinsă la conferinţele din Viena, şi care ar ameninţa Austria până în măduva oaselor" [1]. Pagină des citată şi viziune într'adevăr profetică, în care ambasadorul austriac coprinsese cu groază toate etapele desvoltării noastre viitoare. Această idee a unirii într'un singur stat a tuturor ţinuturilor locuite de Români nu era poate străină nici tânărului Alexandru Cuza, în timpul exilului din 1848; se zice că ar fi asistat atunci cu un alt tovarăş de pribegie, Vasile Alecsandri, la adunarea de pe câmpia libertăţii dela Blaj [2].

Desigur, aceste evenimente nu erau uitate în momentul în care Domnitorul Principatelor Unite a numit, doisprezece ani mai târziu, pe Simion Barnuţiu, tribunul ardelean, printre cei dintâi profesori ai Universităţii pe care o înfiinţase la Iaşi.

Dar ceeace se ştia mai puţin, e că întreaga problemă a elementului românesc de dincolo de Carpaţi s'a deschis pe planul diplomatic european chiar din întâile luni ale Unirii Principatelor. Nu trecuseră nici trei luni dela îndoita alegere a lui Cuza

---

[1] Thouvenel, *Trois années de la question d'Orient*, Paris, 1897, p. 6—7.

[2] V. N. Iorga, *Desvoltarea ideii unităţii politice a Românilor*, Bucureşti, 1915, p. 55.

Vodă, şi războiul între Franţa, Piemont şi Austria izbucnea pe câmpiile Lombardiei. Aceste împrejurări deschid o serie de probleme însemnate, a căror desfăşurare ocupă, într'o foarte largă măsură, activitatea politică exterioară a Principelui şi a agenţilor săi. In unele din aceste chestiuni şi fruntaşii opoziţiei au avut o parte activă. Voi încerca să arăt aci desvoltarea principalelor chestiuni de politică externă în legătură cu ideea de unitate naţională, aşa cum ni se înfăţişează din examinarea lucrărilor amintite mai sus.

II. PRINCIPATELE UNITE ŞI PREGĂTIREA REVOLUŢIEI ÎN UNGARIA

Războiul iminent cu Austria deşteptase atenţiunea lui Cavour asupra necesităţii de-a ridica împotriva monarhiei primejdia unor răscoale lăuntrice, care trebuiau să atragă în alte direcţii trupele destinate frontului italian şi să-i tulbure acţiunea militară.

Incă din Septemvrie 1858, el intrase în tratative cu refugiaţii revoluţiei maghiare din 1848—49, care căutaseră adăpost în Apus ; încă de atunci se întâlni la Torino cu generalul Klapka, unul din principalii lor reprezintanţi [1]. Bărbatul de stat italian căuta astfel în Ungaria puterile cari îi lipseau în Italia [2]. Napoleon al III-lea părea câştigat acestei idei. Pe când însă guvernul piemontez va căuta în această mişcare diversiunea, menită să slăbească împotrivirea armatelor imperiale în Lombardia, şefii emigraţiei maghiare şi cu deosebire Kossuth cer organizarea unei legiuni, cu tot armamentul necesar, şi o acţiune directă la graniţele ungureşti ale imperiului, sprijinită de o armată franceză [3]. Unirea Principatelor române, nerecunoscută încă de Austria, oferă deodată, la hotarul de răsărit al monarhiei, cea mai potrivită bază de operaţiuni. Ministru de Externe al guvernului Ţării Româneşti, a doua zi după Unire, e numit Dumitru Brătianu, un „mazzinian", care fuse primit în audienţă de Napoleon al III-lea după stăruinţa contelui Nigra şi avea cunoştinţă de planul franco-italian al revoluţiei din Ungaria [4]. Imprejurările erau destul

[1] A. Marcu, *Conspiraţii şi conspiratori*, p. 129. Cf. M. Paléologue, *Un grand réaliste, Cavour*, Paris 1926, p. 189.

[2] A. Marcu, *op. cit.*, p. 142.

[3] Emerit, *Victor Place*, p. 86, Cf. Berzeviczy, *L'émigration hongroise et la campagne d'Italie en 1859*, în *Revue des ét. hongr. et finnoougriennes*, V (1926), p. 112—144.

[4] A. Marcu, *ibid.*, p. 143, 149. N'a făcut de-alt fel decât scurtă vreme parte din Cabinet. Cf. Riker, *op. cit.*, p. 223.

de favorabile pentru ca generalul Klapka să poată pleca la Iaşi la începutul lui Martie, cu scrisori de recomandaţie pentru Principele Cuza şi Victor Place. Hârtiile acestuia din urmă păstrează textul unei convenţiuni din 29 Martie 1859, în care se prevăd depozite de arme şi muniţiuni pentru „patrioţii unguri" la Bacău, Roman, Piatra şi Tg. Ocna; 30.000 de puşti, trimise în Moldova de Impăratul francez erau destinate armatei române şi corpului de voluntari unguri. Guvernul sârb urma să puie la dispoziţie aliaţilor tunuri de munte; o singură clausă de ordin politic: în schimbul sprijinului pe care guvernul moldovalah îl acordă agenţilor unguri pentru ofensiva în Ardeal, aceştia îi făgăduesc sprijinul lor pentru recucerirea Bucovinei [1]. Totuşi la sfârşit găsim o rezervă faţă de „alte greutăţi cari se pot ivi din evenimentele şi complicaţiunile ce se pot aştepta".

Se pare într'adevăr că ele n'au întârziat să se producă. Vasile Alecsandri, în misiune la Torino, stăruie şi obţine expedierea transportului de arme făgăduit; sosirea lor la Galaţi e însă descoperită prin indiscreţiunile agenţilor maghiari. Concentrarea trupelor moldoveneşti şi muntene în tabăra dela Furceni, lângă Ploeşti, în Aprilie, câteva zile înainte de izbucnirea războiului din Lombardia, putea fi socotită ca începutul acţiunei militare împotriva Austriei. Dar la 2 Mai, scrisoarea lui Cuza Vodă către agentul piemontez dela Constantinopol înseamnă o oprire hotărâtă în mersul acestor tratative: „In ce priveşte misiunea generalului de care îmi vorbiţi, scrie Principele, nu ştiu cine v'a putut aminti de proectele uriaşe ale Daco-României, ale cărei limite mi se par tot atât de vagi, cât şi planul însuşi. Fără îndoială, evenimentele ce se pregătesc pot rezerva un viitor mai bun ţării ce m'a aşezat în fruntea ei, şi nu voi scăpa nici un prilej favorabil de-ai consolida situaţia. Dar nu mă arunc în aventuri al căror scop nu-l întrevăd atât de lămurit şi ale căror avantagii nu-mi apar destul de sigure; în orice caz, şi fără a îndepărta perspectiva unui câştig teritorial, nu această speranţă m'ar determina să dau ajutorul Moldo-Valahiei unei întreprinderi oarecare, cât m'ar hotărî siguranţa de-a asigura soarta, buna stare şi libertatea a tot ce poartă numele de Român [2]".

S'a ivit deci o neînţelegere care opreşte cooperarea imediată a Românilor cu refugiaţii unguri. Fraza din urmă a scri-

---

[1] Emerit, *op. cit.*, p. 88.
[2] Textul francez la Panaitescu, *op. cit.*, p. 560.

sorii lui Cuza Vodă lămureşte înde-ajuns că obstacolul îl constituie chestiunea Românilor din Transilvania [1]. Incercarea de-a o rezolva printr'un adaos la Convenţiune nu pare a fi avut succesul dorit. Se prevedea totuşi, în acest nou text dela 20 Mai, obligaţiunea de-a se înscrie în viitoarea Constituţie ungară clauze favorabile naţionalităţilor, din care extragem următoarele puncte:

„...2. Aceleaşi drepturi, aceleaşi libertăţi pentru toţi locuitorii Ungariei, fără deosebire de rassă sau de religie.

3. Autonomie a comunelor şi a comitatelor. Locuitorii comitatelor cu populaţie mixtă se vor înţelege prieteneşte între ei în privinţa limbei oficiale ce va trebui adoptată (maghiară, sârbă sau română)...

5. Trupele sârbeşti şi valahe vor avea o organizare specială şi vor fi comandate în limba lor naţională. Egalitate complectă în toate armele pentru a ajunge la toate funcţiunile, titlurile şi demnităţile.

6. După război se va convoca o adunare în Transilvania, pentru a delibera asupra unirei administrative a acestei provincii cu Ungaria; iar dacă majoritatea hotărăşte ca vechea administraţie autonomă a Transilvaniei să fie restabilită, Maghiarii nu se vor opune..." [2].

Nu era greu de văzut că realizarea acestor condiţii era o utopie. De fapt, nici aceste făgăduieli răsunătoare, nici ispita reluării Bucovinei nu determină pasul hotărâtor. Intârzierea prudentă a Domnitorului stârneşte chiar nemulţumiri. In rapoartele lui Victor Place, tabăra dela Furceni nu mai însemna acum decât pregătirea unei lovituri de stat personale a Voevodului [3]. Franţa şi Italia trebuiau lămurite asupra acestor greutăţi. Acesta a fost rostul unei misiuni a lui Bălăceanu şi tot acesta pare a fi fost scopul călătoriei lui Ion C. Brătianu la Genova, la începutul lui Iulie. El încearcă zădarnic să răzbată până la Impăratul francez, care se afla acum la Cartierul general al armatelor sale. Intrevederea sa cu Cavour provoacă supărarea bărbatului de stat italian [4]. Intr'adevăr, promotorul alianţei române-maghiare primeşte dela şeful partidului înaintat român o notă, al cărei cuprins

[1] Necunoaşterea acestor documente a lipsit pe Riker de înţelegerea acestor tratative. Cf. *op. cit.*, p. 268.

[2] L. Kossuth, *Souvenirs et écrits de mon exil*, Paris, 1880, p. 237. Extras dintr'o scrisoare a gen. Klapka din 22 Mai 1859.

[3] A. Marcu, *op. cit.*, p. 213. Cf. Riker, *op. cit.*, p. 239.

[4] A. Marcu, *ibid.*, p. 230.

ni l'au păstrat memoriile lui Kossuth: „Nu cred în liberalismul și în moderațiunea Ungurilor. Este *o mască* pentru a înșela pe împărat. Știu că sunt mai exclusiviști ca niciodată și n'am încredere în Unguri. Dar chiar dacă ar fi altfel, nu ne-am putea niciodată înțelege cu Maghiarii în privința Transilvaniei, pe care cu nici un preț n'o putem ceda Ungariei. Românii de dincolo de Carpați vor să se unească cu noi; noi le-am făgăduit să-i ajutăm. A-i ceda Ungariei ar însemna o trădare. Dreptul istoric, invocat de Unguri, este ridicol" [1]. Călătoria în Ardeal a lui Ion Brătianu, în anii 1850—51, nu a rămas deci fără urmări. [2]

Această încredere era de-altfel deplin împărtășită de emigrații maghiari. Dovada o aflăm, aproape în aceiași termeni, în raportul agentului ungur Ludvigh, dela Belgrad, câteva săptămâni mai târziu: „m'am convins că generalul Klapka se înșelase, crezând că a câștigat cauzei noastre pe Principele Cuza și pe guvernul său.

Sunt dușmani ai țării noastre... Fidelitate, alianță sunt pentru ei cuvinte fără înțeles. Ceeace e mai rău e că sunt pentru ei *un fel de mască*. Nu mă părăsește bănuiala că planul ce fusese conceput de-a pătrunde în Transilvania, ascunde intrigi daco-române, pentru a anexa Transilvania României" [3].

La aceste greutăți inevitabile între Români și Unguri, din care rezultă foarte limpede conștiința unității noastre naționale și amintirea vie a evenimentelor dela 1848, se adaugă pentru Domnitorul Principatelor Unite nevoia de-a ține seamă de rezervele lui Napoleon al III-lea însuși. Incă înainte de-a pleca în Italia, Impăratul primise la Paris pe Vasile Alecsandri, ministrul de externe al Moldovei, și păstrase față de aluziile destul de directe ale acestuia o tăcere semnificativă.

Poetul diplomat, arătând Suveranului pe hartă provinciile locuite de Români, adăugase, plimbându-și degetul peste Banat, Transilvania, Bucovina, Basarabia și malul drept al Dunării: „Vedeți Sire, cât e de întinsă adevărata Românie și ce regat important ar constitui cu a sale nouă milioane de Români dacă providența ar realiza visul și aspirările lor. Pus de o mână puternică în cumpăna politicei moderne, el ar hotărî pentru totdeauna soluția atât de grea a chestiei Orientului".

---

[1] Kossuth, *ibid.*, p. 248—50.

[2] V. I. I. C. Brătianu, *Din amintirile mele și ale altora*, în *Cugetul Românesc*, no. 6, 1922, p. 519 și urm.

[3] Kossuth, *ibid.*, p. 270.

Dar Napoleon se mulţumise să-i arunce o privire pătrunzătoare şi schimbase vorba. Nu era greu de constatat că aliaţii nu erau de acord în această privinţă: dacă Italienii urmăriau prin toate mijloacele diversiunea unui conflict în Orient, împăratul francez doria să mărginească războiul la hotarele Italiei [1].

Armistiţiul neaşteptat dela Villafranca puse capăt acestei faze a relaţiunilor Domnitorului cu revoluţionarii unguri. Evenimentele confirmau astfel prevederile lui Cuza Vodă şi îi justificau pe deplin prudenţa. Din aceste tratative neizbutite, ţara se alegea totuşi cu două rezultate însemnate, unul politic şi altul militar: se adusese întâia oară la cunoştinţa factorilor răspunzători din Europa problema elementului românesc din Transilvania; preocuparea de-a nu compromite, printr'o alianţă pripită cu revoluţionarii maghiari, soarta Românilor din Ardeal, ne apare de acum înainte ca un fir conducător al politicii lui Cuza Vodă. Ea ţine deci seamă de ambele curente ce au stăpânit pe revoluţionarii români din 1848, pe acei din Ţara Românească, adversari ai despotismului habsburgic dar şi pe cei din Ardeal, apărători în primul rând a drepturilor naţionale. E de-altfel caracteristic că în memoriul său din 1860, Papiu Ilarian putea invoca amintirea lui Mihai Viteazul, urând Domnitorului să-i răzbune moartea şi să fie „executorul fericit al planului celui mai mare Domn şi Român, ce a avut vreodată Dacia lui Traian" [2].

Rezultatul militar a fost înarmarea micei oştiri a Principatelor cu cele 25000 de puşti aduse din Italia, din care 10.000 numai erau dăruite armatei noastre, celelalte fiind trimise voluntarilor unguri. Sfârşitul războiului din Italia şi neînţelegerile ivite cu conducătorii emigraţilor au împiedecat însă înarmarea lor, şi armele au rămas în deplina proprietate a guvernului român. Dificultăţile financiare ivite în urmă au fost aplanate prin mijlocirea lui Victor Place. Plata acestor arme ar fi cerut votarea unui credit special de către Adunările legiuitoare, ceeace ar fi dat în vileag chestiunea înarmărilor clandestine din primăvară, împotriva Austriei. Principatele au rămas deci în stăpânirea întregului armament, fără a mai plăti nici Franţei costul său, nici transportul Sardiniei [3].

---

[1] V. I. Lupaş, *Epocile principale în istoria Românilor*, Cluj, 1928, p. 135.

[2] Cf. Panaitescu, *ibid.*, p. 561. Cf. Riker, *op. cit.*, p. 269. O depeşă a consulului austriac Eder din 29 Fevr. 1860 confirmă această presupunere.

[3] Panaitescu, *ibid.*, p. 562.

Inainte chiar de încheierea păcii dela Zurich, legiunea maghiară a fost oficial desfiinţată. Dar chestiunea italiană nu era rezolvată prin anexarea Lombardiei, şi noi complicaţiuni erau în perspectivă. Inrolaţi în armata lui Garibaldi, emigraţii unguri puteau spera o întorsătură mai favorabilă, şi astfel tratativele cu Domnitorul Principatelor Unite au fost reluate în cursul anului 1860.

Atenţiunea diplomaţiei austriace se concentrase însă acum asupra acestei chestiuni: reprezentanţii Austriei în Principate trăiau într'o atmosferă de conspiraţie şi de uneltiri războinice. I-a fost relativ uşor lui Cuza Vodă să dezmintă zvonul prezenţei lui Klapka în Moldova şi al trecerii sale misterioase în răsăritul Ardealului [1]. Deasemenea, o nouă convenţie militară între Români şi Piemontezi, încheiată de Bălăceanu la Turin, pentru a ataca Ungaria în timpul iernii, în care se regăsesc unele elemente ale convenţiunei reale din 1859, pare a fi numai produsul imaginaţiei înfierbântate a reprezentanţilor imperiului din Principate şi din Turcia. E foarte probabil că avem a face cu un ecou întârziat, în cercurile austriace, al evenimentelor din anul precedent [2].

In realitate, Cuza Vodă se menţinea acum numai pe tărâmul unei neutralităţi binevoitoare pentru emigraţii maghiari: îngăduinţă pentru refugiaţii din Ungaria de-a trece în Italia, libertate pentru pregătiri ascunse în Moldova, făgăduinţa unui stoc de arme şi muniţiuni pentru eventuala înarmare a legiunii ungureşti, „*mais rien au delà*". Klapka îşi dădea seamă de această rezervă şi o atribuia, nu fără dreptate, întăririi situaţiei Domnitorului, în afară ca şi înlăuntrul ţării. „Succesul acestei întăriri, scria el în Septemvrie 1860, îi va da o mai mare ambiţie. Dorinţele sale vor spori, ideea unei Daco-Românii va încolţi în mintea sa şi va avea poate şanse de reuşită". De aci interesul ca proiectele Ungurilor să fie realizate fără ajutorul efectiv al lui Cuza, în orice caz înainte ca acesta să-şi consolideze temeinic domnia [3].

De-aci şi nevoia de-a provoca din partea Piemontului o intervenţie mai hotărâtă. Ea se produse la sfârşitul anului, cu prilejul unui transport de arme expediat din Genova la Galaţi, pe corăbii piemonteze, pe care cavalerul Strambio, noul consul

---

[1] Riker, *op. cit.*, p. 270.
[2] *Ibid.*, p. 271.
[3] Marcu, *op. cit.*, p. 259.

al Sardiniei la Bucureşti, urma să-l predea emigraţilor maghiari din România.

La 1 Decemvrie, vasele „Unione" şi „Matilda" debarcau numeroase lăzi de puşti la Galaţi, unde un emisar Ungur, cu un picior, un presupus agent garibaldian, se îngrijea de primirea lor [1]. Precauţiunile de rigoare fuseseră însă atât de neglijate, că Austria aflase de sosirea lor încă înainte de debarcare. Intervenţia ei, prin consulul Eder, pentru imediata confiscare şi reexpediere a armelor, avu o notă aproape cominatorie. Deşi indiscreţiunile maghiare şi italiene erau de natură a-l compromite, întâia reacţiune a lui Cuza Vodă a fost inspirată de un sentiment de demnitate: „Nu uitaţi, răspundea el lui Eder, că nu sunt un organ al guvernului imperial, că trebuie să consider şi interesele altor Puteri; ele n'au intenţia să mă însărcineze cu funcţiunea de caporal austriac" [2].

Nu fără abilitate, însă, se folosea de acest prilej pentru a îndemna Austria la recunoaşterea Unirii depline a celor două Principate, pe care o pregătea. Afacerea lua însă proporţii; din toate părţile consulii înmânau proteste. Rusia se îngrijora şi de prezenţa unor ofiţeri români în statul major al lui Victor Emanuel şi la asediul Gaetei. Un demers colectiv, prin consulul englez Green, pentru a impune predarea armelor Turciei, întâmpină însă o împotrivire categorică. „Intrevederea care urmă arătă că nici autonomia Principatelor, nici demnitatea Domnitorului nu puteau fi uşor încălcate" [3]. Cuza Vodă încerca acum să reţie armele debarcate, prin cumpărare sau confiscare, spre a mări încă pe această cale armamentul oştirii române. In faţa acestei atitudini, consulii băteau în retragere: câteva zile mai târziu, Green preciza că demersul fusese doar „o recomandare".

Intervenţia Franţei, faţă de care bunele oficii ale lui Place fuseseră de folos [4], aduse în sfârşit ieşirea din acest impas. Ambasadorul La Valette admise că armele trebuiau să părăsească Principatele. A cere însă mai mult — predarea lor autorităţilor turceşti, cum pretindea Austria — însemna o nesocotire a autonomiei Principatelor şi a tratatului. Până la urmă, ambasadorul englez interveni pentru ca transportul să fie ridicat de două corăbii britanice, care îl aduseră la Constantinopol, de unde,

---

1 Riker, *op. cit.*, p. 274.
2 *Ibid.*, p. 277.
3 *Ibid.*, p. 280.
4 Emerit, *op. cit.*, p. 129—31.

după destul de lungi tratative între Italia şi Turcia, se pare că armele au fost înapoiate la Genova. Totuşi aproape o sută de lăzi scăpaseră dela confiscare [1]. De altă parte, dreptul de azil pentru emigraţi şi uşurarea trecerii lor la Constantinopol erau un răspuns la cererile de extradiţie ale Austriei [2]. ,,Se poate spune, conchide d-l Riker, că din acest imbroglio neplăcut, Cuza a ieşit foarte bine... Dacă îşi menţinuse demnitatea împotriva Austriei şi a Turciei, el refuzase de-asemenea să devie un instrument şi o victimă a lui Cavour'' [3].

Incidentul transportului de arme dela Galaţi n'a împiedecat însă păstrarea bunelor relaţii cu noul regat al Italiei. Scrisorile lui Cuza Vodă către regele Victor Emanuel al II-lea sunt în-deajuns de semnificative. Astfel mulţumindu-i, în Ianuarie 1861, pentru ordinul Sf. Mauriciu şi Lazăr pe care Suveranul i-l conferise, Domnitorul adăuga: ,,România, care în marea mişcare politică din ultimul timp, a fost cea dintâi care a putut să-şi manifeste liber dorinţele sale, urmăreşte cu mai mult interes decât oricine marea luptă, în care Italia e acum angajată. Majestatea Voastră a devenit drapelul şi spada unei cauze nobile, menită să-i atragă toate popoarele ce au suferit'' [4]. Iar în Martie, după proclamarea oficială a regatului, aluzia e şi mai străvezie: ,,Italienii, care sunt fraţii noştri mai mari, şi-au atins scopul înaintea noastră. Departe însă de-ai pizmui, salutăm dimpotrivă izbânda lor ca o chezăşie şi o nădejde pentru viitorul nostru'' [5]. Ideea ,,Daco-României'' de care se temea Klapka, nu era părăsită, dar nu era îngăduit altora să tragă folosul primejdiilor pe care România ar fi trebuit să le înfrunte.

Deaceea, într'o nouă întrevedere cu Klapka, sosit în Principate în urma eşecului transportului de arme, Domnitorul se menţine pe linia unei atitudini prudente [6]. Tratativele cu emigraţii unguri intră de acum în faza pe care d. Marcu o defineşte foarte potrivit: ,,înarmări tardive pentru o cauză pierdută'' [7].

---

[1] Riker, *ibid.*, p. 286.

[2] Emerit, *op. cit.*, p. 128 în n.

[3] Riker, *ibid.*, p. 286—87.

[4] *Acad. Rom. Mss.*, *Arh. Cuza*, vol. 4860, fol. 35.

[5] Panaitescu, *op. cit.*, p. 562.

[6] Emerit, *op. cit.*, p. 126 şi urm. Cf. de-asemenea proiectul de răspuns unei delegaţiuni de Români ardeleni, 7 Mai 1863, la Fălticeni, V. Henry, *op. cit.*, p. 8 în n.

[7] Marcu, *op. cit.*, cap. VI.

Totuşi, în 1863, Cuza Vodă se află în faţa unor noui propuneri, aduse de generalul ungur Tűrr, ajuns aghiotant al regelui Victor Emanuel, pe care Domnitorul îl primeşte în audienţă la 28 Mai la Bucureşti; convorbirea ce a avut loc ne-a fost din fericire păstrată în toate amănuntele ei [1]. ,,Italia, Alteţă, îşi începe expunerea generalului Tűrr, Italia nu poate trăi aşa cum este constituită. Ea trebuie să stăpânească Veneţia şi pentru a ajunge acolo, trebuie să atace Cadrilaterul. Acest proiect a fost studiat şi e verosimil că ar fi fost executat în primăvară, dacă nu s'ar fi întâmplat răscoala nesocotită a Poloniei, care a produs o apropiere între Franţa şi Austria. Proiectul este deci amânat, dar nu este decât amânat. Dar Italia singură nu poate ataca Austria. Cum însă Austria a văzut cu ochi răi deşteptarea României, cum ea nu iubeşte nici Principatele Unite, nici pe Alteţa Voastră, ne-am gândit să găsim aci un ajutor ce-l socotim de neapărată trebuinţă. Acest ajutor ar fi subordonat bine înţeles vederilor şi intenţiunilor Alteţei Voastre şi nu ar fi în nici un caz de natură a le compromite".

Se revenea deci la vechiul plan al lui Klapka: provocarea unei răscoale în Ungaria, primul nucleu al armatei revoluţionare înarmându-se în ascuns pe teritoriul Principatelor, fără ca Domnitorul să-şi iee altă răspundere. ,,Totul s'ar mărgini deci, încheie trimisul, la predarea a o mie de puşti micului nostru corp de armată". ,,Pentru Ungaria? îl întrerupe Domnitorul. ,,Pentru Italia, Alteţă, răspunde generalul, surâzând. Ora Ungariei nu a sunat încă. Inţeleg foarte bine gândul ce determină această întrebare a Alteţei Voastre şi voi fi în această privinţă tot atât de sincer. Eu nu contest naţionalitatea Românilor din Transilvania şi nu voi oferi Bucovina Alteţei Voastre, aşa cum a făcut-o generalul Klapka. Să lăsăm viitorului soluţia acestor probleme".

Răspunsul lui Cuza Vodă este din cele mai lămurite şi mai hotărâte:

,,In ce priveşte ajutorul pe care aş trebui să-l dau proiectului ce mi-l desvăluiţi, aceasta este o chestiune foarte gravă. Este neîndoelnic că Austria a văzut cu ochi răi stabilirea ordinei actuale în România şi este nu mai puţin sigur că nu ne doreşte mult bine. De altă parte, nu vă ascund că Românii au prea puţine simpatii pentru Austria. Dar voi consulta înainte de toate

---

[1] Textul francez la Panaitescu, p. 565—6, şi mai complet la Marcu, *op. cit.*, p. 324—28.

interesele ţării mele. Să dăm cărţile pe faţă, nu-i aşa? Am—nu pot să nu am—o deosebită simpatie pentru o chestiune de naţionalitate. Ei bine, vă declar totuşi că în eventualitatea pe care o prevedeţi, n'aş vrea să contribui la ridicarea Ungariei înainte de-a şti cu deplină siguranţă, că Maghiarii s'au înţeles în sfârşit cu Românii de dincolo de Carpaţi". Frază ce pune capăt întrevederii şi care, cum se exprimă cu dreptate d. Bossy [1], va rămâne în Istorie. Dela această hotărîre Domnitorul nu se va mai abate; el nu va ajuta mişcarea maghiară „cât timp nu se va ţine seamă de drepturile Românilor din Transilvania" [2]. Audienţa provocase nedumerire în cercurile diplomatice franceze. Dealtfel, în 1863, chestiunea ungară nu mai era actuală; ieşise din sfera de activitate oficială a guvernului francez — întrevederile lui Ioan Alecsandri la Paris, care caută zadarnic atunci să fie primit în audienţă de Napoleon al III-lea, o dovedesc îndeajuns [3]— pentru a intra în acea a agitaţiilor revoluţionare mult mai periculoase pentru siguranţa ţării. Cuvântul de ordine nu mai pleacă acum nici dela Paris, nici dela Torino, ci mai de grabă dela Caprera, de unde Garibaldi, eternul insurgent, caută acum să îndrumeze mişcările revoluţionare din Răsăritul Europei. Uneltirile conspiratorilor maghiari adăpostiţi pe teritoriul nostru se confundă cu acele ale comitetelor polone, care caută la rândul lor să folosească teritoriul României pentru a ajuta pe tovarăşii de luptă din Polonia. Incă în Aprilie 1864, buletinul de informaţii al revoluţionarilor poloni arată fără rezerve aceste legături: „Scopul este eliberarea Poloniei şi restauraţia acestei trinităţi a popoarelor revoluţionare (Poloni - Unguri - Italieni). Mijlocul: unirea împotriva vrăjmaşului secular a tuturor puterilor celor trei naţiuni aliate: Polonia, Ungaria şi Italia; condotierul, în fine: generalul Garibaldi" [4].

Despre Gustav Frigyesi, corespondentul lui Garibaldi şi căpetenia conspiratorilor unguri în Principate, va fi deci vorba în legătură cu această nouă fază a activităţii revoluţionare în Europa Orientală. Dealtfel şi Austria luase unele măsuri de prevedere, căutând să atragă pe Românii din Ardeal, prin „articolul de lege" privitor la egala îndreptăţire a naţiunei române din Transilvania şi a confesiunilor ei, din 26 Octombrie 1863. Nu

---

1 *Agenţia diplomatică a României din Paris*, p. 51.
2 *Ibid.*, p. 58.
3 *Ibid.*, 53 şi urm.
4 *Acad. Rom.*, *Mss. Arh. Cuza*, vol. cf. 4864, fol. 274, no. 3, Aprilie, 1864.

este exclus ca aceste concesiuni să fi fost în legătură cu agitația războinică din Principate.

Legăturile lui Cuza Vodă cu emigrații maghiari şi în special cu generalul Klapka au avut însă un epilog, care e de-altfel caracteristic pentru purtarea generoasă şi dezinteresată a Domnitorului Unirii. Incă dela sfârşitul anului 1861, Klapka solicitase un ajutor de 38000 de franci dela Napoleon al III-lea, „întrucât amestecul său în afacerea armelor dela Galați îi compromisese grav situația de administrator delegat al Băncii Generale Elvețiene la Londra şi Constantinopol" [1]. Cu toată starea critică a finanțelor franceze, Impăratul socotea că un om onorabil trebuia, ajutat. In 1866, Place, care părăsise de trei ani postul său consular dela Iaşi, îl va mai ajuta din banii săi [2]. Intre timp însă, fostul organizator al legiunii maghiare se adresase lui Cuza Vodă, printr'o scrisoare din 7 August 1865 în care găsim, pe lângă apelul la generozitatea Domnitorului român, şi o aluzie destul de transparentă la hârtiile privitoare la misiunea sa în Principate, pe care „creditorii nemiloşi" vor pune mâna, dacă efectele personale ale conspiratorului vor fi sechestrate. Se aminteşte şi predarea celor 25000 de puşti din 1859, care au constituit armamentul primelor forțe naționale din România, fără ca să dea loc la nici o cheltuială. Domnitorul, care se afla la Ems, i-a răspuns imediat, deoarece avem şi chitanța lui Klapka, din 12 August, pentru 40.000 de franci primiți ca împrumut prin colonelul Pissotzky, aghiotantul lui Cuza Vodă [3].

Trei ani mai târziu, Principele, din exilul său dela Döbling, lângă Viena, e nevoit să-şi amintească de împrumutul ce-l consimțise lui Klapka. Intr'o scrisoare către Pissotzky, a cărei ciornă ni s'a păstrat, scrisă de mâna credinciosului Baligot de Beyne, îi aminteşte situația sa acum atât de grea : „Mai bine decât oricine, ştiți unde am ajuns : un proces important pierdut, arendaşi care plătesc rău şi tot restul. Sunt deci nevoit să socotesc de aproape şi am nevoie să ştiu dacă pot spera înapoierea acestor patruzeci de mii de franci... Aceasta nu modifică întru nimic caracterul demersului ce-l veți face pe lângă generalul Klapka. Nu e o afacere între noi, e un serviciu. Pe cât am fost de bucuros de-ai face acest serviciu, pe atât îmi e de neplăcut de-a fi constrâns

---

[1] Marcu, *op. cit.*, p. 298—99.
[2] Emerit, *op. cit.*, p. 131.
[3] V. *Anexele* acestui articol, no. VI—X.

să i-l amintesc. Dar situaţia mea de astăzi are cerinţe imperioase". Avem şi răspunsul lui Klapka, în care arată că toate disponibilităţile sale sunt angajate în întreprinderea căei ferate Arad-Timişoara-Orşova şi în acea a canalului Pesta-Seghedin, dar că din câştigul acestei afaceri speră să fie în măsură să facă faţă tuturor angajamentelor sale. Am amintit aceste amănunte din corespondenţa privată a Donnitorului, pentru că din ele rezultă, în mod evident, că pentru ajutorul dat lui Klapka în urma unei chestiuni de stat, Cuza Vodă a înţeles să angajeze numai *averea sa personală*. E o nouă dovadă de dezinteresare, care nu poate fi decât spre onoarea sa [1].

III. ROMÂNIA ŞI REVOLUŢIA POLONĂ

Izbucnirea revoluţiei în Polonia, împotriva asuprirei ruseşti, în noaptea de 22 Ianuarie 1863, provoacă o serioasă modificare a raporturilor diplomatice între marile puteri. Pe când Prusia, dela început, ia o atitudine favorabilă Rusiei, simţindu-se solidară cu ea prin stăpânirea provinciilor ei polone, o înţelegere franco-anglo-austriacă pare a se desemna, susţinută de un puternic curent de opinie publică, cu scopul de-a sprijini revendicările revoluţionare. Această nouă orientare politică explică rezerva pe care Franţa o manifestă de acum înainte faţă de acţiunea emigraţilor unguri, ce ar fi de natură să îngreuieze situaţia Austriei. Unele zvonuri îngrijitoare care găsiseră ecou în presă atribuiau chiar lui Napoleon al III-lea intenţia de-a proceda la o remaniere mai largă a hărţii politice a Europei, în care Austria, cedând Galiţia unui stat polon reconstituit, ar fi primit ca obiect de compensaţie Principatele române. In ţară, opoziţia din ce în ce mai dârză nu-şi ascundea simpatiile pentru mişcarea revoluţionară din ţara vecină şi dădea de lucru autorităţilor, hotărâte să păstreze o strictă neutralitate. Această atitudine a guvernului român nu excludea însă tratativele. Spre a evita orice bănuială, ele se duceau la Paris, de agentul român, colonelul Alecsandri, cu şefii emigraţilor poloni care reprezintau acolo comitetul naţional revoluţionar. Aceştia erau principele Adam Czartoryski, căruia era să-i urmeze fiul său Ladislas, iar în lipsa lor, contele Zamoyski şi prin-

---

[1] Cf. Riker, *op. cit.*, p. 197 : ,,but he had a winning personality, and was a contrast to most of his fellows in caring nothing for luxury or personal aggrandissement."

*

cipele Sapieha [1]. Cele dintâi demersuri priveau pe refugiaţii poloni care treceau pe teritoriul român şi transporturile de arme pentru răsculaţi.

Aceste relaţiuni au trecut printr'o fază critică, în urma nenorocitului incident dela Costangalia. Imprejurările sunt cunoscute: un detaşament de 400 de voluntari poloni înarmaţi şi organizaţi pe teritoriul turcesc, sub comanda colonelului Milkowski, trec Dunărea între Reni şi Ismail pe un vas englezesc, şi se îndreaptă, prin Basarabia de miază-zi şi Moldova, spre Polonia. Două companii române, comandate de colonelul Călinescu, se opun zădarnic înaintării lor lângă Cahul, la Costangalia, fiind respinse cu pierderi simţitoare. Totuşi, întăririle sosind în grabă, Polonii depun armele la 17 Iulie, lângă satul Rânzeşti. Cuza Vodă bănuia întâi o manoperă a beizadelei Grigore Sturdza, de care nici temutul ,,Rossetaki'' nu părea a fi străin [2]. In realitate, opoziţia din ţară n'a cunoscut intenţiile trupei lui Milkowski, dar ea n'a pierdut prilejul de-a arăta că măsurile militare luate împotriva Polonilor erau un indiciu al politicii ruso-file a Domnitorului. Această interpretare şi-o însuşeşte Tillos, reprezentantul francez din Bucureşti, iar ministrul de externe Drouyn de Lhuys, punând în legătură rapoartele lui Tillos cu trecerea recentă, prin România, a unui transport de arme trimis din Rusia pentru Serbia, de care va fi vorba mai jos, părea inclinat să dea crezare acestor versiuni. A trebuit o întreagă serie de demersuri diplomatice, la Paris, pentru a risipi aceste zvonuri defavorabile.

Purtarea autorităţilor române faţă de voluntarii poloni contribuia de altfel să lămurească lucrurile. Milkowski şi tovarăşii săi au fost aşa de bine trataţi, că şeful polon se crezu dator să mulţumească atât prefectului de Covurlui cât şi Domnitorului, pentru buna primire de care avuse parte. Li se uşură tot deodată voluntarilor trecerea în Austria, de unde puteau ajunge mai uşor în Polonia. La Paris, principele Czartoryski, desaprobând expediţia nesocotită a lui Milkowski, stăruia pentru acreditarea, ca agent oficial al guvernului naţional polon pe lângă Cuza Vodă, a doctorului Teofil Gluck, care era şi medicul particular al Domnitorului [3]. Se înţelese la Paris, că situaţia României îi impunea păstrarea strictă a neutralităţii, oricât de vădite ar fi fost simpatiile ei pentru luptătorii libertăţii polone.

[1] Bossy, *op. cit.*, p. 60.
[2] Panaitescu, *op. cit.*, p. 564
[3] Bossy, *ibid.*, p. 66.

După moartea principelui Adam Czartoryski, se deschid însă noi perspective înţelegerii între revoluţionarii poloni şi guvernul român. Conducerea emigraţilor din Paris trece asupra lui Ladislas Czartoryski, care ia iniţiativa unei propuneri concrete de alianţă împotriva Rusiei „pentru desrobirea ţinuturilor locuite de ambele popoare" [1]. Cu aceste tratative, politica lui Cuza Vodă reintră în cadrul preocupărilor de unitate naţională. Punctul de plecare al acestor negocieri e acelaş ca şi în propunerile emigraţilor unguri: situaţia geografică a ţării oferă de astădată împotriva Rusiei cea mai potrivită bază de operaţiuni.

„Principele Czartoryski, scrie Alecsandri în raportul său din 24 Septemvrie către Domnitor, atribuie Românilor puterea de-a-şi însuşi, peste puţin timp, rolul pe care Suedia l-a repudiat şi prin aceasta chiar de-a lua locul acestei puteri, în ce priveşte avantagiile car are rezulta dintr'o campanie victorioasă împotriva Rusiei. In virtutea aplicărei principiilor înseşi, invocate de Poloni în sprijinul naţionalităţii lor, aceste avantagii ar însemna pentru Principatele Unite câştigul întregului teritoriu român cucerit dela Rusia, precum şi acela care peste câtva timp, ar reveni viitorului regat al Poloniei prin restituirea provinciei Galiţiei". Era deci vorba de Basarabia centrală şi nordică, rămasă în stăpânirea Rusiei după tratatul din Paris, iar prin teritoriul alipit Galiţiei se înţelegea Bucovina, care fusese legată, din punct de vedere administrativ, de această provincie.

In privinţa zvonurilor care înfăţişau Principatele ca un obiect de compensaţie pentru Austria, şeful emigraţilor poloni era nu mai puţin categoric: „sprijinul dat de noi sforţărilor insurecţiunei ar constitui astfel dreptul nostru la compensaţii comune, al căror caracter ar contrasta profund cu acela al compensaţiilor în cari Principatele par a fi folosite pentru combinaţiile unor anumiţi oameni de stat, având pe unii membri ai emigraţiei polone drept triştii săi promotori... să nădăjduim că asemenea planuri vor avea soarta tuturor intrigilor odioase şi, ori care ar fi atitudinea noastră în conflictul ce preocupă întreaga Europă, trebui să felicităm pe Poloni de-a respinge, dinnainte, fatala lor adopţiune. Limbagiul principelui Czartoryski a fost foarte categoric în această privinţă, iar, în ce mă priveşte, n'am putut decât să-mi confirm părerea despre sentimentele înalte

[1] *Ibid.*, p. 67.
[2] *Ibid.*, anexe, XXXIX, p. 292.

ce i le-am cunoscut întotdeauna". Spre deosebire deci de revoluţionarii unguri, care aveau de ascuns scopuri nemărturisite, atitudinea Polonilor era leală şi cavalerească [1].

Propunerile transmise de Ioan Alecsandri erau desigur ispititoare, dar nici acum Cuza Vodă nu voia să se arunce într'o aventură. „Domnitorul, răspunde la 14 Octomvrie şeful său de cabinet, n'ar putea lua singur angajamentele pe care ar veni să i le ceară la Bucureşti un delegat oarecare al guvernului naţional din Varşovia. V'am mai spus-o şi o repet: busola noastră e la Paris... Principele va înţelege că interesele României nu pot fi puse în joc fără o serioasă garanţie; iar această garanţie, Impăratul singur o poate da; de altfel guvernul M. S. I. ştie ce poate aştepta, în acest caz, dela Principatele Unite..." [2].

Era deci neapărat necesar să se ştie ce voia Napoleon al III-lea; acesta a fost rostul unei noi misiuni la Paris a lui Vasile Alecsandri, cu o scrisoare care e unul din documentele cele mai semnificative ale politicii lui Cuza Vodă.

— „Sire, scria el Impăratului francez, la 11 Noemvrie 1863, am urmărit cu cea mai mare atenţiune, dela începutul lor, tratativele deschise de Franţa, de Marea Britanie şi de Austria în favoarea nenorocitei Polonii. Dela început am înţeles că sprijinul moral dat de M. V. I. acestei mari cauze nu putea rămâne fără rezultat şi m'am întrebat dacă România n'ar putea afla, în eventualitatea unei lupte generale, fericitul prilej de a-şi dovedi în acelaş timp vitalitatea, simpatiile şi adânca ei recunoştinţă către Suveranul care a contribuit mai temeinic la învierea sa. Acest gând, această nădejde s'au desvoltat zi de zi în mintea mea şi am văzut fără surprindere că unele organe ale presei franceze, anticipând asupra evenimentelor, arătau avantagiile considerabile pe care Principatele Unite le-ar oferi unei armate franceze, ca bază de operaţiune. Am constatat cu satisfacţie că această eventualitate era privită în toată ţara cu o bucurie generală... Astăzi, M. V. I. a vorbit, a amintit printr'un cuvânt tot ce a binevoit a face pentru popoarele dela Dunăre. Domnitorul Românilor trebuie, el vrea să răspundă acestui apel. România, care s'ar ridica întreagă pentru a respinge o ocupaţie rusă sau austriacă, va primi cu bucurie ocupaţia franceză. Resursele noastre sunt nesecate; armatei mele de 25.000 de oameni nu-i lipsesc

---

[1] Panaitescu, *op. cit.*, p. 565.

[2] Bossy, *op. cit.*, Anexe, CXL, p. 293.

decât ofiţeri cu experienţă, iar, afară de rari excepţii, toţi ofiţerii mei vorbesc franţuzeşte. Un apel către ţară ar putea îndoi acest contingent, dacă aş avea arme în cantitate suficientă. O manufactură de arme în curs de organizare, atelierele şi turnătoria ce le-am improvizat, cu slabele mijloace de care dispun, pot efectua reparaţiunile unui important material de război. Cât despre mine, Sire, voi fi onorat de-a fi, în fruntea Românilor mei, locotenentul Majestăţei Voastre Imperiale. Voi fi mândru de-a merge alături de ea, în mijlocul eroicilor soldaţi din Crimeia, dela Magenta şi dela Solferino" [1].

In audienţa în care prezintă scrisoarea, Alecsandri avu grijă să accentueze laturea preocupărilor militare. Dar de atunci Impăratul se arătă rezervat: *„Oh, nous n'en sommes pas encore à la guerre..."* [2].

Răspunsul adresat Domnitorului cuprindea această frază în deajuns de lămurită prin chiar reticenţele ei: „eventualităţile la care faceţi aluzie, în patriotica voastră solicitudine, sunt un secret al Providenţei şi veţi înţelege dece mă abţin de-a insista asupra unor evenimente a căror previziune scapă atât de uşor prudenţii omeneşti".

Cuza Vodă înţelese. Dealtfel scopul lui nu era atât de-a culege alături de armatele Impăratului francez laurii unei glorii militare, cât de-a juca rolul Sardiniei în războiul Crimeei şi de a folosi împrejurarea unui nou conflict european pentru a desăvârşi unirea provinciilor locuite de Români [3]; deasemenea trebuia să ştie până unde se puteau continua tratativele cu revoluţionarii poloni, fără a compromite situaţia României.

Răspunsul evaziv al lui Napoleon al III-lea îi arătă că aceste planuri erau premature şi îi impunea o frână. De această hotărîre se resimt întreaga sa acţiune diplomatică şi chiar unele măsuri de ordin administrativ, în cursul anului 1864.

Intr'adevăr, agitaţiile revoluţionarilor înteţindu-se, Austria şi Rusia concentraseră trupe la graniţele române. Incă dela 15 Aprilie, şeful de cabinet al Domnitorului se plângea lui Alecsandri de greutatea de-a păstra neutralitatea faţă de organizaţiile revoluţionare polone dela Roman, Piatra şi Bacău „care numără aproape 500 de oameni şi abuzează de generozitatea

1 Panaitescu, *op. cit.*, p. 567—69.; Bossy, CXLII, p. 294—5.

2 Bossy, *ibid.*, p. 303.

3 Riker, *op. cit.*, p. 438, după un raport al lui Tillos adresat lui Drouin de Lhuys, 22 Oct. 1863.

guvernului" [1]. Cu toate aceste la 1 Mai, în preziua loviturii de Stat, Domnitorul relevă cu vigoare ameninţarea puterilor vecine într'o scrisoare circulară adresată miniştrilor de externe ai Franţei, Angliei, Prusiei şi Italiei: ,,Prin sforţările mele şi vigilenţa mea, am reuşit să împiedic, de mai multe ori, uneltiri dăunătoare pentru liniştea statelor vecine. E. V. ştie că n'am stat la îndoială, într'o împrejurare recentă, să-mi aşez datoria deasupra sentimentelor de umanitate şi să fac să fie respectată, cu preţul unor jertfe dureroase, neutralitatea pământului românesc şi odată cu ea, autonomia şi independenţa interioară a Principatelor Unite. Totuşi îndeplinirea acestor datorii de ordine şi bună vecinătate nu-mi îngăduia să rămân indiferent la mizeria unui mare număr de refugiaţi, pe care soarta războiului sau urmăririle politice îi aruncau peste graniţele noastre. Tradiţiile noastre de ospitalitate le deschideau un azil sigur: m'am îngrijit de nevoile lor, cu toată libertatea ce o îngăduiau slabele noastre resurse. Dacă aceasta e cauza pregătirilor militare, făcute de cele două puteri limitrofe, trebuie să declar că nu voi putea ceda unor măsuri cominatorii, care siluesc conştiinţa publică..." [2]. Odată cu această mărturisire curagioasă a ajutorului dat refugiaţilor pe teritoriul nostru, şi cu această protestare plină de demnitate, se impuneau însă măsuri serioase de ordine în lăuntrul ţării. Imprejurările internaţionale nu mai erau prielnice mişcărilor revoluţionare. Franţa, ocupată de expediţia din Mexic, recomanda prudenţă. Prusia şi Austria, asigurate de neutralitatea Rusiei, se înţelegeau pentru expediţia comună din Schleswig-Holstein, iar Italia, mulţumită de retragerea treptată a trupelor franceze din statul pontifical, aştepta împrejurarea favorabilă unei alianţe pentru cucerirea Veneţiei. Chiar Garibaldi se arăta mai rezervat în îndemnurile sale la acţiune; dovada o găsim în scrisoarea trimisă dela Caprera lui Gustav Frigyesi, revoluţionarul ungur rămas în România, pentru a coordona mişcarea maghiară cu acea a refugiaţilor poloni [3].

---

[1] Bossy, *ibid.*, p. 70.

[2] Bossy, *ibid.*, CXCIII, p. 342.

[3] Caprera, 24 Sept. 1863, *Mio caro Frygesy, ho letto attentamente le vostre lettere e approvo quello che avete fatto. Sarà assai difficile che noi possiamo per ora inviarvi quanto ci chiedete, ma se i vostri e nostri amici di costì si sentono in grado d'iniziare un moto da se stessi, io e i mei compagni accorreremo ad ajutarli, e se non sarà costì, altrove certamente.*

Credo però che avrete bisogno di tutto l'inverno per prepararvi, e allora potrete anche contare-io spero-di non essere soli in Europa. Se credete utile restare costì-restate.

Despre activitatea lui Frigyesi şi legătura strânsă între comitetele revoluţionare ungureşti şi polone se pot găsi amănunte interesante în vol. VIII al Arhivei lui Cuza Vodă (*Acad. Rom.*, Mss. 4864). Se poate constata din corespondenţa confiscată de autorităţile române, că Frigyesi fusese însărcinat de comisarii plenipotenţiari ai guvernului naţional polon, cu organizarea unei legiuni de emigraţi unguri în serviciul revoluţiei polone [1]. Comisarii poloni dela Iaşi Mihail Mrezewicki şi Karol Lewakowski atestă chiar credinţa lui Frigyesi într'o chestiune ce putea atrage asupra lui serioase bănuieli.

E vorba de o scrisoare adresată de conspiratorul ungur, din Galaţi, generalului rus Kotzebue, cerându-i o întrevedere la Odesa, şi arătându-i că revoluţionarii unguri, amăgiţi de guvernul francez, îşi îndreaptă speranţele către Rusia. Comisarii poloni atestau că era vorba numai de o manoperă pentru a dejuca supravegherea rusească [2], deşi legăturile cu agenţii ruşi dela Galaţi par a fi fost mai serioase. Cartierul lui Frigyesi în Moldova era la Văculeşti, de unde semnează la 1 Fevruarie 1864 o lungă profesiune de credinţă revoluţionară [3]. Activitatea mai intensă a comitetelor polone, care atrăsese atenţiunea guvernului rusesc, trebuie pusă în legătură cu prezenţa conspiratorilor maghiari: un grup de ofiţeri ai legiunei sosise la Bucureşti, cu Borzylawski şi contele Czertosz. La rândul său, însă, guvernul austriac se alarmase de aceste agitaţii, dând crezare zvonului că şi Klapka, Türr sau chiar Kossuth sosiseră în Principate. Faţă de demersurile energice ale cabinetului din Viena şi de sfaturile de prudenţă dela Paris, Cuza Vodă se hotărî să iee măsuri împotriva revoluţionarilor: din ordinul lui Kogălniceanu, Frigyesi a fost arestat în noaptea de 23 spre 24 Iunie şi hârtiile sale confiscate. Cu toate protestele opoziţiei de stânga, Frigyesi fu adus în faţa judecătorului de instrucţie; chestiunea relaţiilor cu agentul rus dela Galaţi a părut însă destul de delicată, ca sarcina de a-l interoga să fie încredinţată secretarului Domnitorului. Un decret din 19 Iulie a amnistiat pe conspiratori, care au trebuit să pă-

---

Io ho fiducia in voi, e son certo che i patriotti Ungheresi e Rumeni non rinegheranno la loro confidenza e il loro concorso.

Credetemi vostro, *G. Garibaldi*

Acad. Rom., Mss. Arh. Cuza, vol. 4864, fol. 67, trad. fr. la fol. 75.

[1] Cf. *Anexe*, no. IV.

[2] *Arh. Cuza, Acad. Rom.*, 4864, fol. 95 şi 109.

[3] *Ibid.*, f. 178—185.

răsească ţara, iar un memoriu documentat a fost înaintat Impăratului Napoleon la 20 Septemvrie [1]. Din acest rezumat al unui voluminos dosar, se desprind o serie de fapte interesante: legăturile lui Frigyesi cu Rosetti şi cu beizadeaua Grigore Sturdza, planul de campanie întocmit de Garibaldi pentru o acţiune revoluţionară în Galiţia, agitaţia în satele „ungureşti" ale Ciangăilor din Moldova [2]. Se pusese capăt unei acţiuni ce putea deveni foarte serioasă şi atrage grave complicaţiuni europene. Vara anului 1864 a însemnat deci, după înăbuşirea revoltei din Polonia, şi încetarea agitaţiilor revoluţionare ungureşti şi polone pe teritoriul român.

In legăturile sale cu răsculaţii poloni, Cuza Vodă nu s'a depărtat dela principiile ce-l călăuziseră în tratativele cu emigraţii maghiari din 1859 : nu pierduse nici un prilej de-a obţine recunoaşterea unui drept al naţiunii sale asupra unui teritoriu, ce îi putea reveni în cazul unui război european, dar ţinuse seamă în toate împrejurările, de părerea guvernului francez, spre a nu compromite, printr'o acţiune pripită, situaţia României de abia consolidată după unire. Conspiraţiile urzite pe teritoriul ţării erau străine de interesele ei prezente şi viitoare. A fi înţeles deplin acest lucru rămâne unul din meritele principale ale îndrumării, pe care Cuza Vodă a dat-o politicii externe a României.

IV. ROMÂNIA ŞI ÎNTÂILE PROIECTE DE ALIANŢĂ BALCANICĂ

Când prevăzătorul internunţiu al Austriei la Constantinopol îşi exprimase încă dela 1857 temerile sale, că Unirea Principatelor era să însemne numai începutul unei serii îndrăzneţe de revendicări ale Românilor de pretutindeni, el văzuse tot atât de limpede şi năzuinţele de neatârnare, pe care noul stat trebuia în chip firesc să le manifeste. De altfel cuvintele „independenţă interioară" ne întâmpină destul de des în corespondenţa diplomatică a lui Cuza Vodă. Dela această formulă la afirmarea independenţei exterioare şi totale a României unite, nu era decât un pas de făcut şi pasul acesta, avem dovada că Domnitorul se pregătea să-l îndeplinească.

Din legăturile sale cu emigraţii unguri şi poloni, se poate desprinde grija stăruitoare a înarmării şi a pregătirii temeinice

---

[1] V. *Anexe*, V.

[2] *Acad. Rom.*, 4864, fol. 474—510. Memoriul ar trebui publicat în întregime.

a armatei, căreia nu uita să-i amintească, în ordinele de zi ce i le adresa, „că ţara m'a ales din rândurile voastre: ştiu că am fost Colonel. Acest rang şi uniformă îmi sunt dragi. Doresc dar ca uniforma armatei române să fie pururea iubită şi respectată". Către sfârşitul Domniei, el rezuma astfel, într'o scrisoare adresată lui Napoleon al III-lea, progresele militare îndeplinite cu ajutorul unei misiuni franceze: „Atunci când am fost ales, Principatele Unite n'aveau decât 4 sau 5000 de puşti, din vremea împărătesei Ecaterina, şi vre-o zece tunuri fără valoare, de provenienţă turcească, rusă sau austriacă. Pulbere, proiectile, capsule nu veneau decât din Austria: nu puteam trage un singur foc de armă fără voia ei. Astăzi posed 70.000 de puşti ghintuite, cumpărate în Franţa. Cele 25.000 de puşti neghintuite, ce le datoresc generozităţii M. V. I. au fost împărţite comunelor, în care am instituit un serviciu de pază, care dă populaţiunii rurale obişnuinţa armelor şi o pregăteşte, la ori-ce întâmplare, pentru apărarea vetrelor ei. Artileria mea numără 72 de tunuri ghintuite, construite în Franţa, după modele franceze. Am găsit 13000 de oameni, recrutaţi exclusiv dintre ţărani, rău înarmaţi, rău echipaţi, ascultând de porunci ruseşti sau austriace; am astăzi 12.000 de grăniceri, 8000 de jandarmi pedeştri şi călări şi o armată regulată de 20.000 de oameni, recrutată din toate clasele societăţii, bine înarmată, bine echipată, în măsură de-a-şi întrei efectivele normale prin chemarea unor rezerve de două ori mai numeroase şi formată la marea şcoală a principiilor militare ale Franţei [1]".

Această preocupare constantă a problemelor serioase de apărare naţională e o latura fundamentală a domniei lui Cuza. El vedea în armată instrumentul îndeplinirii destinelor mari, la care socotea că neamul românesc este chemat.

In aceste planuri de întărire militară a ţării, el întâlnea la unul din vecinii săi dela Dunăre gânduri şi aspiraţiuni identice. Mihail al III-lea Obrenovici, Principele Serbiei, începuse încă din întâiul an de domnie pregătirea unei armate de 50.000 de oameni; ministrul său de război era un ofiţer francez.[2] Prezenţa unei garnizoane otomane la Belgrad şi rămăşiţele porţilor vechii cetăţi turceşti în mijlocul capitalei păreau o sfidare a sentimentului naţional sârb, care se afirma, sub impulsiunea energică a

---

[1] Bossy, *op. cit.*, CCXXX, p. 384.

[2] Miller, *The ottoman Empire and its succesors*, Cambridge, 1927, p. 253

noului Domnitor, cu o putere mereu sporită. Nu e deci de mirare că încă din Aprilie 1861 au început convorbiri secrete între Renieris, ministrul Greciei la Constantinopol şi Garaşanin, trimisul principelui Serbiei, pentru a pregăti o înţelegere între statele creştine din Balcani şi dela Dunăre. Dar dacă Garaşanin era sigur de adesiunea Muntenegrului, ale cărui virtuţi războinice se afirmaseră de curând pe podişul dela Grahovo, el punea la îndoială valoarea alianţei „moldovalahe", aşteptându-se la apropiate tulburări lăuntrice şi la răsturnarea lui Cuza Vodă. [1] Omul de stat sârb anticipase prea mult asupra evenimentelor; de fapt, toamna anului 1862 era să aducă răscoala din Grecia şi abdicarea regelui Otto I. Ceasul alianţei balcanice nu sunase încă. In vara aceluiaşi an, armata lui Omer Paşa izbutise să înfrângă rezistenţa eroică a Muntenegrinilor. La 17 Iunie, în urma unor incidente între soldaţii turci şi poliţia sârbească, cetatea Belgradului deschise focul şi bombardă cinci ceasuri oraşul dezarmat. Intervenţia Puterilor aduse o restrângere a ocupaţiei otomane şi evacuarea populaţiei civile turceşti din capitala Serbiei, dar situaţia paradoxală a fortăreţei păzite de trupele otomane era să mai dăinuiască până la 1867.

Era deci firesc ca şi dincolo de Dunăre să se ia măsuri împotriva primejdiei unei încălcări a autonomiei obţinute cu atâta greutate. La 24 August 1862, maiorul de artilerie Herckt — viitorul general al lui Carol I — pleca într'o misiune confidenţială la Belgrad, pentru a vizita noua turnătorie de tunuri a Principelui Mihail [2]. E foarte probabil că s'a stabilit, cu acest prilej, o înţelegere pentru alte înarmări. Incă în cursul anului consulii fuseseră alarmaţi de debarcarea unor puşti franceze la Brăila [3]. Nu se potolise încă zvonul acestor evenimente şi răscoala din Grecia ameninţa să aprindă praful de puşcă „dela Nauplia la Marea Neagră" [4]. Un corp de observaţie al armatei române era concentrat la Gruia, în Oltenia [5], în aşteptarea unui război între Sârbi şi Turci.

In astfel de împrejurări, ajunse la 22 Noemvrie, la consulatele britanice şi austriace din Bucureşti, ştirea senzaţională că 500

---

[1] S. Th. Lascaris, *La première alliance entre la Grèce et la Serbie*, în *Le Monde Slave*, III (1926), p. 394.

[2] V. *Anexe*, I.

[3] Riker, *op. cit.*, p. 383

[4] *Ibid.*, p. 385.

[5] Bossy, *op. cit.*, p. 41

de căruţe încărcate cu arme şi echipament de război trecuseră graniţa Basarabiei lângă Bolgrad, venind din Rusia şi îndreptându-se spre Dunăre [1]. La 23, consulii respectivi se înfăţişau Domnitorului, cerând lămuriri. Cuza Vodă se arătă extrem de surprins; prefectul de Covurlui nu ştia decât de 40 de căruţe cu arme ale oştirii române din Basarabia, pe care le expediase la Bucureşti. Dar vice-consulul austriac din Galaţi aflase şi el despre trecerea celor 500 de căruţe, trimise dela graniţa rusească spre Oltenia, de unde era de aşteptat că urmau să fie trecute în Serbia. Ali Paşa cerea sechestrarea armelor, iar consulii bănuiau acum că Domnitorul român ştia mai mult decât voia să le spună. Se zicea că o parte a transportului de arme, ascunse pe moşia lui Vogoride, la Nămoloasa, trebuia să plece în Serbia, iar restul în Bulgaria, unde se pregătea o răscoală. O nouă cerere dela Constantinopol, ca armele să fie predate lui Omer Paşa, a întâmpinat un refuz hotărât. Timpul trecea şi experienţa trasportului neizbutit de arme pentru Unguri era încă proaspătă; Cuza Vodă telegrafie la Belgrad, iar Principele Mihail răspunse că într'adevăr armele erau cumpărate de el, dar că neştiind drumul pe care urmau să-i fie expediate, nu putuse, „din nefericire" să înştiinţeze pe vecinul său despre trecerea lor prin România. Sechestrul ce se aplicase de formă transportului a fost ridicat de îndată, şi întregul armament a ajuns la destinaţie prin Turnu Severin [2].

Europa, în persoana consulilor ei, era pusă din nou în faţa faptului îndeplinit. Mai târziu, vrednicii reprezentanţi ai Puterilor protectoare erau să se obişnuiască cu asemenea situaţii neplăcute. Acum însă, Viena şi Londra socotiră că o reacţiune viguroasă se impunea. După vizite infructuoase ale baronului Eder la ministrul Arsaki şi la Domnitor — nu fără ironie, aceştia îl îndemnau acum să se adreseze lui Mihail Obrenovici — nu mai rămânea decât demersul colectiv al consulilor Austriei, Angliei, Prusiei şi Franţei la Cuza Vodă. Consulul rus Giers nu fusese invitat de-a lua parte la manifestarea colegilor săi, ceeace îi uşură mult refuzul de-a se amesteca în această chestiune. Domnitorul, primind la 13 Decemvrie pe reprezentanţii celor patru puteri, îi ascultă cu mult sânge-rece, iar la cererea lor a unui răspuns imediat, le declară, cuprinzător şi limpede: „Atâta vreme cât aţi tratat chestiunea cu mine, am examinat-o cu D-voastră. Dar v'aţi adresat

---

1 Pentru cele ce urmează, v. Riker, *ibid.*, p. 385 şi urm.
2 Bossy, *ibid.*, p. 40.

guvernului meu, şi acum trebuie să aşteptaţi răspunsul guvernului". Consulii indignaţi răspunseră cu un ultimatum de douăzeci şi patru de ore. Fără a-şi pierde cumpătul, Cuza Vodă replică, arătând că întreaga chestiune fusese înfăţişată ambasadorilor, la Constantinopol. Ea se discuta acum peste capul consulilor dela Bucureşti.

Intre aceşti ambasadori, concertul european nu era uşor de realizat. Austria încerca să obţie trimiterea unui comisar otoman în Principate. Rusia se opunea fireşte acestei cereri, iar ambasadorul francez, Moustier, arăta că excesul de severitate împotriva lui Cuza nu era la locul lui, atunci când nimeni nu cerea socoteală lui Mihail Obrenovici. Un conflict între aceşti Domnitori şi marile Puteri, pe chestiunea armelor, nu putea decât să le sporească popularitatea. In sfârşit, în Ianuarie 1863, se ajunse la soluţia puţin strălucită de-a convinge pe Principele român să trimită un emisar la Constantinopol, spre a da Inaltei Porţi lămuriri şi asigurări satisfăcătoare.

In toată această chestiune, Cuza Vodă se bucurase de sprijinul Franţei, deşi consulul Tillos, la Bucureşti, vădise sentimentele sale de ostilitate personală, luând parte la demersul neizbutit al colegilor săi. Ioan Alecsandri avea însă dreptate să însemne cu entuziasm: *„Son Altesse agit comme doit agir un Prince !"* [1]. Atitudinea de mândrie şi de bărbăţie naţională a Domnitorului nu se desminţise în această împrejurare. Cât priveşte sentimentele adevărate ale lui Cuza Vodă, ajunge să citim cele două scrisori adresate de el, la 31 Ianuarie 1863, ambasadorului englez la Constantinopol, pentru a protesta împotriva bănuielilor turceşti şi Principelui Serbiei, în care îşi arăta, fără înconjur, bucuria că întreprinderea transportului de arme a reuşit atât de bine [2]. E foarte probabil că de atunci au început legături mai strânse cu Mihail Obrenovici [3]. Nici darurile n'au lipsit; se mai păstrează un bogat serviciu de ceai, în argint frumos lucrat, cu armele Obrenovicilor, şi o sabie cu teaca de aur bătută cu smaragde, pe care Domnitorul a purtat-o la 15 Noemvrie 1863, la deschiderea Adunării legiuitoare; pe teacă se găsesc alăturate în briliante iniţialele lui Alexandru Ioan I şi ale lui Mihail al III-lea, iar pe lama săbiei, în slove de aur, sunt săpate aceste cuvinte al căror înţeles

[1] Bossy, *ibid.*, p. 41.

[2] Cf. *Anexe*, II şi III.

[3] E greu de precizat dacă a contribuit la aceasta şi Principesa Maria Obrenovici.

nu e greu de ghicit: *Amicus certus in re incerta*. Pe mânerul de aur masiv, la picioarele Sf. Andrei, patronul Serbiei, un leu şi un vultur — Serbia şi România — se luptă cu şarpele otoman [1].

Dar legăturile politice şi militare între cei doi Principi reformatori par a fi lăsat şi urme mai precise decât aceste amintiri simbolice.Incă în August 1863, beizadeaua Iancu Ghika a demisionat din postul de ministru de externe, văzându-se cu totul străin de tratativele româno-sârbe, conduse direct de Domnitor [2].

Consulul grec din Bucureşti, Ghionis, a aflat tocmai în August 1866 despre semnarea unui tratat de alianţă defensivă şi ofensivă împotriva Turciei, între Principii Serbiei şi României. Textul tratatului, care îi fusese comunicat de un funcţionar al ministerului român de Externe, ar fi fost semnat la 14/26 Mai 1866 — deci trei zile după proclamarea lui Carol I [3].

O scurtă examinare a textului arată însă că data e în orice caz greşită. Ministrul de externe al „Principelui Valahiei şi al Moldovei, D-l N. Valanesco" nu e altul decât *Nicolae Rosetti Bălănescu*, ministru de externe al lui Cuza Vodă dela 17/29 August 1863 la 17/29 Octombrie 1865, sub guvernele lui Nicolae Kretzulescu, Mihail Kogălniceanu şi Constantin Bozianu. La 14 Mai 1866 ministrul de externe al Domnitorului Carol era Petru Mavrogheni. Reprezentantul lui Mihail al III-lea era senatorul Garaşanin, al cărui rol în întâile proiecte de alianţă balcanică ne e cunoscut. Tratatul, dacă a fost semnat, aparţine deci domniei lui Cuza Vodă.

Obiectul urmărit de semnatarii tratatului era de a elibera statele lor de sub suzeranitatea turcească, refuzând de-a efectua, la o dată fixată de comun acord, orice plăţi decurgând din acest drept de suzeranitate. Un sprijin reciproc de cel puţin cinci mii de oameni era prevăzut pentru cazul unui conflict; în caz de izbândă, şi de câştig teritorial al Serbiei, Principatele trebuiau să obţină o compensaţie bănească, „fiind delimitate în mod natural de Dunăre". In caz de înfrângere şi după o prealabilă înţelegere, protecţiunea Rusiei putea fi invocată. Se prevedea de asemenea şi colaborarea Muntenegrului. Nu e sigur dacă textul ce ne-a ajuns a fost într'adevăr învestit de semnăturile plenipotenţiarilor sau dacă avem a face numai cu un proiect de alianţă.

---

[1] V. Riker, *op. cit.*, p. 429.
[2] Bossy, *op. cit.*, p. 9.
[3] Cf. Lascaris, *op. cit.*, p. 402—4.

Informaţii din sursă rusească arată că Principele Serbiei ar fi ezitat să-l ratifice. In orice caz n'a fost executat, deoarece o nouă înţelegere a fost încheiată la 1868, sub Carol I. E însă caracteristic că din timpul domniei lui Cuza Vodă, se întrevede pregătirea evenimentelor ce au dus, doisprezece ani mai târziu, la alianţa cu Rusia şi la războiul neatârnărei.

Vom încheia această scurtă expunere a politicii balcanice a lui Cuza Vodă, amintind că tot cu ajutorul său, a luat fiinţă, la 1864, întâia şcoală întemeiată pentru Aromânii din Macedonia [1]. Şi aci preocupările sale prevestesc amestecul mai activ al României în chestiunea macedoneană, la sfârşitul secolului şi în întâiul deceniu al veacului următor. Se poate spune într'adevăr că ori unde ne îndreptăm privirile, ori unde urmărim năzuinţele legitime ale statului românesc, ori unde căutăm originele unei politici conştiente, care să răspundă dorinţelor noastre fireşti de independenţă şi de unitate — aflăm pretutindeni la temelie numele Domnitorului întâii Uniri.

V. RELAŢIILE CU FRANŢA ŞI ACŢIUNEA DOMNITORULUI ÎN POLITICA EXTERNĂ

Această concluzie e cu atât mai izbitoare, cu cât n'am examinat decât acea lature a politicii lui Cuza Vodă care poate fi pusă în legătură cu ideea unui stat român independent şi cu năzuinţele — atât de îndrăzneţe în această vreme — de desăvârşire a unităţii naţionale a Românilor. Dar problemele de interes imediat erau de o covârşitoare importanţă şi presintau în acelaş timp un caracter de urgentă şi imperioasă necesitate. Preocupările mai depărtate despre soarta Românilor din Ardeal, Bucovina sau Basarabia, planurile răsboinice împotriva suzeranităţii otomane, erau mereu întunecate de realităţi care se aşezau pe primul plan : unirea politică şi administrativă a Principatelor, chestiunea averilor mănăstireşti, reforma agrară a împământenirii, organizarea întregului aparat al unui stat chemat să treacă, aproape fără tranziţie, ca şi Japonia erei noi dela 1868, dela tradiţiile medievale ale unui regim patriarhal la viaţa complexă a unei ţări cârmuite şi gospodărite după modelul marilor naţiuni din Europa occidentală.

[1] V. Papacostea, *Documente aromâneşti dintre 1860 şi 1870*, în *Revista Aromânească* I (1929), p. 167 şi urm.

De-altfel, spre a înţelege mai complect problemele de politică externă ale acestei domnii, nu trebuie să uităm următoarele împrejurări: în virtutea regimului de protectorat al marilor Puteri, orice reformă în administraţia lăuntrică a ţării căpăta dela început, prin intervenţia consulilor dela Bucureşti şi dela Iaşi, sau prin amestecul ambasadorilor dela Constantinopol, caracterul unei probleme de politică externă [1]. Dibăcia lui Cuza Vodă şi a colaboratorilor săi era de-a fi înţeles că fiecare din Puterile protectoare reprezinta, în sine, un factor însemnat, de a cărui presiune diplomaţia şi administraţia tânărului stat românesc trebuiau să ţie seamă, dar că în concertul puterilor protectoare o acţiune unitară era foarte grea de realizat. In acest înţeles, desigur că Austria sau Rusia, considerate izolat, erau mult mai de temut, în relaţiile exterioare ale Principatelor Unite, decât Europa conferinţei ambasadorilor din capitala imperiului otoman. De altă parte, în sfertul de veac care desparte congresul din Paris, ce încheia războiul Crimeei, de noua împărţire teritorială orânduită la congresul din Berlin, regiunile dintre Carpaţi şi Balcani s'au aflat mereu în centrul preocupărilor de politică generală— mai mult încă din punct de vedere politic decât al intereselor economice, a căror grijă nu lipsea totuşi nici atunci. Orice chestiune, cât de neînsemnată, în viaţa statului român, avea astfel un ecou internaţional imediat, atât în presa marilor capitale europene cât şi în tratativele şi în corespondenţa cancelariilor.

Deasemenea, legăturile dintre mişcările politice din ţară şi acele din străinătate erau foarte strânse. Fie prin contactul personal, pe care îl stabiliseră în vremea pribegiei lor, exilaţii revoluţiei din 1848, fie prin societăţile secrete ale timpului, a căror acţiune va trebui într'o zi lămurită mai deplin şi mai temeinic pentru înţelegerea evenimentelor, cuvântul fruntaşilor opoziţiei înaintate găsea un larg răsunet, cu deosebire în ziarele franceze şi italiene [2]. Conducerea politicii externe a României, în asemenea împrejurări era o misiune deosebit de anevoioasă şi de delicată.

In toate aceste greutăţi, Cuza Vodă a aflat totuşi un reazem permanent în Franţa lui Napoleon al III-lea. Deaceea relaţiile amicale cu guvernul din Paris pot fi considerate ca pârghia principală de susţinere a întregii sale acţiuni diplomatice. Aceste

---

[1] V. în această privinţă Bossy, *op. cit.*, cap. VI, VII şi VIII şi Riker, *op. cit.*, cap. XI, XII şi XIV.

[2] Cf. Bossy, *op. cit.*, p. 135, ecoul loviturii de stat din 1864.

legături ne lămuresc dealtfel şi concepţia sa atât de îndrăzneaţă, a revendicărilor iredentiste de unitate naţională, împotriva Austriei, a Rusiei, sau a aspiraţiunilor de independenţă care urmăreau înlăturarea suzeranităţii turceşti. El înţelesese gândul împăratului francez tot atât de limpede ca Lord Cowley, când acest diplomat englez scria Ducelui de Clarendon, încă din Mai 1857: „adunarea populaţiunilor de acelaş neam, sub o singură stăpânire, e o temă pe care Impăratul o ascultă cu atâta plăcere, că Majestatea Sa ar primi cu bunăvoinţă orice plan ce ar urmări restaurarea unei naţionalităţi. De altă parte, convingerea Majestăţii Sale că imperiul turcesc nu poate dăinui, că legea musulmană şi civilizaţia nu pot vieţui la olaltă şi că ar fi o fericire din punct de vedere general, ca Semiluna să fie peste tot înlocuită de Cruce, o face să dispuie cu uşurinţă, prin anticipare, de părţile ce alcătuiesc un imperiu, a cărui disoluţiune o prevede de pe acum" [1].

Domnitorul ştiuse, deasemenea, să culeagă, probabil din evenimentele din primăvara anului 1859, care pregătiseră războiul de unitate al Italiei [2], învăţământul că el avea totul de câştigat, menţinându-se nu numai în axa politicii franceze, dar în linia acestor concepţii personale ale Impăratului. Deaceea aflăm într'o scrisoare a lui Baligot de Beyne către Ioan Alecsandri, afirmarea foarte categorică a acestui dublu aspect al politicii franceze: o politică „pentru clipa de faţă, cunoscută de guvern, şi una pentru viitorul mai îndepărtat, pregătită în taină de suveran" [3]. De aci memoriile înaintate direct şefului de cabinet al Impăratului, senatorul Mocquart, în mai multe împrejurări însemnate, sau scrisorile adresate Suveranului francez prin emisari speciali, fără a mai înştiinţa pe Thouvenel sau pe Drouin de Lhuys, miniştrii săi de externe din acest răstimp.

Existenţa unei politici personale a lui Napoleon al III-lea, în serviciul principiului naţionalităţilor, care trebuia să fie principalul său îndreptar în chestiunile externe, explică şi acţiunea directă a Domnitorului român în toate aceste împrejurări. Ea era necesară din două puncte de vedere: relaţiile cu Impăratul francez, sau cu principele Napoleon şi cu ducele de Morny, care cunoşteau această lature a vederilor suveranului, trebuiau păs-

[1] East, *op. cit.*, Appendix, III, p. 195.

[2] V. Bourgin, *La formation de l'Unité italienne*, p. 125 şi urm.

[3] Bossy, *op. cit.*, p. 52 şi *Anexe*, XCXI. Cf. şi Thouvenel, *Le secret de l'Empereur*, Paris, 1889, 2 vol.

trate într'o atmosferă de strictă discreţiune. Deaceea, cum s'a spus cu multă dreptate, în Principatele Unite, „miniştrii afacerilor străine nu erau decât titulari administrativi ai departamentelor lor, toată activitatea diplomatică fiind îndrumată, în taina cabinetului princiar, de către secretariatul particular al domnitorului, care se afla în corespondenţă directă cu agenţii din străinătate, dându-le instrucţiuni şi primind rapoarte" [1]. Cuza Vodă se ştia atât de strâns legat de politica napoleoniană, ale cărei directive le urma, poate cu mai puţin discernământ, şi în chestiunile interne ale ţării, că a considerat probabil situaţia sa personală în funcţie de creşterea sau de scăderea influenţii franceze în Europa răsăriteană. E interesant de observat că accentul de siguranţă în rezolvarea problemelor externe, ce-i caracterizează acţiunea dela alegerea sa până la înăbuşirea răscoalei din Polonia, coincide cu o perioadă în care influenţa Franţei a părut precumpănitoare în politica generală a Europei, ca şi în vicisitudinele chestiunii Orientului.

De aci încolo, însă, Franţa imperială, angajată în nenorocita întreprindere a expediţiei din Mexic, nu mai oferea Domnitorului sprijinul permanent de care avea trebuinţă. Rezerva ce s'a impus lui Napoleon al III-lea în chestiunea ducatelor şi în războiul austro-pruso-danez, a fost desigur pentru Domnitorul Unirii un fapt semnificativ. Rezultat şi expresiune a unei acţiuni închinate ideii de naţionalitate, domnia lui Cuza Vodă nu-şi afla alt rost în politica generală a timpului său.

Presupusa lui rusofilie s'a dovedit o legendă. Dimpotrivă, conştiinţa acestei schimbări în atitudinea Franţei şi în politica suveranului ei, care se îndrepta şi din punct de vedere intern spre anii de declin ai „imperiului liberal", a zdruncinat încrederea Domnitorului în situaţia sa proprie. La aceasta se adaugă însă şi comentariile defavorabile ale unor reprezentanţi diplomatici francezi asupra atmosferei politice tot mai grele din ţară, răcirea treptată a relaţiilor personale cu consulii Tillos şi Place, articolele, de inspiraţie oficioasă, din „*Moniteur Universel*", acţiunea mai puternică a opoziţiei dincolo de granițe şi în special creşterea influenţii lui Ion Brătianu la Paris, către sfârşitul anului 1865 [2]. De atunci, ideea unei abdicări, care dealtfel niciodată nu

---

[1] *Ibid.*, p. 8.

[2] Pentru această perioadă, v. şi I. Hudiţă, *Contribuţiuni la istoria lui Cuza-Vodă*, în *Arhiva*, XXXVIII (1931), p. 141 şi urm.

*

i-a fost cu totul străină, a prins rădăcini şi s'a întărit. D. Henry a analizat cu multă pătrundere această lature a preocupărilor lui Cuza Vodă din ultimul an de domnie, care se vădesc în scrisoarea trimisă lui Napoleon III-lea la 1 Octomvrie 1865 şi în răspunsul ce-l dă demersului consulilor dela începutul anului 1866, în care deschide din nou, cu o hotărîre semnificativă, chestiunea principelui străin [1]. Acest sentiment al unei situaţii politice şubrede, progresele unei boli istovitoare şi oarecare nepăsare naturală în faţa primejdiei constituiesc elementele care ne pot lămuri sângele rece şi resemnarea aproape indiferentă, ce le-a arătat conspiratorilor din noaptea de 11 Fevruarie. Partida era pierdută mai de mult, dar caracterul său dezinteresat l-a determinat să joace această ultimă carte fără amărăciune egoistă şi fără împotrivire inutilă.

Dar intervenţia directă a lui Cuza Vodă în chestiunile de politică externă mai avea şi o altă îndreptăţire. Intre ministerul de externe al Principatelor Unite, unificat de-abia dela sfârşitul anului 1861 şi agenţii diplomatici din capitalele Europei, nu se putuseră stabili, într'un răstimp atât de scurt, legăturile şi tradiţiile inerente unui serviciu diplomatic bine constituit, lucrând după directive permanente şi cu conştiinţa limpede a tuturor intereselor ce le reprezintă. Era deci firesc şi chiar necesar, în întâii ani de îndrumare a ţării spre o viaţă politică occidentală, ca acţiunea personală a capului statului să intervie în chestiunile atât de complexe ce se iveau zilnic în relaţiile cu puterile protectoare, cu statele creştine din Balcani sau chiar cu organizaţii naţionale ce nu căpătaseră recunoaştere oficială, dar a căror înrâurire era nu mai puţin efectivă — cum erau comitetele emigraţilor unguri sau poloni. Nu se poate tăgădui meritul foarte însemnat ce revine agenţilor români în străinătate, printre care se aşează în primul plan figura de o nobilă abnegaţiune a lui Costache Negri şi nu se poate îndeajuns accentua dibăcia şi inteligenţa ce au desfăşurat aceşti întemeietori ai corpului nostru diplomatic, într'o situaţie pe cât de modestă, pe atât de grea. Nu e însă mai puţin adevărat că din concepţia înaltă a misiunii sale, ce o avea Domnitorul, din purtarea sa generoasă şi cavalerească, politica externă a României, în perioada critică în care a luat fiinţă statul nostru modern, a câştigat în autoritate, în siguranţă şi în prestigiu. Politica externă a lui Cuza Vodă con-

---

[1] Henry, *op. cit.*, p. 25—28.

stituie deci un element hotărâtor în judecata definitivă pe care istoria o va rosti asupra unei domnii atât de mult şi de aprig discutate.

S'a spus că sfârşitul domniei adaugă umbre la strălucitul tablou al unor curagioase înfăptuiri. Nu atât în ce priveşte „scandalurile la cari dădeau loc dezordinele vieţii sale private", pe care le-au însemnat şi memoriile regelui Carol I; ele n'au avut altă însemnătate decât de a da adversarilor săi o nouă armă de luptă. Aceste moravuri nu erau prea neobişnuite nici timpului său, nici clasei sale; legăturile aceste nu par însă a fi determinat nici o hotărîre mai însemnată de cârmuire, iar caracterul lor nelegitim a fost îndeajuns de acoperit prin resemnarea demnă a Principesii Elena, care n'a înţeles nici o clipă să abdice dela rolul ei de Doamnă şi de soţie, oricât de anevoios i se va fi înfăţişat. Mai mult i-a stricat desigur camarila prea puţin recomandabilă, compusă din oameni de afaceri ca Librecht şi Docan, care izbutise în cele din urmă, să-l izoleze de adevăraţii săi prieteni şi să-i ascundă caracterul de gravitate al situaţiei financiare [1]: bugetul rămăsese mereu neechilibrat, împrumuturile de stat păreau oneroase, iar aplicarea împământenirii sporise încă greutăţile economice.

De altă parte, temperamentul lui Alexandru Ioan I era totdeauna pornit spre acţiuni de răspundere personală. Ele erau necesare, în unele împrejurări, pentru înfăptuirea mai grabnică a unor reforme radicale, dar până la urmă i-au ştirbit autoritatea şi i-au fost dăunătoare în frământările politicii noastre interne.

Intr'o destul de largă măsură i se poate deci aplica judecata istoricului englez William Miller, asupra domniei contimporanului său, regele Otto I al Greciei · „dacă şi-ar fi guvernat ţara mai puţin... descendenţii săi ar mai fi poate şi astăzi pe tronul Eladei" [2], cu deosebirea însă, că Domnitorul român n'a avut niciodată ambiţia de-a întemeia o dinastie pământeană; coroana o considera ca „un depozit sacru", pe care se arăta gata să-l restituie oricând naţiunii ce-l aşezase în fruntea ei.

Politica sa externă acopere însă cu prisosinţă aceste scăderi. Se poate spune că ea conţine în germene întreaga noastră desvoltare politică viitoare. Cine o examinează, în perspectiva istorică a evenimentelor care au determinat independenţa şi între-

---

[1] Henry, *op. cit.*, p. 11.
[2] *The foundation of the ottoman Empire*, p. 269.

girea României, află în directivele ei preocupări ce nu pot fi străine nici astăzi diplomatului şi omului politic. In noua aşezare teritorială a Europei de după război, principiul naţionalităţilor şi-a impus biruinţa; totuşi unele laturi caracteristice ale politicii lui Cuza Vodă păstrează, în decorul schimbat al împrejurărilor veacului nostru, un caracter de necontestată actualitate. Reazemul statornic al alianţei franceze, înţelegerea cu statul polon ce trebuia să fie, legăturile trainice cu Serbia — sunt şi acum elemente permanente în orientarea exterioară a statului român, iar apropierea dintre Rusia şi Prusia, expansiunea Italiei de-abia unificate şi sprijinul ce-l dădea mişcărilor din Ungaria apar din nou, sub alte forme şi cu alte proporţii, în situaţia internaţională de astăzi. Deosebirea esenţială e doar precumpănirea intereselor economice asupra aspiraţiunilor de ordin politic, pe care concepţiile secolului al XIX-lea le aşezaseră în primul plan.

Fie însă că privim această politică sub unghiul unor preocupări actuale, fie că impunem cercetării noastre marginele unei stricte obiectivităţi, nu putem tăgădui lui Cuza Vodă privirea profetică şi dezinteresată cu care a urmărit, nu numai greutăţile imediate, dar şi desvoltarea viitoare a poporului ce fusese chemat a cârmui în vremuri de adâncă prefacere. Din cercetările recente, se desprind cu deosebire două trăsături caracteristice ale viguroasei sale personalităţi: conştiinţa vie a unităţii neamului românesc şi un sentiment de demnitate şi de mândrie pe care nici unul din stăpânitorii noştri nu-l arătase încă, pe care nici urmaşii săi nu l-au putut depăşi. Acest sentiment l-a călăuzit până la sfârşitul vieţii, inspirându-i şi răspunsul cunoscut ce l-a dat ducelui de Grammont, care venise să-l ispitească în pribegie, oferindu-i redobândirea tronului pierdut: „Orice s'ar întâmpla, nu voi consimţi niciodată a reintra în România prin o intervenire străină — cu armele Franţei tot atât de puţin ca şi cu acele ale Rusiei; pentru mine nu e vorba nici de Principele Carol, nici de Roşi, e vorba de ţară".

Poate că această înaltă mărturie de abnegaţiune va fi fost şi în gândul regelui Carol I, atunci când, la desvelirea chipului de bronz al lui Cuza Vodă din piaţa Unirii dela Iaşi, în 1912, întemeietorul Regatului şi-a descoperit capul cărunt în faţa întâiului Domnitor al României Unite. Sentimentul popular îi făcuse de mult dreptate, dar astăzi, după două decenii dela această comemorare, după împlinirea năzuinţelor atâtor generaţii, şi mai

ales în lumina atâtor mărturii neîndoioase, este o elementară şi imperioasă datorie a istoriografiei româneşti de-a înfăţişa pe Alexandru Ioan I, nu numai ca instrumentul ales de Providenţă pentru îndeplinirea ursitelor acestui neam, ci ca îndrumătorul, ce a fost, al conştiinţei de unitate, ca un făuritor al drepturilor şi al demnităţii naţionale.

Iaşi GHEORGHE I. BRĂTIANU

VI. ANEXE[1]

I. Cuza Vodă către Principele Serbiei, Bucureşti, 24 Iulie/5 August 1862

Projet (accepté).
A. S. A. S. le Prince Régnant de Servie.

Bukarest, le 24 Juil. 5 août 1862.

Mon Prince,

J'ai l'honneur de présenter a V. A. S. et de recommander à Sa bienveillance Mr. le major Herckt que j'envoie à Belgrade avec une mission spéciale.

J'ai chargé cet officier de visiter les fonderies et autres établissements militaires de la Servie dont j'ai entendu vanter les progrès dûs à l'énergique impulsion de Votre Altesse. Il m'a été assuré, Mon Prince, que les soins de Votre administration mili-

[1] Publicăm aci trei scrisori adresate de Cuza Vodă principelui Serbiei şi ambasadorului englez la Constantinopol, în legătură cu transportul de arme pentru Serbia, din 1863, şi două acte privitoare la activitatea revoluţionarilor unguri şi poloni în Principate.

Scrisorile generalului Klapka sunt extrase din corespondenţa privată a Domnitorului, rămasă în hârtiile Principesei Maria Moruzi, dela întâiul ei soţ, Principele Alexandru Cuza. Plicul ce le conţine a fost încredinţat Academiei Române. Clişeul reprezintă armele Principatelor Unite, de pe hârtia de corespondenţă a Domnitorului.

taire s'étaient portés particulièrement sur une fonderie de canons et que Vous aviez reussi à créer une artillerie respectable. Les Principautés-Unies sont moins bien partagées sous ce rapport et j'ai pensé, Mon Prince, que nos excellentes relations m'autorisaient à vous demander pour l'officier porteur de cette lettre la permission de visiter, avec toute la discrétion possible, Vos fonderies et Vos arsenaux. Dans le cas où M. le major... trouverait dans l'artillerie de la Serbie les modèles ou l'équivalent des modèles qui manquent à mon armée, je prierais Votre Altesse de me faire savoir si je pourrais compter sur Son concours pour acheter de Son Gouvernement l'armement de six batteries. [1]

Je profite de cette occasion pour offrir à Votre Altesse Sérénissime l'expression des mes souhaits sincères pour l'acomplissement de tous ses voeux et je la prie d'agréer les sentiments de profonde sympathie et d'estime.

Acad. Rom., Mss. 4860, fol. 80—81.

II. Cuza Vodă către Principele Serbiei, București, 31 Ianuarie/11 Fevruarie 1863

Projet accepté par S. A. S.
Le Prince-Régnant au Prince Régnant de Servie.

Bukarest, le $\frac{\textit{31 jvier}}{\textit{11 fevr.}}$ *1863.*

Mon Prince,

Je ne veux pas tarder à vous dire combien j'ai été sensible aux témoignages de bonne amitié que Votre Altesse. Sérénissime a bien voulu m'exprimer dans la lettre qui m'a été remise par Mr. Pattek.

J'ai été sincèrement touché de la cordialité avec laquelle vous me donnez l'assurance de sentiments que je partage. Je ne doute pas, Mon Prince, que nos relations personnelles n'exercent la plus salutaire influence sur les rapports des deux nations, que la Providence a confiées à nos soins

Les embarras que l'affaire des armes m'a suscités ont été vraiment sérieux ; mais j'ai l'espoir fondé d'en triompher complètement, et les dernières complications qui arrêtent l'entier règlement de cette question ne modifieront point l'attitude que j'ai prise. Si cette situation présentait quelque danger pour moi,

[1] Se păstrează un model de tun de câmp ghintuit, cu ante-tren, „oferitu I. S. Prinţului Alessandru Ioan-I de Maiorul Herkt"; tunul are marca „V-ve Lachaussée, mécanicien à Liège". O altă însemnare: „Lafetul a fost lucrat de Ilie Stefanovitz, maistru rotar din Arsenal Romînu".

au moins trouvais-je, en secondant les vues de Votre Altesse Sérénissime, une précieuse occasion d'affirmer l'indépendance intérieure de la Roumanie et d'apprécier les puissantes sympathies qui nous sont acquises. Puisque j'ai eu le bonheur, en même temps, de réveiller entre Serbes et Roumains les sentiments qui doivent unir nos deux peuples et de recevoir l'expression si chaleureuse de l'amitié de Votre Altesse Sérénissime, pour mon pays et pour ma personne, je ne puis que me féliciter, Mon Prince, d'avoir éprouvé quelques embarras pour vous rendre service.

Votre Agent, M. Pattek, dont j'ai eu à me louer en toute circonstance, m'a fait part du désir exprimé par Votre Altesse Sérénissime de connaître les noms des personnes qui ont été employées dans l'affaire des armes. Permettez moi de vous dire, Mon Prince, que ce souvenir bienveillant de Votre Altesse Sérén., que la satisfaction d'un service rendu à de bons voisins et alliés et la conscience d'avoir dignement répondu à mes intentions sont déjà une belle récompense pour mes fonctionnaires, mes officiers et mes soldats.

Mr. Pattek m'a appris en même temps que Votre Altesse Sérén. avait fait choix de Mr. Magasinovitch, pour représenter la Servie auprès de mon Gouvernement.

Mr. Magasinovitch m'est personellement connu et je ne doute pas que sa présence à Bukarest ne contribue à resserrer les liens qui nous unissent.

Je vous prie, Mon Prince, de recevoir l'expression de mes voeux pour le bonheur de Votre Altesse Sérénissime et la prosperité de son règne et d'agréer avec l'assurance de ma très haute estime, celle de mon inaltérable amitié.

Acad. Rom., Mss. 4860, fol. 88—89.

III. **Cuza Vodă către Ambasadorul Marei Britanii la Constantinopol, Bucureşti 31 Ian./11 Fevruarie 1863**

Projet accepté par S. A. S.
Le Prince Régnant à M. l'Ambassadeur de la Grande Bretagne près de la S. Porte.

Bukarest, le 31 jvier / 11 fevr. 1863.

Monsieur l'Ambassadeur,

J'ai reçu des mains de Mr. Green la lettre que vous m'avez écrite au sujet des armes qui ont traversé les Principautés-Unies à destination de la Servie.

Je suis heureux de voir que V. E. semble penser, comme je le fais moi-même, que cette affaire a été fort exagérée.

Je le constate avec d'autant plus de satisfaction que j'avais été amené à croire que le Gouvernement de Sa Majesté Britannique avait apprécié d'abord sous un point de vue tout différent la question qui fait l'objet de votre lettre.

Sans accorder plus d'importance qu'il ne convient aux dires de la presse européenne, j'avais été frappé de l'unanimité avec laquelle certains journaux anglais, qui passent pour exprimer quelques fois l'opinion des principaux hommes d'Etat de l'Angleterre, provoquaient des mesures de coercition contre les Principautés-Unies et cela sans souci des intérêts de mon Gouvernement, de mon pays et même des stipulations du traité de Paris et de la Convention.

Ces manifestations ont dû certainement attirer votre attention; je ne m'étonne point, pour ma part, que plusieurs des gouvernements garants aient crû devoir répondre par des publications semi-officielles à ces excitations regrettables.

Quelques jours plus tard, j'éprouvais une pénible surprise en apprenant que les craintes inexplicables de la Sublime Porte semblaient être partagées par l'Ambassade de Sa Majesté Britannique à Constantinople.

Je m'étais évidemment trompé, puisque vous m'exprimez le désir aujourd'hui, Monsieur l'Ambassadeur, de connaître les explications que je puis donner, loyalement, et sans prévention, ajoutez-vous, sur les contradictions qui existent dans cette affaire. En cet état, alors que V. E. me fait part de l'insuffisance de renseignements recueillis, alors qu'elle croit trouver des contradictions difficiles à expliquer, il ne serait plus possible d'imaginer que le Gouvernement de la Grande Bretagne ait pu prendre une décision quelconque dans une question sur laquelle son représentant n'était pas suffisamment éclairé.

Je ne saurais donc conserver aucun prévention à cet égard.

Vous faites appel à ma bonne foi eprouvée, Monsieur l'Ambassadeur, et je n'en suis point surpris. Plus que personne, en effet, vous avez pu apprécier la loyauté dont j'ai fait preuve dans une affaire qui n'était pas sans analogie apparente avec celle qui vous préoccupe aujord'hui; et bien que les engagements pris alors vis-à-vis de moi, par Mr. l'Agent d'Angleterre, au nom de Votre Excellence, n'aient pas reçu leur exacte exécution, ce souvenir ne m'empêchera pas d'apprécier l'expression des senti-

ments que vous me témoignez en cette circonstance et de donner au Représentant de Sa Majesté Britannique les renseignements les plus complets sur le passage par le territoire roumain des armes appartenant au Gouvernement de Serbie.

Dans ce but, je ne pouvais mieux faire que de profiter du retour de mon Agent, Mr. Négry, à Constantinople, et lui confier spécialement la mission de répondre aux désirs de M. M. les Représentants des Cours Garantes. Dès son arrivée, Mr. Négry aura soin de vous voir, Monsieurs l'Ambassadeur, et de vous donner, ainsi qu'à vos collègues, toutes les explications propres à vous faire connaître les diverses phases de l'affaire des armes et à vous mettre en mesure, comme vous le demandez, de vous former une opinion équitable et impartiale.

En terminant, Monsieur l'Ambassadeur, vous m'exprimez le désir de faciliter les bons rapports de mon Gouvernement avec tout le monde. V. E. pense à ce sujet, qu'il serait bon que j'écrivisse une lettre amicale et explicative à la Sublime Porte. Je doute de l'efficacité d'une pareille démarche, qui serait, d'ailleurs, en dehors du mode des mes relations habituelles, avec le Gouvernement Impérial. Malgré les preuves multipliées de ma déférence et de ma courtoisie pour la Cour Suzeraine, malgré des services importants rendus à plusieurs reprises à la Sublime Porte, services qui ont valu, ces jours derniers, un blâme public à mon Gouvernement dans le sein de l'Assemblée Législative, les ministres ottomans semblent prendre à tâche de refroidir nos relations. Au début de l'affaire des armes Serbes, c'était le Commissaire de la Turquie à la Commission Européenne du Danube, qui sur un ordre venu de Constantinople, se permettait de me transmettre par le télégraphe et dans des termes inconvenants une communication du Ministre des Affaires Etrangères de la Sublime Porte. Chaque jour, c'est le journal de la Sublime Porte qui, se faisant l'écho complaisant de quelque factieux, attaque mon Gouvernement et déverse sur mon pays d'insignes calomnies. Hier, c'était le Ministre des Affaires Etrangers, lui même, qui sur de faux renseignements et sans prendre soin de les contrôler, remettait à mon Agent une lettre, non moins surprenante dans le fond que dans la forme, à moi adressée, lettre que mon Agent a cru devoir refuser de me transmettre et que le Ministre de Sa Majesté Impériale a tenu cependant à me faire parvenir directement.

De tels procédés ne sont pas faits, Monsieur l'Ambassadeur pour entretenir entre le Gouvernement de la Sublime Porte et

le Gouvernement des Principautés-Unies ces bons rapports que vous ambitionnez (offrez) de faciliter. V. E. comprendra que ma dignité ne me permette point de tenter une démarche tout à fait inusitée, dont l'utilité me semble contestable d'ailleurs, et qui ne serait possible qu'à la condition d'un respect des convenances, dont la plupart de fonctionnaires ottomans semblent vouloir s'abstenir complètement vis-à-vis du Prince-Régnant des Principautés-Unies.

Croyer, Monsieur l'Ambassadeur, que j'apprécie les soins que vous prenez pour hâter le règlement de l'affaire des armes; c'est une preuve nouvelle de l'intérêt que votre Excellence porte à mon pays et à ma personne.

Recevez, Monsieur l'Ambassadeur, l'assurance de ma très haute consideration.

Acad. Rom., Mss. 4860, fol. 90—94.

IV. Comisarii guvernului național polon către colonelul Gustav Frigyesy, Iași 10 Dec. 1863

Au nom du Gouvernement National!

Moi soussigné Comissaire[1] plenipotentiaire du Gouvernement National Polonais, j'attèste et confirme que le Colonel Gustav Frigyésy, en date du 12-me Juillet 1863 m'a fait des propositions au sujet de la formation d'une Legion Hongroise. De causes independantes de ma volonté aussi bien que de bonnes intentions de Mr. le Colonel ont fait evanouir ce projet. Ayant nourri l'espoir de la prochaine realisation de nos plans, j'ai cru devoir retenir le Colonel en Moldavie jusqu'au 10 du mois de Decembre; c'est avec un profond regret que je lui remets son congé et je attestat de ses nobles et heroiques intentions pour notre cause.

Jassy, 10 Decembre 1863.

Michal Mrozowicki

Komissarz pelnomocny Kr. Nai. w. Ksiestwach Naddunajskich.

Karol Lewakowski

Doktor praw i oficier wójsk narodowych.

Pecete: Scut cu armele Poloniei și Lituaniei.
inscr.: Komissarz Pelnomocny
Rzad Narodowy.

Alături textul polon:
Wimienu Rzadu Narodowego!
etc.

Acad. Rom., Mss. 4864 (Arh. Cuza, vol. VIII), fol. 112.

---

[1] S'a reprodus cu toate greșelile de ortografie și de sintaxă.

V. Şeful de cabinet al Domnitorului către agentul diplomatic dela Paris, Cotroceni 20 Septemvrie 1864

Approuvé par S. A. S.
Le chef du cabinet du Prince Régnant
à l'Agent des Principautés Unies à Paris

Expédiée le 25 7-bre, avec ses annexes
par Mr. le général Floresco.

Remise au chef de cabinet de l'Empereur
le 26 8-bre seulement, par suite
de l'absence de Mr. Mocquart.

Cotroceni, le 20/7-bre 1864.

Monsieur l'Agent,

Par ordre du Prince Régnant, j'ai l'honneur de vous envoyer sous ce pli le mémoire relatif à Frigiasch[1] et aux trames ourdies dans les Principautés-Unies par certaines fractions des émigrations polonaise et hongroise qui obéissent au Comité Révolutionnaire de Londres.

Une étude sommaire des papiers saisis sur Frigiasch et ses complices avait démontré l'intime liaison des tentatives effectuées sur le sol roumain avec les projets révolutionnaires élaborés par Garibaldi et aussi par Mazzini, projets qui intéressent si vivement la tranquillité de l'Europe et la politique de la France. Mais, d'une part, l'arrestation de Frigiasch a fait avorter des menées dangereuses pour nous. D'autre part, les plans que révélaient ses papiers engageaient, jusqu'à un certain point, divers agents étrangers, sinon leurs gouvernements.

Par ces causes, le Prince Régnant se résolut à user de générosité envers Frigiasch et à enlever à la justice ordinaire l'instruction d'une affaire qui réclamait beaucoup de discrétion et qui semblait se rattacher à des combinaisons politiques extérieures. S. A. S. m'a confié le soin d'étudier l'énorme dossier des pièces saisies : j'ai pu me convaincre, tant par l'examen de ces papiers que par mes entretiens avec Frigiasch, que les plans des réfugiés hongrois et polonais avaient un caractère fort sérieux et un intérêt européen.

C'est à la suite des explications que j'ai pu donner au Prince-Régnant que S. A. S. m'a chargé de consigner dans un Mémoire

---

[1] Sic.

le résultat de ces découvertes. C'est ce Mémoire que j'ai l'honneur de vous adresser.

Vous n'ignorez pas, Monsieur l'Agent, que le Prince-Régnant avait tenu M. l'Agent et Consul Général de France au courant des phases de l'instruction que je poursuivais : S. A. S. a pensé, après la lecture du Mémoire qu'il pouvait être important que S. M. l'Empereur Napoléon III fût personnellement renseigné sur l'action des comités révolutionnaires en Orient et que le Gouvernement Impérial saurait sans doute tirer quelques utiles indications d'un travail appuyé sur des preuves authentiques. Vous voudrez donc bien vous présenter chez M. le Sénateur, chef du Cabinet de S. M. I. et lui remettre la copie ci-jointe du Mémoire avec ses annexes.

Il aurait peut-être été possible de présenter les faits sous une forme plus concise : mais les détails des actes de Frigiasch sont instructifs ; ils se rattachent, d'ailleurs, aux faits généraux et souvent les expliquent. Je me suis donc borné à vous envoyer la copie du Mémoire que j'ai eu l'honneur de remettre au Prince-Régnant. Vous voudrez bien excuser auprès de Mr. le Sénateur Mocquart l'exécution matérielle du travail : les bons copistes français sont rares à Bucarest.

J'avais eu la penseé d'ajouter au Mémoire l'incident relatif à Mr. le Comte Scherrtosz, dont le renvoi du territoire roumain a fait tant de bruit, beaucoup trop de bruit, dans certains journaux français. J'y ai renoncé mais vous comprendrez sans peine, par la lecture du Mémoire, que le Gouvernement ne devait pas voir d'un oeil absolument paisible la présence à Bukarest de Mr. le comte Scherrtosz, à l'heure où Borzylawski y arrivait avec un si grand nombre d'officiers hongrois. Non pas que M. le comte Scherrtosz ait été mis au rang d'hommes tels que Frigiasch et Borzylawski ; sa position sociale était connue ; son honorabilité n'a point été contestée. Mais il est notoire que Mr. le comte Scherrtosz est un des hommes influents, et par sa personne et par sa fortune, de l'émigration hongroise et il est notoire aussi qu'il a toujours été en relations intimes avec l'un des principaux chefs de cette émigration, Mr. le général Klapka. Le général, ai-je besoin de le dire, est hautement estimé ici comme partout ; mais il avait à Bukarest, à ce moment critique pour nous, des émissaires qui se cachaient des autorités, qui avaient été couverts à Galatz par un agent étranger que vous verrez fournissant des fonds à des amis de Frigiasch, et qui tout en ne pactisant point avec les comités

révolutionnaires, se montraient, par leur langage, disposés à profiter des événements, s'ils ne pouvaient plus les maîtriser. Cela vous explique comment M. le président du Conseil, qui avait parfaitement accueilli M. le comte Scherrtosz, qui avait sollicité d'obtenir pour lui une audience du Prince-Régnant, put, du jour au lendemain, être amené à inviter son hôte de la veille à quitter les Principautés-Unies. Ce qui est certain, c'est que Mr. le comte Scherrtosz, qui n'avait peut-être en aucum rapport avec les officiers hongrois de Borzylawski, était considéré par plusieurs d'entre eux comme un coopérateur envoyé tout exprès, comme un haut commissaire politique au nom de Klapka et qui ne devait se révéler qu'à une certaine heure.

Quoiqu'il en soit, M. le comte Scherrtosz, qui a été reçu avec une bienveillance marquée par le Prince-Régnant, aurait pu donner libre cours à ses réclamations sans rejeter sur S. A. S., dans les journaux, la responsabilité d'un acte purement administratif et qui a été propre, comme il n'a pu l'ignorer, à M. le président du Conseil. Il est bon que vous sachiez aussi que la mesure prise contre M. le comte Scherrtosz aurait pu être facilement rapportée s'il avait voulu se montrer moins irritable. J'avais pris sur moi d'intervenir dans cette facheuse affaire, et, pensant bien qu'il serait facile de revenir sur les ordres donnés si on offrait aux autorités un moyen convenable de le faire, j'avais prié M. le gérant de l'Agence et consulat général de France de décider M. le comte Scherrtosz à ne point partir dans le délai fixé par la police, qui aurait fermé les yeux. Mr. le comte Scherrtosz a refusé de suivre les conseils de l'agent français et a préféré s'adresser aux journaux italieurs et à q.q. feuilles de Paris.

Telle est cette affaire ; il vous sera facile de démontrer, au besoin, que l'ordre de départ intimé à M. le Comte Scherrtosz n'aurait eu aucune consequence s'il avait cédé à des avis qui ménageaient parfaitement sa dignité.

Veuillez agréez, etc.

Acad. Rom., Mss. 4864, fol. 467—472.

VI. Generalul Klapka către Cuza Vodă, Paris, 7 August 1865

Altesse,

Il y aura bientôt six ans que j'ai eu la première fois l'honneur d'être reçu par votre Altesse à Iassy. De cette entrevue résulta un avantage notable pour les intérêts des Pays dont votre Altesse

est l'Elu et le Souverain. Vingt et cinq mille fusils furent remis, par suite de mes démarches, aux agents de Votre Altesse. Ces armes ne coûtaient rien au Pays et Votre Altesse en pouvait ainsi pourvoir aux premiers armements de ses forces nationales.

Pour moi, hélas, mes démarches, fatigues et sacrifices faites à la même époque et les années suivantes n'ont pas eu des résultats favorables. Tout au contraire, les conséquences qui s'ensuivirent et les dérangemens survenus dans ma vie privée, m'ont conduit, peu à peu, au bord de l'abime. A l'heure où j'écris ces lignes je me trouve dans la triste alternative de voir jusqu'à mes derniers objets (mes papiers et les documents ayant trait à ma mission dans les Principautés Danubiennes y compris) saisis par des créanciers impitoyables, ou d'être réduit à une dernière décision pour ne pas survivre à une si humiliante catastrophe.

C'est donc un cris de détresse que j'ose par ces lignes faire parvenir à Votre Altesse. Votre Altesse aussi vivait dans l'exil. Elle aussi connait l'inutilité d'efforts faits par un emigré lorsque sa position matérielle est devenue insoutenable. Mais jamais épreuves n'étaient plus dures, plus cruelles que celles dont je me sens frappé pour avoir servi la cause de mon pays et celle de mes malheureux amis.

Vivant seul et dans une retraite absolue, ne sachant plus que faire, ni comment me sauver, je pensais aux généreuses paroles que Votre Altesse a daigné m'adresser lors de mon dernier séjour à Iassy. Ces paroles me donnent l'espoir que dans ce moment si suprême, certes, Votre Altesse ne me refusera pas son bienveillant appui. Si Votre Altesse daignait venir à mon secours avec une somme de quarante mille francs, je la prierais de bien vouloir la remettre au porteur de la présente, Monsieur Eden gentilhomme anglais, ami sûr et de toute confiance. Par cet acte de générosité Votre Altesse me sauverait et en me mettant en position de faire honneur à mes engagements actuels, il me serait en même temps permis de restituer cette somme dans le courant de trois années prochaines, à la personne que Votre Altesse voudra me désigner. Ma position, mes rapports et mon influence seraient ainsi conservés pour des éventualités à venir et ma profonde reconnaissance envers Votre Altesse ne s'éteindra qu'avec ma vie.

Je suis avec le plus profond respect de Votre Altesse Sérénissime

le très humble et très devoué serviteur

G. Klapka

Paris, ce 7 Août 1865.
5 Rue Lepelletier.

VII. **Chitanţă a generalului Klapka, Paris, 12 August 1865**

Reçu de Monsieur le Colonel Pissotzki la somme de Quarante mille francs qui lui ont été remis pour mon compte par Son Altesse Sérénissime le Prince Couza à Ems.

G. Klapka

Paris, ce 12 Août 1865.

VIII. **Generalul Klapka către Cuza Vodă, Paris 13 August 1865**

Altesse.

Je m'empresse d'exprimer à Votre Altesse toute ma reconnaissance de l'accueil gracieux fait à ma lettre et de la depêche par laquelle Elle a bien voulu m'informer de sa généreuse décision. Que le ciel protège Votre Altesse ainsi que l'oeuvre si glorieusement et heureusement entamé de la regénération des Pays dont les destinées se trouvent confiées à son haut patriotisme et à ses lumières.

Je suis avec le plus profond respect de Votre altesse sérénissime.

le très humble et très devoué serviteur.

Georges Klapka

Paris, ce 13 Août 1865.

IX. **Cuza Vodă către Colonelul Pissotzki, 19 Fevruarie 1868 (brulion)**

V. Döbling, 19 février 68.

Au Colonel Pissotski.

Mon cher Colonel,

Je vous ai expédié cette lettre à Pesth afin que vous puissiez profiter de votre passage en cette ville pour remplir de ma part auprès du général Klapka la mission que voici.

Vous n'avez certainement pas oublié que, me trouvant à Ems, dans l'été de 1865, j'ai reçu du général une lettre dans laquelle il m'exposait sa situation désespéreé et me priait de le sauver d'une catastrophe imminente en lui prêtant la somme de quarante mille francs. Le général ajoutait spontanément qu'il lui serait possible de me restituer ces fonds dans le courant des trois années prochaines.

Ce fut un plaisir pour moi de venir en aide au général Klapka; il avait antérieurement rempli auprès de ma personne une mission

délicate et j'avais pu apprécier en cette occasion son caractère sérieux et honorable. Je m'empressai donc de mettre la somme de quarante mille francs à la disposition du général et je vous envoyai tout exprès à Paris pour la verser entre ses mains.

Depuis ce moment, plus de deux ans et demi se sont écoulés ; le général Klapka ne m'a pas donné signe de vie. La promesse n'est pas arrivée à échéance, je le reconnais : mais je voudrais savoir s'il sera en mesure de tenir les engagements qu'il a pris lui-même pour le 7 Août 1868. Mieux que personne, vous savez où j'en suis : un procès important perdu, des fermiers qui paient mal et le reste. Je suis donc forcé de calculer de près et j'ai besoin de connaître si je puis espérer ce remboursement de quarante mille francs.

Je sais que le général Klapka s'occupe d'importantes entreprises financières et industrielles et je souhaite vivement qu'il réussisse et pour lui et pour son pays. Il se peut cependant que son état de fortune ne se soit point encore suffisamment amélioré pour qu'il soit en mesure de s'acquitter. Dans ce cas, vous demanderez au général un arrangement qui soit de nature à concilier ses intérêts avec les nécessités de ma situation actuelle : je n'en vois pas d'autre qu'une ou plusieurs lettres de change que je pourrais escompter pour me procurer ces ressources auxquelles je me vois obligé de recourir.

Entre nous, vous pouvez, si l'occasion survient, ne pas laisser ignorer au général que son silence m'a surpris. Je ne m'en plains pas, bien entendu, je le regrette. Nous nous sommes cependant trouvés en même temps à Paris et le général a fait de fréquents voyages à Vienne depuis que je suis retiré à Döbling. Ces explications ne doivent pas être, comprenez le bien, autre chose que l'expression d'un regret vis-à-vis d'un homme qui avait su m'inspirer une estime dont je ne suis pas prodigue.

Tout cela ne modifie en rien le caractère de la démarche que vous ferez auprès du général Klapka. Il n'y a pas d'affaire entre nous, il y a un service. Autant j'ai été heureux de lui rendre ce service, autant il m'est désagréable d'être contraint de le lui rappeler. Mais ma position d'aujourd'hui a des exigences impérieuses.

A bientôt, mon cher colonel. Croyez à mon amitié.

(Signé) *A. I. Cuza*

P. S. N'oubliez pas de rappeler en même temps au général la visite de ce colonel qui est venu me demander, en son nom, de lui faciliter les moyens de rejoindre la légion hongroise, lors de la guerre de 1866, et auquel j'ai remis 500 francs.

X. **Generalul Klapka către Cuza Vodă, Budapesta, 8 Aprilie 1868**

Pest, ce 8 avril 1868.

Mon Prince,

Je n'ai pas oublié le service que vous avez bien voulu me rendre il ÿ a trois ans. Je vous en suis profondemment reconnaissant et j'espère pouvoir m'en acquitter dans le courant de cette année ou de l'année prochaine. A l'heure qu'il est je suis aussi pauvre que je l'étais — aucune de mes affaires n'est encore assez avancée pour y pouvoir compter avec certitude. Je n'ai pas encore gagné un sou dans mon pays, et j'ai femme et famille à soutenir. Toutefois on me montre de tous côtés assez de bienveillence pour pouvoir espérer dans la réussite de deux grandes entreprises : *chemin de fer d'Arad par Temesvar à Orsova, et Canal de Pesth à Szegedin.* Ces deux affaires me mettront à flot et mon premier devoir sera de vous en prevenir pour arrêter l'arrangement selon vos désirs.

Veuillez, Mon Prince, avoir une pleine et entière confiance en moi, et croire aux sentiments inaltérables de votre devoué serviteur.

G. Klapka

RÉSUMÉ

LA POLITIQUE EXTÉRIEURE DU PRINCE COUZA (1859 — 1866) ET LA FORMATION DE L'UNITÉ ROUMAINE

I. *Ouvrages récents sur le règne du Prince Couza*

Le règne d'Alexandre Jean Couza a été pendant de longues années l'objet d'ardentes polémiques, dont l'écho n'est pas entièrement éteint. L'ouverture de ses archives personnelles, conservées par l'Académie Roumaine et une série d'ouvrages récents, dûs en partie à d'éminents historiens français, anglais et américains, permettent de rectifier aujourd'hui certains jugements trop hâtifs ou trop passionnés. Le résultat de ces recherches objectives fait ressortir le rôle du Prince-Régnant, dans les questions de politique extérieure. Il apparaît ainsi, à travers les nombreux documents inédits qui viennent d'être analysés dans ces divers travaux, comme un précurseur de l'unité roumaine intégrale, qui n'a pu être réalisée qu'un demi-siècle plus tard.

[1] Se mai menţionează pe dosarul ce conţine scrisorile „creanţei Klapka" şi următoarea, fără dată : „*Rouginossa — Lettre de Mr. Baligot de Beyne au général Klapka pour lui rappeler sa dette*", al cărei text nu l-am mai regăsit.

*

II. *Les Principautés et les tentatives de soulèvement de la Hongrie*

Le problème des provinces roumaines irrédentes s'est posé en effet dès 1859, au lendemain de l'union des Principautés de Moldavie et de Valachie, à l'occasion de la guerre d'Italie. Le Piémont, appuyé par Napoléon III, cherchait à provoquer un soulèvement en Hongrie, pour paralyser l'action des armées autrichiennes en Lombardie. Les Principautés offraient aux émigrés magyars une excellente base d'opérations. Les négociations entamées à Iassy par le général Klapka, par l'entremise du consul de France, Victor Place, ont abouti d'abord à une convention dont les papiers de Place et les Mémoires de Kossuth nous ont conservé le texte; mais cet accord n'a pas été exécuté. On sait aujourd'hui que l'un des principaux motifs de cet échec a été la question des Roumains de Transylvanie, que le Prince Régnant n'entendait pas abandonner à l'état magyar reconstitué. D'autres négociations ont eu lieu en 1861 et en 1863, mais elle se sont heurtées au même obstacle et à l'attitude du gouvernement français, qui n'avait plus le même intérêt à favoriser des menées révolutionnaires contre l'Autriche. En 1863, l'action des émigrés hongrois se confond avec celle des insurgés polonais.

III. *La Roumanie et l'insurrection polonaise*

Après une tentative malheureuse d'une troupe d'insurgés polonais en Bessarabie méridionale, des négociations ont été entamées à Paris entre l'agent diplomatique roumain et les chefs de l'émigration polonaise. Cette fois, il était question de la Bucovine et de la Bessarabie centrale et septentrionale, qui seraient revenues à la Roumanie, à la suite d'une campagne victorieuse contre la Russie. Le prince Couza s'adresse alors directement à l'empereur Napoléon III et lui offre son concours, dans le cas d'une nouvelle guerre de Crimée, mais il ne reçoit de l'empereur qu'une réponse évasive. Le prince s'est vu obligé, à la suite de cette démarche, de sévir contre les conspirateurs hongrois et polonais, qui avaient installé en Moldavie une sorte de quartier général. L'arrestation et l'expulsion du colonel Frigyesi et du comte Czertosz ont mis fin à une agitation qui pouvait devenir dangereuse, dans l'été de 1864.

IV. *La Roumanie et les premiers projets d'alliance balkanique*

Le Prince Couza avait aussi formé le projet de rejeter la suzeraineté ottomane et de proclamer l'indépendance de la Roumanie. Dans ce but, il avait conclu une alliance avec le prince Michel Obrénovitch de Serbie, qui nous est révélée par l'affaire des armes serbes de 1863 et par un projet de traité, que les archives helléniques nous ont conservé. La date attribuée à ce projet est certainement erronée, car il est antérieur à 1866 et appartient de ce fait au règne d'Alexandre Jean I-er.

V. *L'alliance française et la politique personnelle du Prince Régnant*

Le pivot de cette politique ambitieuse était évidemment l'amitié de Napoléon III. Le prince Couza avait entièrement compris le „secret de l'Empereur", ce qui explique d'ailleurs son intervention personnelle dans les questions de politique étrangère. Lorsque Napoléon cesse de poursuivre la réalisation immédiate du principe des nationalités, à la suite des complications de l'affaire du Mexique, le prince roumain sent sa position ébranlée. Sa politique personnelle, moins heureuse dans les affaires intérieures du pays, ne trouve plus dans les questions extérieures le même appui de la diplomatie française, qu'au début de son règne. Ces difficultés toujours plus grandes le faisaient songer à une abdication en faveur d'un prince étranger; en fait, il n'a opposé aucune résistance aux conjurés du 11 février 1866. Il n'en est pas moins vrai que le prince Couza a montré, dans des circonstances difficiles, une conscience du problème de l'unité roumaine et un sentiment très élevé de la dignité nationale, qui lui font honneur.

VI. *Annexes*

Trois lettres du prince Couza de 1862 et 1863, au sujet des armes serbes. Deux actes concernant l'action des émigrés hongrois et polonais en Roumanie. Un échange de lettres entre le général Klapka et le prince Couza (1865—1868), au sujet d'un prêt de 40.000 francs consenti par ce dernier au chef des émigrés hongrois.

O NOUĂ SINTEZĂ A TRECUTULUI NOSTRU

(N. Iorga, *Istoria Românilor și a civilisației lor, traducere din limba francesă de Al. Lascarov-Moldovanu*, București, 1930, ed. Fundației Ferdinand I-iu, 301 p.).

CAP. IX. DESVOLTAREA CIVILISAȚIEI ROMÂNEȘTI ÎN VEACURILE AL XVI-lea ȘI AL XVII-lea; URMĂRILE EI POLITICE

38. Autorul cronicei de partid din Țara Românească, favorabilă boierilor Băleni, este după d. Iorga, „căpitanul Constantin Filipescu", înrudit cu familia Cantacuzinilor „căria-i deveni apoi dușman politic" (p. 186). D. Iorga menține așadar în opera de sinteză vechea-i părere exprimată în 1901 [1], *deși între timp s'a dovedit că autorul cronicei nu poate fi Constantin Căpitanul Filipescu* [2]. Deoarece atitudinea domnului Iorga este reprezentativă în ce privește metoda domniei sale de lucru, să ne fie îngăduit să insistăm asupra problemei istorice care a prilejuit-o.

In 1845, apărea în *Magazinul istoric pentru Dacia* al lui Laurian și Bălcescu, cronica Bălenilor sub titlul: *Istoriile Domnilor Țării Românești*, **scrise de Constantin Căpitanul**. Partea ultimă a titlului, subliniată de noi, a fost determinată de o notiță care se află pe foaia a doua a manuscrisului reprodus de editori. Notiță are următorul cuprins: „Această carte s'au scris de Costandin Căp[i]t[anul] Mai 10 lt. 7269" [3]. Ea se poate înțelege în două feluri: Constantin Căpitanul este sau *autorul* cronicei sau *copistul* ei din 1761. D. Iorga s'a pronunțat pentru prima ipoteză: autorul cronicei este Constantin Căpitanul, una și aceiași persoană cu Constantin Căpitanul Filipescu. Identificarea se sprijină pe faptul că acesta din urmă trăia tocmai pe timpul când s'a scris

[1] N. Iorga, *Cronicile Muntene*, în *An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.*, seria 2, t. XXI, p. 342.

[2] C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicilor muntene*, București, 1906, p. 3—36.

[3] *Idem*, p. 11.

cronica; ea îl menţionează chiar, cu prilejul aducerii lui Grigore Băleanul, ginerele lui Şerban Cantacuzino, din Ardeal [1].

Impotriva părerii că *Istoriile Domnilor Ţării Româneşti* ar avea de autor pe Constantin Căpitanul Filipescu s'au ridicat însă obiecţiuni din cele mai temeinice. Ele sunt următoarele:

1. Constantin Căpitanul Filipescu era nepot de soră al Cantacuzinilor. In mijlocul şi sub protecţia lor îşi petrece el copilăria şi adolescenţa. Unchiu-său Şerban îl boiereşte şi îi încredinţează misiuni importante. In asemenea condiţiuni, el nu poate fi autorul *Istoriilor* pline de înverşunare şi de ură la adresa Cantacuzinilor şi mai ales a lui Şerban-Vodă [2].

2. Din chipul sumar în care se vorbeşe în Cronică de Pană Spătarul şi de soţia sa Marica, părinţii lui Constantin Căpitanul Filipescu, şi din felul impersonal în care e pomenit însuşi acesta, rezultă că el nu poate fi autorul *Istoriilor* [3].

3. Constantin Căpitanul Filipescu n'a fost pribeag în Moldova şi nici n'a petrecut multă vreme acolo, aşa cum ne apare autorul *Istoriilor* în care se dau o sumă de ştiri noi cu privire la evenimentele din Moldova între 1616 şi 1685 [4].

Pe de altă parte notiţa din 1761 vorbeşte numai de Constantin Căpitanul; nu se adaogă şi numele de familie Filipescu aşa cum obişnuia să iscălească sau să fie numit presupusul autor al cronicei [5].

Este interesant de observat de asemeni că zisa notiţă se află la sfârşitul unui fragment al Cronicei Cantacuzinilor, nu al *Istoriilor* [6], că înţelesul obişnuit al cuvântului *a scrie* în asemenea cazuri de zbornice sau manuscrise miscellanee, este acela de *a*

---

[1] Vezi N. Iorga, *Cronicile muntene*, în *An. Acad. Rom.*, *Mem. Secţ. Ist.*, seria 2, t. XXI, p. 342—3 şi *Istoriile Domnilor Ţării Româneşti*, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1902, p. I—II.

[2] C. Giurescu, *Contribuţiuni la studiul cronicilor muntene*, Bucureşti, 1906, p. 11—20.

[3] *Idem*, p. 20—25. Pomenirea impersonală a lui Constantin Căpitanul Filipescu e în contrazicere cu modul obişnuit în care autorul cronicii invoacă mărturia sa, la persoana întâia. „Noi încă tăcem" (ed. Iorga, p. 5); „Nu vom lăsa să nu dăm în ştiinţă" (*idem*, p. 5); „Le vom pune mai înainte" (*idem*, p. 12); „Mi se pare că" (*idem*, p. 24, 38, 200); „Noi la alţii n'am găsit" (*idem*, p. 111); „Nu ştim ce socoteală făcură" (*idem*, p. 159).— Insuş d. Iorga relevă, în *Cronicile muntene*, p. 343, că „cronicarul pomeneşte în acest chip ciudat pe propria lui mamă".

[4] C. Giurescu, *op. cit.*, p. 25—28.

[5] Vezi *Istoriile*, ed. Iorga, p. XV, XVII, XX—XXV; cf. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 33.

[6] C. Giurescu *op. cit.* p. 34—5.

copia [1], şi că data notiţei nu se poate referi la autor căci ar fi un non sens. „Anul şi luna indică lămurit timpul când s'a scris cartea adică manuscrisul, şi prin urmare calitatea lui Costandin Căpitanul: *acesta este copistul din 1761*" [2].

Pe baza tuturor acestor fapte, şi a altora pe care nu le mai relevăm, Giurescu a tras concluzia că autorul *Istoriilor* nu poate fi Constantin Căpitanul Filipescu. Aceasta concluzie a fost adoptată atât de Sextil Puşcariu [3] cât şi de George Pascu [4] în manualele lor de istoria literaturii române.

D. Iorga rămâne totuşi la vechea părere. In *Istoria Literaturii româneşti*, ed. 2, apărută în 1926, domnia sa afirmă textual: „cu toate argumentele lui C. Giurescu, continuăm a o atribui lui Constantin Căpitanul" [5]. Nu combate însă zisele argumente, nici nu aduce vreunul nou în sprijinul tezei sale. Afirmă pur şi simplu. Aceiaşi atitudine în *Istoria literaturii româneşti, introducere sintetică* şi în *Art et littérature des Roumains*, apărute ambele în 1929. Autorul e tot Constantin Căpitanul Filipescu, dar iarăşi fără să se respingă dovezile contrarii [6]. In sfârşit în opera de sinteză, d. Iorga susţine, după cum am văzut, acelaşi lucru, adăugând totdeodată că Filipescu devenise duşmanul politic al Cantacuzinilor. In felul acesta s'ar explica tonul cronicei faţă de Şerban Vodă şi de neamul său; aşa s'ar combate şi *unul* din argumentele esenţiale aduse de C. Giurescu împotriva paternităţii lui Constantin Căpitanul Filipescu.

---

[1] Vezi de pildă cazul cu „Leatopiseţul Ţării Rumâneşti întru care coprinde toate istoriile a tuturor Domnilor dinceputul Ţării de la întâiul Domnu Radul Negrul Voevod până acum la domniia de a doo a Mării Sale lui Nicolaie Alexandru Voevod, *acum de iznoavă scrisă* din porunca Mării sale prea luminatului şi prea înălţatului Domnului nostru Io Nicolae Alexandru Voevod... de Radu logofeţelul de divan sin Mihaiu Ieromonahul Lupescul, *la anii dela zidirea lumii* 7238 *iar dela naşterea Domnului*... 1729, *la luna lui Octomv.* 31". (I. Bianu, *Catalogul manuscriptelor româneşti*, t. I, Bucureşti, 1907, p. 277).

[2] C. Giurescu, *op. cit.*, p. 34—5.

[3] Vezi: *Istoria literaturii române, epoca veche*, ed. 2, Sibiiu, 1930, p. 237: „C. Giurescu aduce, după părerea noastră, argumente hotărîtoare împotriva paternităţii lui Const. Căpitanul Filipescu".

[4] *Istoria literaturii romîne din secolul XVII*, Iaşi, 1922, p. 140—148 şi în special p. 143; cf. Acelaşi, *Ilie Minea*, în *Arhiva* din Iaşi, 1922, p. 251.

[5] *Istoria literaturii româneşti*, ed. 2, t. II, Bucureşti, 1926, p. 174, nota 6.

[6] Vezi respectiv: *Istoria literaturii româneşti, introducere sintetică*, Bucureşti, 1929, p. 94 şi *Art et littérature des Roumains, synthèses parallèles*, Paris, 1929, p. 74.

Trebuie să observăm însă că o asemenea schimbare în atitudinea politică a lui Constantin Căpitanul Filipescu nu se constată. Viaţa lui ne este bine cunoscută, în urma cercetărilor făcute chiar de d. Iorga [1]. Mărturiile documentare ne arată dinpotrivă că a fost întotdeauna *în strânse relaţiuni cu rudele sale Cantacuzinii şi în special cu Şerban Vodă* [2], pe care *Istoriile* ni-l prezintă într'o lumină atât de defavorabilă. Aşa încât argumentarea d-lui Iorga nu se sprijină pe nimic. A invoca drept mărturie pentru schimbarea atitudinii politice a lui Filipescu, cronica însăşi este o greşală de logică, atâta vreme cât nu s'a dovedit că autorul ei e acest Filipescu. Ar fi să comitem eroarea de demonstraţie cunoscută sub numele de *petitio principii*.

Aşa dar, în rezumat: d. Iorga nu combate argumentele care s'au adus împotriva paternităţii lui Constantin Căpitanul Filipescu. Domnia-sa îşi menţine pur şi simplu vechea părere numai fiindcă aşa a hotărât. Aşa vreau, aşa fac. Decât că această atitudine autocrată, posibilă în alte domenii ale vieţii, nu se poate aplica în ştiinţă. Aci suntem ţinuţi *cu toţii* să respectăm anumite reguli de metodă, fără de care lucrările noastre devin nu numai inutile dar deadreptul dăunătoare. Mai ales când răspândirea acestor lucrări e uşurată prin influenţa şi suprafaţa de care ne bucurăm [3].

39. Portretul lui Constantin Brâncoveanu ne este înfăţişat de d. Iorga în felul următor: „Cel mai strălucit tip al acestei societăţi noi, paşnică şi supusă, dominată de o prudenţă excesivă

---

[1] Vezi *Cronicile muntene*, p. 342—4 şi *Istoriile*, ed. Iorga, p. III—XXII.

[2] C. Giurescu, *op. cit.*, p. 15—19.

[3] Aceiaşi atitudine de ignorare a argumentelor contrarii aduse de un alt cercetător, o adoptă d. Iorga şi în chestia paternităţii *Invăţăturilor lui Neagoe*. Se ştie că d. D. Russo, profesor de bizantinologie la Universitatea din Bucureşti, afirmase că aceste învăţături nu sunt opera domnului muntean, ci a unui călugăr admirator al lui Neagoe şi că pentru alcătuirea lor „a servit ca sâmbure şi model lucrarea ascetică Κατάνυξις a lui Simeon monahul, ... cu o schimbare foarte comodă: unde Simeon are *suflete*, adresându-se către sine însuşi, Pseudo-Neagoe pune *fătul meu* (*Teodosie*)!" Vezi *Studii bizantino-romîne*, Bucureşti, 1907, p. 5, nota 1, cf. Acelaş, *Studii şi critice*, Bucureşti, 1910, p. 1—16, unde se aduc argumente împotriva paternităţii lui Neagoe). Cu toate acestea, d. Iorga în *Istoria Românilor şi a civilisaţiei lor*, p. 160, afirmă categoric că „cronografele imperiale îndemnară pe Neagoe să scrie, pentru educaţia fiului său Teodosie, un manual domnesc, în care găsim şi învăţături originale pe care autorul le scosese din propria lui experienţă asupra relaţiilor cu Turcii şi legăturilor cu boierii". Părerea d-lui Russo nu e amintită, nici măcar nu se face aluzie la ea, argumentele nu sunt discutate.

când era vorba de a lua o hotărâre, trăgănând, negociind, revenind asupra hotărârilor până în cel din urmă moment, gata de a se felicita că a întârziat şi de a se căi că a grăbit pasul... este Constantin Brâncoveanu, a cărui domnie de un sfert de veac lasă să se vădească toate feţele personalităţii lui superbe şi toate năzuinţele variate ale societăţii care putea să se recunoască în el. Fiul unui tată care fusese ucis într'o răsmeriţă,... el are cugetarea limpede, voinţa sigură" (p. 191).

Această descriere cuprinde o contradicţie vădită. Dacă Brâncoveanu este „tipul cel mai strălucit" al unei societăţi *extrem de prudente şi care se decide greu,* revenind asupra hotărârilor sale până în ultima clipă, dacă această societate se recunoaşte într'însul, el nu poate avea în cazul acesta *voinţa sigură.* Căci o asemenea trăsătură desminte caracterizarea societăţii. Sau dacă o are, el nu mai e atunci un tip reprezentativ al zisei societăţi. D. Iorga trebuie să se hotărască sau pentru una sau pentru alta. Amândouă deodată însă constituie o imposibilitate logică.

CAP. X. DECADENŢA FANARIOTĂ LA DUNĂRE. DESVOLTAREA CIVILISAŢIEI ROMÂNEŞTI ÎN ARDEAL

40. Povestind istoria politică a secolului al XVIII-lea, d. Iorga ne spune că în răstimpul dintre pacea dela Belgrad (1739) şi războiul din 1768 „o emoţie fu pricinuită de tulburările neîncetate dintre supuşii Hanului şi Tătarii decadenţei în continuă discordie, cari supuseră Moldova unei devastări fundamentale" (p. 202).

Suntem nevoiţi a constata că şi această descriere cuprinde, în caracterizările ce face, o nepotrivire flagrantă: sau Moldova a fost supusă unei *devastări fundamentale* şi în cazul acesta faptul n'a putut produce numai „o emoţie" cum afirmă d. Iorga, acest cuvânt fiind mult prea slab pentru a reda starea de spirit creiată de o asemenea catastrofă sau într'adevăr n'a fost decât o emoţie şi atunci nu poate fi vorba de o *devastare fundamentală* a Moldovei. Şi-au pierdut oare cuvintele înţelesul lor propriu? Cum să ne explicăm astfel de caracterizări? Lăsăm pe cititor să răspundă.

41. O contrazicere tot aşa de izbitoare găsim şi în caracterizarea boierilor băştinaşi din epoca Fanarioţilor. D. Iorga ne spune că ei „încercară foarte rar să intrigheze contra persoanelor care se bucurau de favoarea otomană şi niciodată nu se revoltară împotriva lor" (p. 210). *In pagina următoare* însă, vorbind de domnii fanarioţi, afirmă că dacă aceştia „se încuscriră chiar,

din interes, cu familiile mari ale țării, ei nu văzură în aceşti boieri *decât nişte rivali, gata a se folosi de cel d'intâiu prilej pentru a relua în profitul lor ceiace li usurpase străinul"* (p. 211). Iar mai departe, *peste patru pagini,* susține că domnul, în această vreme, era „totdeauna în lipsă de bani şi *veşnic ameninţat de intrigi"* (p. 215) [1].

Iarăşi, una din două: sau boierii țării n'au încercat decât foarte rar să intrigheze contra domnilor fanarioți sau erau nişte rivali ai acestora gata de a se folosi de cel dintâi prilej pentru a-i îndepărta. Sau domnul avea linişte din partea boierimii sau era veşnic ameninţat de intrigi. Dar şi una şi ceilaltă nu se poate, decât dacă, iarăşi, cuvintele îşi pierd înțelesul lor propriu şi logica drepturile ei. Sau, există şi această a doua ipoteză, dacă autorul crede că el are dreptul şi cititorii datoria de a-i primi, fără critică, orice afirmație.

CAP. XII. RENAŞTEREA ROMÂNEASCĂ ÎN VEACUL AL XIX-lea PRIN IDEIA NAȚIONALĂ MILITANTĂ, DUPĂ UNIREA PRINCIPATELOR

42. „Junimea" şi „Convorbirile Literare" n'ar fi dat, după părerea d-lui Iorga, „decât critica nemiloasă şi fără orizonturi a lui Titu Maiorescu sau imitații ale romantizmului german, dacă, încă odată, fondul național, plin de o naivă energie, nu s'ar fi impus compilatorilor şi imitatorilor" (p. 273).

Calificarea criticii lui Titu Maiorescu este hotărît nedreaptă. Nemiloasă a fost ea, i-adevărat, *dar numai față de operile proaste.* Şi în privința aceasta a adus un mare serviciu literaturii româneşti. Operile însemnate însă, atât în poezie cât şi în proză, au găsit întotdeauna în Titu Maiorescu un înțelegător şi un prețuitor desăvârşit, iar autorii lor, un sprijin real, sub toate raporturile. Nu e nevoie să insistăm asupra acestui capitol. El a intrat de mult şi definitiv în ştiința şi în conştiința românească. Aprecierea de mai sus a d-lui Iorga nu corespunde aşa dar adevărului; ea ne face mai degrabă impresia că exprimă un resentiment de ordin personal [2].

Cât despre părerea că critica lui Titu Maiorescu ar fi fost „lipsită de orizont", ea cuprinde o asemenea enormitate că de-

[1] Sublinierile sunt ale noastre.

[2] Acelaş resentiment ni se pare că se vădeşte şi în caracterizarea membrilor Junimii ca „savanți mari cu pretenții", *Istoria Românilor şi a civilisației lor,* p. 274.

zarmează şi face discuţia inutilă. Dacă şi Titu Maiorescu care adunase şi asimilase în timpul adolescenţii şi tinereţii roadele culturii din trei mari centre europene (Viena, Berlin, Paris) atât în latura filosofică şi literară cât şi în cea artistică (fusese solicitat să rămâie la Viena şi la Berlin şi comparat cu Lessing) dacă, aşa dar, şi această personalitate atât de bogată a fost lipsită în aprecierile sale de orizont, atunci care este criticul român căruia să i se poată recunoaşte această însuşire?

Un cititor neprevenit ar putea crede că e în faţa unei inadvertenţe, a unui „lapsus calami" a domnului Iorga. O asemenea presupunere trebuie însă înlăturată. In *Istoria literaturii româneşti, introducere sintetică,* apărută în 1929, găsim aprecieri similare. Maiorescu avea „o maşină de cugetare, nemilostivă ca ascuţişul unei ghilotine, care se putea aplica tuturor scriitorilor, în ei înşii. Pe toţi i-a judecat criticul, pe nici unul nu l-a înţeles cu adevărat, pentrucă, dacă ar fi înţeles într'adevăr pe unul, nu ar mai fi judecat pe nimeni" (p. 161—162).

Şi cu toate acestea, d. Iorga n'a gândit în totdeauna aşa. In 1907, când a publicat *Istoria literaturii româneşti în veacul al XIX-lea,* deci *lucrarea specială* sau *monografia,* judeca cu totul altfel Junimea şi pe Titu Maiorescu. „Se poate spune — afirmă domnia-sa în primul volum al acestei monografii — că în „Convorbirile Literare" începe întâiu critica românească. Creatorul ei a fost d. Titu Maiorescu. *Ea a fost pătrunzătoare, senină, însufleţită de iubirea frumosului, luminată de principii filosofice generale.* Cu foarte puţine excepţii, generaţia nouă de scriitori care se ridica pe atunci, în preajma anilor 1870, *a fost după cuviinţă judecată.* In zădar au protestat... scriitori duşmani dela foile bucureştene sau ardelene, împotriva sentinţelor rostite la Iaşi. *Ele au rămas şi vor rămâne*" [1]. Dar în cazul acesta—zicem noi,—*cum rămâne* cu metoda istorică a d-lui Iorga? Intr'adevăr, dacă judecata Junimei şi a lui Titu Maiorescu a fost „pătrunzătoare, senină, însufleţită de iubirea frumosului" şi „luminată de principii generale", dacă sentinţele criticului Maiorescu *„au rămas şi vor rămâne"* se mai poate oare ca tot aceleaşi sentinţe să fie „nemiloase şi fără orizonturi" iar autorul lor să fi judecat pe toţi scriitorii, dar să nu fi înţeles cu adevărat pe nici unul? Dacă se poate, atunci trebuie înmormântată logica.

[1] Sublinierile sunt ale noastre.

In 1907 când a scris *Istoria literaturii româneşti în veacul al XIX-lea*, d. Iorga avea 35 de ani, era aşadar în plină maturitate intelectuală; în 1930 când a apărut *Istoria Românilor şi a civilisaţiei lor*, domnia-sa împlinea aproape şase decenii de viaţă. Firesc ar fi fost ca părerile ultime din opera de sinteză, cele care rezumă o cercetare şi o informaţie de peste 40 de ani, să cuprindă concluzia cea mai judicioasă. Acesta e cazul normal în activitatea unui om de ştiinţă. La d. Iorga, faptele s'au petrecut invers. Concluzia cea adevărată se găseşte în lucrarea din tinereţe; sinteza de azi e o juxtapunere de erori, de impresii subiective, de ipoteze fără bază. De altfel, această constatare nu se aplică numai *Istoriei Românilor şi a civilisaţiei lor*; ea e valabilă în general pentru întreaga sa activitate istoriografică din ultimii cincisprezece ani. Evoluţia ştiinţifică a d-lui Iorga s'a petrecut „à rebours" : cele mai bune lucrări au fost scrise în vremea tinereţii şi cele mai slabe acum, spre sfârşitul carierii.

43. De un deosebit interes sunt consideraţiile pe care le face d. Iorga asupra problemelor interne ale statului român după război. Trebuie să se noteze că *Istoria Românilor şi a civilisaţiei lor* s'a tipărit spre sfârşitul anului 1929 şi a apărut la începutul lui 1930.

„Refacerea economică — afirmă domnia sa — presintă din causa târgului mondial cu totul revoluţionat şi incapabil de a se reface, greutăţi cu mult mai mari şi reaua stare a schimbului românesc apăsa, de asemenea, asupra condiţiilor economice ale ţerii, formând una din cele mai mari suferinţi ale ei în împrejurările actuale" (p. 287).

Observăm că faţă de textul francez, există o modificare. Se spune : „reaua stare a schimbului românesc *apăsa*" la imperfect în timp ce în zisul text (din 1922) verbul e la prezent : pèse. Dacă schimbarea s'a făcut avându-se în vedere faptul că *stabilizarea* monedei noastre avusese loc încă în luna Fevruarie 1929, atunci de ce s'a mai lăsat ultima parte a frazei „formând una din cele mai mari suferinţi ale ei *în împrejurările actuale*". Imprejurări *actuale*, după ce se îndeplinise stabilizarea? Ce sens mai au cuvintele? Pe de altă parte, cum sună oare, în 1929, caracterizarea târgului mondial ca „incapabil de a se reface"? Când criza economică e tocmai de *supra producţie*, iar nu de lipsă de producţie? Mai departe, d. Iorga ne spune : „Problema comunicaţiilor oferă şi ea un interes primordial, exportul românesc fiind împiedecat de multă vreme de reaua stare a căilor ferate"

(p. 287). Lucrul se putea spune *în 1922* când a apărut ediţia a doua franceză a acestei lucrări; a afirma însă *în 1929* că exportul nostru e stânjenit de reaua stare a căilor ferate, înseamnă a nu cunoaşte realităţile timpului în care trăim. Oare incapacitatea de transport a căilor ferate să fi împiedecat exportul nostru? N'am avut în ultimii ani putinţa de a trimite peste graniţă la timp produsele care ni se cereau? Cum rămâne atunci cu interesul primordial pentru problema comunicaţiilor?

Cel mai interesant pasagiu şi caracteristic în acelaş timp, e însă cel privitor la consecinţele votului universal. „Cu toate avantagiile lui,—spune d. Iorga—votul universal „a avut drept urmare să împiedice formarea noilor partide, de şi, mai târziu, noul partid ţerănist, unit cu Ardelenii şi cu alţi represintanţi ai noilor provincii, a format un foarte popular partid naţional-ţerănesc, care a ajuns şi la putere în Novembre 1928, şi să aducă necesitatea unei transformări complecte, totdeauna grea, a vechilor grupări politice" (p. 287).

Pasagiul de mai sus cuprinde iarăşi o flagrantă contrazicere. Sau afirmi că votul universal a împiedecat formarea noilor partide sau vorbeşti de *noul partid ţerănist* care ajunge împreună cu Ardelenii, foarte popular şi obţine puterea în 1928. Dar şi una şi ceilaltă *în acelaş timp*, nu se poate, dacă respectăm normele elementare ale argumentării logice. Cum se explică această nouă contrazicere a domnului Iorga? Iată cum:

In ediţia a doua, franceză, apărută în 1922, se spunea: „Le suffrage universel, malgré tous ses avantages, a eu pour conséquence toutefois d'empêcher la formation des nouveaux partis, encore provisoirement organisés (sic!) et d'amener la nécessité d'une transformation complète, toujours très difficile, des anciens groupements politiques" (p. 265—6). (In treacăt fie zis, în 1922, nu se formaseră oare *partidul ţărănist* şi *acela al poporului*? Iar pe de altă parte, chiar dacă am admite, cum vrea d. Iorga, că ele erau organizate provizoriu, se mai poate spune în cazul acesta că votul universal împiedecase formarea de noi partide?). In 1929, văzând că partidul naţional ţărănesc ajunsese la putere şi că avea o mare popularitate, d. Iorga s'a simţit obligat să menţioneze faptul şi a făcut-o sub formă de intercalare în fraza de mai sus, fără ca să corecteze însă în consecinţă începutul acestei fraze. Aşa încât, în opera de sinteză, *apărută în* 1930, citim în prima parte a pasagiului amintit că votul universal a împiedecat formarea de noi partide, iar în partea doua a lui, la interval

de un rând, că totuşi s'a format un nou partid ţărănist [1]. De partidul poporului nu aflăm nimic, cu atât mai puţin, bine înţeles, de partidul doctorului Lupu. Dar în asemenea condiţii ne întrebăm iarăş: ce valoare poate avea o astfel de operă de sinteză? Ce temei se poate pune pe reconstituirea trecutului românesc făcută de d. Iorga, atunci când domnia sa dovedeşte cum am văzut în pasagiile de mai sus, că nu poate înfăţişa cu destulă obiectivitate şi exactitate nici măcar prezentul care ne stă tuturora sub ochi? Lăsăm pe cititor să răspundă.

TABELA CRONOLOGICA A DOMNILOR. ŢARA ROMÂNEASCĂ.

44. Ivancu Iancu, Tihomir (Tocomerius) este arătat ca domnind între „12...(?) şi ca. 1330", iar urmaşul său Basarab I între „ca. 1330—1352" (p. 291).

Data „ca. 1330" pentru sfârşitul domniei lui Tihomir şi începutul aceleia a lui Basarab este inexactă. Se cunoaşte de multă vreme documentul din 1324, publicat în colecţia Hurmuzaki, prin care regele Carol Robert aminteşte serviciile aduse de comitele Martin, între altele: „in deferendo pluribus vicibus nostras legaciones ad Bazarab woyuodam nostrum Transalpinum ubi sue legacionis officium fideliter et laudabiliter adimplevit" [2]. Pentru ca în 1324 comitele Martin să fi fost trimis de mai multe ori în solie la Basarab, aceasta înseamnă că voevodul muntean domnea de câţiva ani. Căci e puţin probabil ca toate aceste misiuni să fi avut loc în cursul unui singur an. In orişice caz, un lucru e sigur: *că în 1324 nu mai domnea Tihomir, ci Basarab.* Indicaţia cronologică a d-lui Iorga trebuie deci modificată. Caracteristic e faptul că domnia sa n'a observat nici documentul din 1327, publicat tot în Hurmuzaki, [3] prin care papa Ioan al XXII-lea laudă zelul lui Basarab, voevodul din Ţara Românească, (Bazaras Woyvode Transalpino) şi-l roagă să primească bine pe călugării trimişi acolo. Şi doar stabilirea cât mai precisă a anilor de domnie ai marelui Basarab merita o atenţie deosebită, dat fiind faptul că acest voevod e nu numai întemeietor de dinastie dar şi de ţară.

---

[1] Un caz similar, ca procedeu, privind problema caracterului domniei în trecutul nostru am relevat în partea a doua a studiului nostru. Vezi *Rev. Ist. Rom.*, II (1932), p. 24—27.

[2] Hurmuzaki, *Documente*, I, p. 591—2.

[3] *Idem*, p. 600—1.

Unii cititori se vor întreba însă: Este necesar să intrăm şi în asemenea amănunte de cronologie? După părerea noastră, este neapărat necesar, dată fiind însemnătatea pe care o are cronologia în istorie, însemnătate relevată chiar de d. Iorga în criticile pe care le-a făcut altora. Mai ales când ea vrea să fie extrem de precisă, mergând până la indicarea lunilor şi zilelor aşa cum se încearcă în *Istoria Românilor şi a civilisaţiei lor*.

45. Lui Radu I Basarab, d. Iorga îi dă anii de domnie „ca. 138..." iar lui Dan I „...—1386" (p. 291). Aşadar, indicaţii foarte vagi. Există însă două mărturii documentare dela Dan voevod care permit a preciza în oarecare măsură datele de mai sus. Prima este documentul dat mănăstirii Tismana în 1385 (6894) Octomvrie 3 prin care Dan îi întăreşte posesiunile şi veniturile dăruite de tatăl său Radu şi-i adaogă dela el altele [1]. Cea de a doua e inscripţia depe clopotul aceleiaşi mănăstiri, având următorul cuprins: „In zilele binecredinciosului domn Ioan Dan voevod a făcut acest clopot jupan Dragomir, fiul egumenului Dragomir, în anul 6893 (1385), indictionul 8" [2]. Din aceste două mărturii rezultă că Dan domnea în 1385; se poate stabili deci un termen *ad quem* pentru domnia lui Radu Basarab. Documentul mănăstirii Tismana îi e cunoscut d-lui Iorga; l-a întrebuinţat doar în *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a Românilor*, vol. I, Bucureşti, 1908, p. 45—6. De ce nu ţine seamă de el, în cazul acesta, şi în opera de sinteză?

46. Lui Vlad I, d. Iorga îi dă anii de domnie „1394—1395" (p. 291). Pe de altă parte, în cuprinsul lucrării, la domnia lui Mircea cel Bătrân, relatând înfrângerea dela Nicopole şi risipirea armatei creştine, tot d. Iorga spune: „fugarii fură despoiaţi pe malul stâng de oamenii lui Vlad, rămas în scaun, pentru a resista până în 1397 sforţărilor lui Stibor, Voevodul Ardealului, care sfârşi prin a se face stăpânul persoanei lui" (p. 84). Aşadar, în tabela cronologică, Vlad domneşte în 1394—1395, iar în cursul povestirii, i se prelungeşte domnia până în 1397. Pe care din aceste două indicaţii trebuie s'o urmeze cititorul? De fapt ştim sigur că Vlad domnea în 1396: Avem din acest an un document dela el, în care se intitulează: „Wlad Woyewoda Bessarabie necnon Comes de Seuerinio". Documentul e dat din oraşul Argeş

[1] Al. Ştefulescu, *Mănăstirea Tismana*, p. 167—171.

[2] B. P. Hasdeu, *Istoria critică*, p. 128.

(în Opido Argisch) şi-i publicat în colecţia Hurmuzaki [1]. Indicaţia din „Tabela cronologică a Domnilor" trebuie deci modificată.

47. Anii de domnie ai lui „Radu II, Prasnaglava, cel Simplu ori cel Pleşuv" sunt, după d. Iorga, „1422—1427" (p. 291). In realitate, Radu a domnit şi în 1421. Dovadă e documentul din 17 Mai al acestui an, prin care el asigură pe Braşoveni de pace şi le permite să facă negoţ în Ţara Românească, sub condiţia reciprocităţii. Se dau şi numele dregătorilor din divan. Documentul a fost publicat de Ion Bogdan [2] în 1905, iar înaintea acestuia, de Miletić [3], în 1896.

48. Vlad al IV-lea Călugărul este arătat ca domnind între „1482—1495" (p. 292). De fapt însă, el a domnit şi în 1496. A dovedit-o Al. Lapedatu, în monografia sa *Vlad Vodă Călugărul*, apărută în 1903, în care publică regestul unui document din 20 Aprilie 1496 (7004) dat de voevod în Târgovişte [4]. Interesant de relevat e faptul că d. Iorga consideră lucrarea d-lui Lapedatu ca „o monografie desăvârşită" [5]. Desăvârşită, dar neutilizată — adăugăm noi.

49. Domnia lui Şerban Cantacuzino ţine, după Tabela cronologică, din Noemvrie 1678 până la 9 Noemvrie 1688. Data începutului domniei se poate preciza şi mai mult. Şerban a fost numit domn al Ţării Româneşti în ziua de 19 Noemvrie stil vechi sau 29 Noemvrie stil nou. Ştim aceasta din *Efemeridele lui Ioan Cariofil*, publicate în traducere românească de Constantin Erbiceanu în *Biserica Ortodoxă Română*, t. XVI (1892). Iată cuprinsul pasagiului respectiv : „1678 Noemvrie 19. A sărutat mâna Vizinului Mustafa Paşa Şerban şi a îmbrăcat cavadă (caftan) în Adrianopol şi s'a făcut domn al Ungrovlahiei" (p. 585).

50. Grigore al II-lea Ghica este arătat ca domnind din Aprilie 1748 până la „6 Septembre 1752" (p. 297). Data exactă a sfâr-

---

[1] *Documente*, I, 2, p. 374—5.

[2] *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul*, p. 8—10. Un alt document dela Radu Prasnaglava e din 21 Noemvrie 1421 (6930), indictionul 15. Pentru anul 1421, indictionul e însă 14, aşa încât acest document, nefiind sigur ca datare, nu poate fi luat în considerare.

[3] Нови Влахо-Българскп грамоти отъ Брашовъ. Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, vol. XIII, Sofia, 1896, p. 52.

[4] Al. Lapedatu, *Vlad Vodă Călugărul 1482—1496*, Bucureşti, 1903, p. 76.

[5] N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, traducere din limba germană, vol. II, Bucureşti, 1925, p. 5, nota.

şitului domniei este însă 23 August stil vechi sau 3 Septemvrie stil nou. O ştim dintr'o notiţă contemporană aflătoare în manuscrisul grec no. 713 dela Academia Română şi având următorul cuprins : „In 1752, August 23, în ziua de Duminică, seara la ceasurile trei din noapte a adormit întru Domnul prea înălţatul Domn Grigore Ghica voevod a toată Ungrovlahia şi la 25 ale prezentei, în ziua de Marţi la cinci ceasuri l'au înmormântat în mânăstirea zidită de el a sfântului şi de minuni făcătorului Pantelimon, cu pompă domnească" [1]. Interesant e faptul că această notiţă a fost publicată în rezumat de d. Iorga, în *Studii şi Documente*, XXII, p. 89. — O operă de sinteză se poate mărgini în ce priveşte cronologia, numai la indicarea *anilor*. Dar dacă vrea să precizeze şi lunile şi zilele, atunci trebuie să le precizeze *exact*.

51. In legătură cu datele domniei lui Ioan Mavrocordat, se impune o observaţie de metodă. D. Iorga fixează începutul domniei la „2 Decembre 1716" iar sfârşitul ei la „28 Februar 1719" (p. 296). In treacăt fie zis, ultima dată trebuie corectată în *23* Fevruarie ; bănuim că e o greşeală de tipar, deoarece în ediţia franceză indicaţia e corectă : 23 Février [2]. La marea majoritate a domniilor, datele sunt după stilul nou adică cel gregorian. Sunt însă şi câteva la care se întrebuinţează stilul vechi. Astfel e, de pildă, domnia aceasta a lui Ion Mavrocordat. Data de 23 Fevruarie pe care o cunoaştem dintr'o însemnare a manuscrisului grec no. 619 dela Academia Română [3], e după stilul vechi. Tot aşa, sfârşitul domniei lui Nicolae Mavrocordat, prin deces la „3 Septembre 1730" [4], e iarăş după stilul vechi. Credem însă că un asemenea amestec al celor două stiluri constituie o greşeală de metodă, deoarece produce confuzie. Datele domniilor din epoca modernă trebuesc arătate *toate* sau după stilul iulian sau după cel gregorian.

52. Pentru domnia lui Ştefan Racoviţă se dau datele „Februar 1764—Septembre 1765" (p. 298). Data exactă a sfârşitului domniei este însă 18 August stil vechi sau 29 August stil nou. Ne-o spune o însemnare contemporană publicată chiar de

---

[1] C. Litzica, *Catalogul manuscriptelor greceşti*, Bucureşti, 1909, p. 458.

[2] N. Iorga, *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, 2-e ed., p. VI dela sfârşit.

[3] Vezi C. Litzica, *op. cit.*, p. 320.

[4] *Idem*, p. 451 : „1730 Septemvrie 3, Joi, la ceasurile şase şi jumătate a răposat întru domnul preaînălţatul domn Nicolae voevod Mavrocordat".

d. Iorga în *Studii și Documente*, XXII, p. 90: „1765, August 18; Joi, la 7 ceasuri din zi, a venit Carà-Ali tatarul cu mazilia prea înălțatului Ștefan-Vodă Racoviță, luând domnia prea înălțatul nostru Domn Scarlat Ghica Voevod".

53. Și în privința duratei domniei lui Alexandru Ipsilanti este necesară o rectificare. D. Iorga fixează datele: „Septembre 1774—Februar 1782" (p. 298). De fapt, Ipsilante și-a încheiat domnia la 12 Ianuarie stil vechi sau 23 stil nou, cum ne arată următoarea notiță, aflătoare în manuscrisul grec no. 11 dela Academia Română: „Ghenare 12, 1782 Miercuri seara s'au mazilit Alexandru Vodă și au îmbrăcat caftan Nicolae Vodă Caragea" [1]. Data de 12 Ianuarie se referă la sosirea firmanului de mazilire în București. Depunerea voevodului avusese loc în ziua de 7 Ianuarie stil vechi sau 18 stil nou. O știm din raportul pe care-l înaintează din Constantinopol la 26 Ianuarie stil nou St. Priest Ministerului de afaceri străine francez. „Le 18 de ce mois — scrie St. Priest — on a déclaré la déposition du Prince de Valachie.... Le ferman lui en a été adressé à lui-même par ses Capi Kiaïas, contradictoirement à l'usage d'envoyer un commissaire Turc pour le ramener" [2].

TABELA CRONOLOGICĂ A DOMNILOR. MOLDOVA.

54. Petru I al Mușatei domnește, după d. Iorga, între „ca. 1378—ca. 1393" iar Roman I, succesorul său, între „ca. 1393—1394" (p. 291). Se cunoaște însă de multă vreme documentul din *30 Martie 1392* prin care Roman voevod al Țării Moldovei „dela munți până la mare" dăruiește lui Ivanâș viteazul trei sate pe Siret. Documentul a fost publicat de B. P. Hasdeu în *Arhiva Istorică*, I, 1, p. 18; pe baza lui știm că Roman domnea la 30 Martie 1392, așadar Petru își încheiase domnia înainte de această dată. Indicațiile cronologice ale d-lui Iorga trebuie deci rectificate.

55. Sfârșitul domniei lui Petru Rareș nu e „Octombre 1546" cum citim în „Tabela cronologică" (p. 291). Letopisețul lui Azarie ne dă data precisă: 3 *Septemvrie* [3]; ea se confirmă prin inscripția din biserică Păpăuți: „In anul 7054 Septemvrie 3... a răposat

---

[1] *Idem*, p. 10.

[2] Hurmuzaki, *Documente*, suplement I, vol. II, p. 10.

[3] Vezi I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, în *An. Ac. Rom., Mem. Secț. Ist., seria* 2, t. XXXI, p. 199.

Io Petru Voevod" [1]. Pe de altă parte, Ilie, fiul şi urmaşul în domnie al lui Petru Rareş trimite Bistriţenilor o scrisoare *în ziua de 6 Septemvrie*, adică la 3 zile după moartea părintelui său. Aşadar, data precisă a sfârşitului domniei lui Petru Rareş rămâne *3 Septemvrie*. Interesant este faptul că atât inscripţia dela Păpăuţi cât şi scrisoarea lui Ilie au fost publicate chiar de d. Iorga: cea dintâi în *Studii şi Documente*, XVI, Bucureşti, 1909, p. 278, cea de a doua în Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV, Bucureşti, 1911, p. 454. De ce n'a ţinut seamă domnia sa de ele în opera de sinteză publicată în 1930?

56. Şi în privinţa domniei din 1578—9 a lui Petru Şchiopul, avem de făcut o rectificare. Domnul Iorga dă ca sfârşit al domniei data de „21 Novembre 1579" (p. 293). In această zi s'a hotărât într'adevăr la Constantinopol înlocuirea lui Petru Şchiopul trimiţându-se totdeodată un ceauş să-l aducă [2]. Data părăsirii scaunului este însă *posterioară*; după cronica lui Ureche-Simion Dascălul faptul ar fi avut loc la 2 Dechemvrie: „Când au mazilit împăratul pre Petru Vodă Şchiopul, Văleatul 7088, Dechemvrie 2" [3]. Intervalul dintre 21 Noemvrie şi 2 Dechemvrie reprezintă drumul ceauşului dela Stambul până la Iaşi. Când e vorba de a se fixa *sfârşitul* unei domnii credem că trebuie luată în considerare nu data hotărârii din Constantinopol, *ci aceia a executării ei*, la faţa locului, în Bucureşti sau Iaşi. Căci se întâmplă câte odată ca o hotărâre de mazilire să nu poată fi executată şi atunci evident că data respectivă n'are nici o valoare.

57. Pentru sfârşitul celei de a doua domnii a Ducăi Vodă în Moldova, d. Iorga dă data „16 August 1672"; domnia sa are în vedere probabil relaţia din cronica anonimă atribuită lui Nicolae Costin care pune în legătură cucerirea Cameniţei (16 August) cu mazilirea lui Duca Vodă [4]. Există însă un izvor foarte precis care ne permite să arătăm cu exactitate începutul domniei lui Ştefan Petriceicu, urmaşul lui Duca. E scrisoarea acestuia, din 22 Noemvrie 1673 [5] adresată lui Gheorghe Catargiul vornicul în care-i arată cum să socotească pe Seimeni: „Şi să nevoiţi să-i

[1] N. Iorga, *Studii şi Documente*, XVI, p. 278.

[2] Vezi Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XI, p. 98; cf. prefaţa, p. XLV.

[3] Ed. C. Giurescu, Bucureşti, 1916, p. 247.

[4] Kogălniceanu, *Letopiseţe*, II, p. 8.

[5] Data originalului — după editorul Ghibănescu, *Surete şi Izvoade*, IX, p. 167 — este „7181 Noemvrie 22". Dacă socotim începutul anului la 1 Septemvrie şi scădem 5509, atunci anul dela Hristos este 1672, ceeace nu se po-

aşăzaţi să li să dia numai o liafă *căci că noi am luat domniia din 10 zile a lui Avgost* şi de atuncia încoace până ce au trecut împăratul la Hotin au fost pe slujbă la noi"....[1]

Această scrisoare curmă, după părerea noastră, orice discuţie. Voevodul însuşi arată ziua — 10 August — în care a luat domnia. Trebuie să-i dăm crezare, înaintea oricărei alte mărturii referitoare la acest eveniment. Aşadar Gheorghe Duca n'a putut domni până la 16 August, cum ne spune d. Iorga, de vreme ce urmaşul său ocupă scaunul cu 6 zile mai înainte.

58. Sfârşitul domniei dintâi a lui Dimitrie Cantacuzino este, după d. Iorga, în „Septembre 1675" (p. 295). Domnia sa urmează probabil în fixarea acestei date cronica atribuită lui Nicolae Costin care spune: „eară când au fost veleatul 7184 la luna lui Septemvrie au sosit Şişman Ibraim Paşa venind dela Juravna la Ţuţora; şi având poruncă dela împăratul să mazîlească pe Dumitraşco-vodă, l'au chiămat la Ţuţora şi după trei zile l'au şi mazîlit, dându-l la închisoare la Deli-başa"[2]. Există însă un raport *din 20 Noemvrie* al bailului veneţian Morosini din Constantinopol (Pera) în care arătând intervenţiile făcute de Antonie Ruset pentru a căpăta domnia Moldovei, spune: „A in questi giorni uscito decreto che depone il primo (adică pe Dimitrie Cantacuzino!) e che esalta lo stesso Rossetti alla sodetta dignità"[3]. Ceeace înseamnă că depunerea lui Cantacuzino s'a făcut câteva zile înainte de 20 Noemvrie, data raportului[4]. „Questi giorni" spune Morosini. Faptul capătă o confirmare indirectă prin data intrării lui Antonie Ruset în Iaşi. Tot cronica atribuită lui Nicolae Costin care pare a arăta mazilirea lui Cantacuzino în Septemvrie[5], spune că noul domn şi-a făcut

trivește cu faptele istorice relatate în scrisoare. Dacă-l socotim dela 1 Ianuarie, scăzând 5508, iar nu se potriveşte. Aşa încât, probabil data documentului n'a fost bine citită de Ghibănescu; în original se poate să fi fost 7182 (în cazul când se socotea anul dela 1 Septemvrie) sau 7180 dacă anul începea la 1 Ianuarie. In orice caz, e o dificultate cu data acestui document; autenticitatea lui nu poate fi însă pusă la îndoială nici o clipă măcar.

[1] Gh. Ghibănescu, *Surete şi Izvoade*, vol. IX, Iaşi, 1914, p. 168.

[2] In Kogălniceanu, *Letopiseţe*, t. II, p. 13.

[3] Hurmuzaki, *Documente*, V, 2, p. 148; cf. acelaş raport şi în vol. IX, 1, p. 288.

[4] Sau 10 Noemvrie stil vechi.

[5] Spunem „pare" deoarece din pasagiul reprodus mai sus nu rezultă în mod sigur data mazilirii. Luna Septemvrie se referă *la venirea lui Şişman Ibraim Paşa* dela Juravna la Ţuţora, nu la mazilirea lui Dumitraşco Cantacuzino.

intrarea în capitala Moldovei „în luna Dechemvrie” [1]. O asemenea întârziere de două luni — în ipoteza mazilirii lui Cantacuzino în Septemvrie — când deobicei domnii noi numiţi se grăbeau să ajungă în ţară, surprinde pe drept cuvânt. Aşa încât suntem îndreptăţiţi să dăm crezare mai curând raportului bailului veneţian care relatează faptele la interval de câteva zile decât autorului anonim al cronicei moldoveneşti care şi-a alcătuit lucrarea în 1712, deci aproape patru decenii după evenimentele povestite [2].

59. Inceputul celei de a doua domnii a lui Dumitraşco Cantacuzino nu este „Mart 1684” cum citim în Tabela cronologică, ci 29 Ianuarie stil vechi aşa cum ne spune contemporanul Ioan Cariofil în *Efemeridele* sale. Incă dela 16 Ianuarie venise „înştiinţare să meargă Dumitraşco Vodă la Adrianopol pentru luarea Domniei” [3], iar la 29 ale aceleiaşi luni, Cariofil îşi înseamnă numirea Voevodului : „A îmbrăcat cavada (caftanul) Dumitraşcu Vodă pentru Bogdania (Moldova). Se zicea că i s'a dat bani pentru cheltuiala pregătirei lui cincizeci de pungi. In urmă s'a auzit că el a dat Vizirului treizeci de pungi pentruca să îmbrace cavadiul” [4]. Aşadar numirea s'a făcut la 29 Ianuarie stil vechi sau 8 Fevruarie stil nou.

60. Şi data sfârşitului domniei lui Antioh Cantemir, după d. Iorga, (p. 296) „14 Septembre 1700”, trebuie rectificată. Mai întâi observăm că ea coincide cu data arătată în cronica atribuită lui Nicolae Costin : „Şi apoi curândă vreme i-au venit şi mazâlie, Septemvrie 14 zile, la veleatul 7209” (1700) [5]. Această dată a cronicei este însă *după stilul vechi*, iulian, iar d. Iorga — după cum am văzut — întrebuinţează pe cel gregorian. Aşadar, consecvent acestui stil, trebuie pusă data *25 Septemvrie.* Ştim pe de altă parte că hotărârea de mazilire s'a dat la 12 Septemvrie (stil nou) 1700. Ne-o spune un raport al ambasadorului olandez din Constantinopol, Colyer, din 13 Septemvrie 1700 : „Ieri a fost mazilit Domnul Moldovei şi-i urmează domnul Constantin Duca” ; interesant de relevat e faptul că raportul e cunoscut d-lui Iorga

---

[1] Kogălniceanu, *Letopisețe*, II, p. 14.

[2] C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene*, în *An. Ac. Rom.*, *Mem. Secț. Ist.*, *seria* 2, t. XXX, p. 289.

[3] *Efemeridele lui Ioan Cariofil* (*1676—1689*), publicate de C. E(rbiceanu), in *Biserica Ortodoxă Română*, XVI (1892), p. 591.

[4] *Ibidem*, p. 592.

[5] Kogălniceanu, *Letopisețe*, II, p. 44.

care a publicat partea privitoare la mazilirea lui Antioh Cantemir în *Documente privitoare la Constantin Vodă Brâncoveanu*, Bucureşti, 1901, p. 122. In rezumat deci : Hotărârea de mazilire s'a dat la Constantinopol în ziua de 12 Septemvrie 1700 stil nou ; ea a fost executată la Iaşi în ziua de 25 Septemvrie acelaş stil sau 14 Septemvrie stil vechi.

61. Caracteristice pentru exactitatea cronologiei sunt datele privitoare la domnia dintâi a lui Mihai Racoviţă. După d. Iorga ele ar fi : „4 Octombre 1703—13 Fevruar 1705" (p. 296). Izvorul de care s'a folosit domnia-sa în stabilirea lor credem că e cronica atribuită lui Nicolae Costin. Ea dă pentru numirea lui Mihai Racoviţă data 23 Septemvrie 7212 [1] (1703) deci 4 Octomvrie stil nou, adică tocmai data domnului Iorga. In ce priveşte sfârşitul domniei, acelaş izvor ne spune „că i-au venit mazîlie Fevruarie în 12 zile, la veleatu 7213 (1705)" [2] Data diferă cu o zi de aceia arătată de d. Iorga. (Să fie o greşeală de tipar?) Trebuie să observăm mai întâi ca data numirii este calculată după stilul gregorian, pe care domnia sa îl întrebuinţează în mod obişnuit, iar aceia a maziliei, după cel iulian care şi el e utilizat, dar mai rar [3]. Un asemenea amestec nu se poate însă admite : ambele date ar fi trebuit calculate sau după un stil sau după celălalt. Altfel, se produce confuzie. Dar, abstracţie făcând de această chestiune de metodă, trebuie să spunem că însăşi datele cronicei atribuite lui Nicolae Costin trebuiau verificate, deoarece sunt unele izvoare, *contemporane cu evenimentele*, care ne dau alte indicaţiuni. Aşa, de pildă, pentru numirea domnului, există un raport veneţian din Constantinopol cu data 12 Septemvrie 1703 (stil nou) în care se spune : „Noul principe al Moldovei anume Mihai Vodă a sărutat poala hainei Sultanului şi i s'a dat voie să plece în Moldova. Audienţa a avut-o în minunata grădină zisă Sarai burnu care se aflâ la capătul Seraiului, deasupra mării". *De unde rezultă că la data de 12 Septemvrie stil nou (1 Septemvrie stil vechiu) numirea fusese făcută deja.* O diferenţă apreciabilă deci faţă de data indicată de d. Iorga. Incăodată, într'o operă de sinteză, se poate limita

---

[1] Kogălniceanu, *Letopiseţe*, II, p. 48.

[2] *Idem*, p. 51.

[3] Vezi şi mai sus, p.

[4] Hurmuzaki, *Documente*, IX, 1, p. 403 : „Il nuovo Prencipe di Moldavia detto di nome Mihail Voda ha baciato l'orlo della veste del Sultano e si licenziò per portarsi in Moldavia. Hebbe audienza nel giardino delizioso detto Sarai burnu che è nella punta del Serraglio sopra il mare".

cineva numai la indicarea anului; dacă merge însă până în amănunţimi, arătând lunile şi chiar zilele, atunci trebue să fie precis *cu precizie* iar nu cu neexactităţi.

62. O modificare similară trebuie făcută şi la data numirii lui Nicolae Mavrocordat. D. Iorga spune că ea a avut loc la 6 Noemvrie 1709. Consecvent stilului iulian pe care zice că-l întrebuinţează, d-sa ar fi trebuit să puie însă *17 Noemvrie*; aceasta e data pe care-o găsim într'un raport adresat din Constantinopol la 4 Dechemvrie 1709 Dogelui Veneţiei: „Alli 17 del passato, l'Ilustrissimo Signor Nikolaki Maurocordato, Dragomano della Porta e figliolo dell' Eccellentissimo Maurocordato Consigliere di Stato fu fatto Principe della Moldavia, e quel medesimo giorno ne ricevette il Cafftan dal Gran Visir ed il giorno seguente dal Gran Signore" [1].

63. D. Iorga arată sfârşitul domniei lui Constantin Ipsilante ca fiind în „Iulie 1801" (p. 299). Data poate fi precizată, pe baza unei notiţe contemporane, publicate chiar de d. Iorga în *Studii şi Documente*, XXII, p. 92, dar de care domnia sa, după cum se vede, nu-şi mai aminteşte. Iată cuprinsul ei: „1801, 22 Iunie, Sâmbătă, s'a întâmplat mazilia Domnului Moldovei, fiul lui Ipsilanti, beizadea Constantin, şi s'a făcut domn Dragomanul cel Mare Alexandru Suţu". Aşadar data precisă a maziliei este 4 Iulie stil nou sau 22 Iunie stil vechi, 1801.

Trebuie să adăugăm că în cele de mai sus, am cercetat numai *câteva* din datele fixate de d. Iorga în „Tabela cronologică". Operaţia trebuie reluată pentru fiecare domnie deoarece avem indicii serioase că unele din ele vor suferi modificări. Dar cititorul va admite, credem, cu bucurie să lăsăm pentru altădată această operaţiune.

V. CONCLUZII

Grupând cele spuse în paginile precedente cu privire la informaţia şi metoda întrebuinţată în *Istoria Românilor şi a civilisaţiei lor*, ajungem la o serie de constatări:

I. Sub raportul *informaţiei*, lucrarea d-lui Iorga prezintă *lacune considerabile* şi *surprinzătoare*. *Considerabile* deoarece o serie întreagă de izvoare de mâna întâi şi de studii importante nu au fost puse la contribuţie. Din această cauză probleme în-

---

[1] Hurmuzaki, *Documente*, IX, 1, p. 446.

semnate, uneori esenţiale, ale trecutului nostru sunt rezolvate într'un chip inexact sau incomplet. *Surprinzătoare*, deoarece atât izvoarele cât şi studiile amintite nu sunt din cele greu accesibile, prin vechimea sau raritatea lor. Dimpotrivă, ele stau la îndemâna tuturor cercetătorilor. Colecţia de documente Hurmuzaki, *Arhiva istorică* a lui Hasdeu, *Catalogul manuscriselor greceşti* al lui Litzica, Letopiseţele slavoneşti editate de I. Bogdan, *Suretele şi Izvoadele* lui Ghibănescu, sunt dintre publicaţiile fundamentale şi de întrebuinţare continuă pentru oricine lucrează în domeniul istoriei Românilor. Dar unde surprinderea noastră atinge superlativul este când constatăm că d. Iorga nu întrebuinţează nici izvoarele publicate chiar de domnia-sa. In aceastea categorie intră de pildă indicaţiunile cronologice privitoare la mai mulţi domni fanarioţi, tipărite în *Studii şi Documente*, vol. XXII, acelea privitoare la sfârşitul domniei lui Petru Rareş, publicate în Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV şi în *Studii şi Documente* vol. XVI, precum şi informaţia referitoare la tributul ce se cerea de Sultan lui Ştefan cel Mare, tipărită în *Acte şi Fragmente*, III.

Pe de altă parte d. Iorga nu ia în considerare, în opera domniei-sale o sumă din rezultatele *temeinice* la care a ajuns istoriografia română şi cea străină, prin monografiile şi operile de sinteză publicate în ultimii treizeci de ani. Astfel cu privire la etnografia Daciei, domnia sa face abstracţie de articolul lui Kretschmer privitor la Sarmaţi, publicat în 1920, în colecţia *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Utilizarea acestui articol i-ar fi evitat eroarea deadreptul compromiţătoare referitoare la vechimea Sarmaţilor în Dacia. Pentru oraşele greco-romane din Sciţia minoră n'a întrebuinţat memoriul lui Vasile Pârvan, *Histria IV*, tipărit în Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunei Istorice, t. XXXVIII, iar pentru situaţia materială a statului dac, articolul atât de sugestiv al lui J. Carcopino, *Les richesses des Daces et le redressement de l'empire romain sous Trajan*, apărut în 1924 în volumul prim al revistei *Dacia*. La caracterizarea latinei vulgare şi a moştenirii latine în limba noastră, d. Iorga n'a ţinut seamă de lucrarea fundamentală a d-lui Ovid Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, apărută încă în 1901, iar în ce priveşte *originea Românilor*, domnia sa a ignorat completamente opera cu acelaşi nume a lui Al. Philippide, ca şi cum n'ar fi adus nimic pozitiv munca îndelungată a acestui cercetător. Concluziile la care a ajuns d. Iorga în ce priveşte *aşezarea neamurilor germanice în Dacia* şi raporturile lor cu Daco-romanii

se explică şi prin faptul că domnia-sa a tratat într'un chip cu totul sumar nu numai izvoarele istorice privitoare la aceste chestiuni dar şi studiile care se întemeiau pe aceste izvoare. Ca şi cum exagerările — evidente de pildă în lucrările lui C. Diculescu — trebuie să ne împiedice a ne însuşi partea pozitivă a unei cercetări. Afirmaţiile eronate cu privire la năvălirea Tătarilor în ţinuturile noastre n'ar fi fost iarăş posibile dacă d. Iorga, pe lângă o examinare critică — ceeace nu s'a întâmplat — a materialului documentar, publicat de mult, ar fi citit cu atenţia cuvenită şi studiile, unele având o vechime respectabilă chiar— privitoare la această problemă (vezi *Rev. Ist. Rom.*, II (1932), p. 2—6). Consultarea uneia măcar din cele două monografii, *Capitulaţiile Moldovei cu Poarta Otomană* de C. Giurescu apărută în 1908 sau *Ştefan cel Mare* de I. Ursu, apărută în 1925, l-ar fi scutit pe d. Iorga să afirme că Ştefan n'a plătit poate niciodată tribut Turcilor înainte de 1475. Iar o simplă privire aruncată în excelentul dicţionar al lui Tiktin ar fi împiedecat etimologiile fanteziste care ne sunt înfăţişate în capitolul „Elementele civilisaţiei româneşti în epoca modernă". Concluziile evidente care se desprind din lucrarea *Curtea domnească din Argeş*, apărută în 1923, nu au putut influenţa decât într'o măsură minimă pe d. Iorga, acesta rămânând în ce priveşte ideia fundamentală — caracterul ţărănesc al primilor noştri domni — tot la vechile-i concluzii. Tot vechile păreri au biruit şi în expunerea privitoare la clasele noastre sociale, studiile lui C. Giurescu, *Vechimea rumâniei în Ţara Românească şi legătura lui Mihai Viteazul*, *Despre rumâni* şi *Despre boieri*, apărute în anii 1915—1920, nefiind întrebuinţate de d. Iorga. Aşa se explică şi eroarea asupra caracterului clauzei referitoare la coloni din tratatul lui Mihai cu Sigismund Báthory. Nici studiul nostru, *Organizarea financiară a Ţării Româneşti în epoca lui Mircea cel Bătrân*, publicat de Academia Română în 1927, n'a putut împiedeca afirmaţia eronată a d-lui Iorga privind cedarea dreptului de dijmă de către domn boierilor în primele timpuri ale principatului muntean.

Am putea lungi această listă. Socotim însă că şi atât cât am dat, e deajuns spre a demonstra afirmarea dela începutul acestui paragraf, anume că d. Iorga n'a luat în considerare o sumă dintre rezultatele la care a ajuns istoriografia română în ultimele trei decenii. Caracteristică sub acest raport este însă ignorarea concluziilor unor lucrări pe care d. Iorga nu numai că le cunoaşte şi uneori le citează în opera de sinteză dar le şi califică

într'un chip foarte elogios. Astfel, de pildă, este cazul cu *Getica* lui V. Pârvan, operă ce tratează „fundamental", după expresia d-lui Iorga, problema civilizaţiei primitive, de caracter unitar, de pe teritoriul carpato-danubian, ceeace totuşi nu împiedică tot pe d. Iorga să afirme că Dacii sunt *posteriori* în Dacia Sarmaţilor al căror nume se regăseşte în acela al Sarmisegetuzei. Tot aşa e cazul cu lucrarea privitoare la marile dregătorii româneşti în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, calificată de d. Iorga ca „întâiul studiu temeinic şi complect asupra vechilor noastre instituţii", dar ale cărei concluzii nu sunt utilizate, menţinându-se astfel vechile erori. La fel e cazul cu lucrarea d-lui Lapedatu despre Vlad Vodă călugărul considerată de d. Iorga drept „o monografie desăvârşită" fără însă că aceasta să-l facă a corija, servindu-se de zisa monografie, eroarea de cronologie privitoare la sfârşitul domniei voevodului amintit.

Dar ceeace caracterizează în gradul cel mai înalt felul cum îşi adună informaţia d. Iorga, este că domnia sa nu ţine seamă nici măcar de propriile-i concluzii. In memoriul *Imperiul Cumanilor şi Domnia lui Basarabă* apărut în 1927 afirmase că între Români şi Cumani existaseră strânse legături şi că judecând după influenţa pe care aceştia din urmă au exercitat-o asupra Ungurilor, suntem în drept să presupunem o influenţă cel puţin asemănătoare asupra noastră. Cu toate acestea, în *Istoria Românilor şi a civilisaţiei lor*, posterioară cu mai bine de doi ani zisului memoriu şi care — fapt esenţial — *îl citează şi îl utilizează*, se afirmă că atât Pecenegii cât şi Cumanii au rămas „cu totul izolaţi în lagărele lor din mijlocul pustiului şi al stepei" aşadar fără influenţă asupra băştinaşilor. Se poate contrazicere mai flagrantă? Alt caz: In *Istoria lui Ştefan cel Mare pentru poporul român*, apărută în 1904, d. Iorga spune că viteazul domn moldovean n'a uitat să plătească Turcilor tributul în sumă de 2000 de galbeni la care se legase încă predecesorul său Petru Aron. In opera de sinteză însă — uitând ceeace spusese în lucrarea specială — afirmă că Ştefan n'a plătit poate niciodată tribut înainte de marile lupte din 1475—6. Mai departe: In *Istoricul Constituţiei româneşti*, tipărit în 1923, d. Iorga, ţinând seamă de descoperirile arheologice dela Curtea de Argeş, renunţă la vechea părerea a domnului ţăran. „Evident că stăpânitorul din Argeş, dacă se îmbrăca aşa, nu era un mare ţăran. Exista o domnie, având legături şi cu dinastiile străine, a Piaştilor, spre pildă... Prin urmare exista o dinastie şi în jurul ei o clasă stă-

pânitoare. Aşa fiind, trebuie să reduc din caracterul ţărănesc al celei dintâi domnii româneşti din munţii Argeşului". Dar în cazul acesta, cum se mai poate susţine *de acelaş autor* şi *într'o operă de sinteză din 1930* că primii voevozi munteni au fost „simpli prinţi-ţerani"?.

Din aceste câteva cazuri citate, rezultă că d. Iorga nu ţine seamă, în opera sa de sinteză, nici de propriile-i concluzii. Cum să ne mai mirăm, atunci că ignoră pe ale altora? Şi cu aceasta credem a fi demonstrat pe deplin că *informaţia* domnului Iorga fie directă, din izvoare, fie indirectă din monografii, prezintă, cum spuneam mai sus, lacune considerabile şi surprinzătoare.

In legătură cu *informaţia* acestei opere de sinteză, impresionează în chip cu totul neplăcut *calitatea* informaţiei geografice, etnografice şi filologice. Evident nu se poate cere unui istoric să fie *specialist* în aceste trei discipline; există însă un minimum de cunoştinţe şi de pregătire neapărat necesar oricui se ocupă de cercetările istorice. Aceasta, din cauza legăturilor *organice* care există între istorie şi disciplinele amintite. In special, o lucrare de sinteză, care îmbrăţişează trecutul întreg al unui popor, nu se poate concepe fără acel minimum de pregătire geografică, etnografică şi filologică de care vorbeam mai sus. Să afirmi într'o atare lucrare că există contraste izbitoare între clima Moldovei şi aceia a Munteniei, că *toate* râurile muntene au o frumoasă linie dreaptă, că Dobrogea era mai înainte cuprinsă în aceiaş formaţiune geografică cu Muntenia şi chiar cu Moldova, că această provincie se află întreagă la nord de depresiunea Cernavodă-Constanţa, că Dunărea se vărsa odinioară în Mare prin valea Carasu, că malul drept al Dunării panonice e lipsit cu desăvârşire de afluenţi, că, dincoace de Budapesta, marele fluviu riscă îndrăzneţ marea lui cascadă spre sud, că există stepă lipsită de păşune, să indici apoi greşit aşezarea oraşelor greceşti ale Sciţiei Minore în raport cu oraşele de astăzi, să stabileşti drumuri inexistente şi, ca o încununare, să muţi evenimentele din munţii Balcani în aceia ai Pindului, toate acestea arată că d. Iorga nu posedă acel minimum de noţiuni elementare fără de care e imposibilă precizarea cadrului geografic de desvoltare al unui popor.

Sub raportul cunoştinţelor etnografice, afirmări ca aceia că „antropologia şi etnografia nu constată tipul slav la Români, ci *numai* tipul trac, brun, scurt de trup, vioiu la chip şi cu faţa deschisă", desconsiderarea mărturiilor vechi despre tipul antro-

pologic dac, calificarea activităţii păstorilor ca „rătăcitoare”, supraevaluarea rolului pe care l-a jucat muntele şi subevaluarea aceluia al pădurii în trecutul nostru, arată că şi sub acest raport, pregătirea d-lui Iorga e cu totul insuficientă. Ea nu se prezintă mai bine nici în ce priveşte filologia. Etimologiile inexacte pe care le dă domnia sa cuvintelor uzuale *pahar*, *ovăs*, *dobândă*, *sabie*, *cositor*, *hârtie* — de şi cele adevărate erau cunoscute de decenii— explicaţiile eronate lingvistice în legătură cu termenii terra şi pavimentum, originea scitică, nesprijinită pe nici o dovadă, a numirilor Oituz şi Ghimeş, şi mai ales afirmaţiile extraordinare că termenii privitori la agricultură sunt slavi, că în schimb numele animalelor fără excepţie sunt de obârşie latină şi că împrumuturile dela Slavi n'au făcut decât să nuanţeze, adesea chiar numai să dubleze fondul nostru primitiv lingvistic, dovedesc că şi în acest domeniu al filologiei româneşti lacunele de pregătire ale d-lui Iorga sunt necontestabile şi evident regretabile.

Şi acum, concluzia acestor observaţii ale noastre asupra informaţiei sau a materialului documentar din *Istoria Românilor şi a civilisaţiei lor*. In 1898, într'una din lecţiile sale de deschidere, d. Iorga, ocupându-se de felul în care trebuie scrisă istoria, spunea : „O cunoaştere insuficientă a materialului dă un adevăr necomplect şi cartea care cuprinde un aşa fel de adevăr e o carte fără durată. Iar acela care întreprinde opera fără pregătirea aceasta, anevoioasă, dar indispensabilă, păcătuieşte sau prin inconştienţă sau, şi aceasta e mai arareori cazul, prin neonestitate” [1]. Credem că nu mai e nimic de adăugat la această judecată.

II. In ce priveşte *interpretarea* informaţiei istorice — atâta câtă există — analiza operei de sinteză ne duce deasemenea la o serie de constatări.

D. Iorga interpretează adeseaori greşit informaţia istorică, ajungând la concluzii inexacte. Astfel domnia sa prezintă în aceiaşi lumină pe regii daci Dromichetes, Oroles, Ziraxes, ca şi cum ar fi vorba de stăpânitori cu importanţă egală. In realitate, Dromichetes stă cu mult deasupra celorlalţi doi, atât sub raportul întinderii teritoriului peste care stăpânea cât şi sub acela al izbânzilor militare. Nici afirmaţia că stăpânirea acestor trei regi şi-ar fi avut centrul în Balcani nu e adevărată, deoarece ea nu se potriveşte lui Dromichetes şi, după toate probabilităţile,

---

[1] N. Iorga, *Generalităţi cu privire la studiile istorice*, Vălenii de Munte, 1911, p. 76.

nici lui Oroles. Că în Sarmisagetuza ar fi fost „miserie regală" e tot atât de puțin exact. Izvoarele vechi ne arată bogățiile uriașe pe care le-au luat Romanii după cucerirea ei. „Mizeria" dacică a fost atât de mare, încât cu prada de război Traian a echilibrat bugetul imperiului și a putut ierta chiar plata impozitelor. Nu se poate primi deasemenea afirmația că Dacia ar fi rămas în afara așezărilor germanice. Examinarea, fără idei preconcepute, a izvoarelor timpului, ne duce la concluzii contrare. Tot așa de greșită e și părerea că Pecenegii și Cumanii n'ar fi avut legături cu strămoșii noștri, rămânând „cu totul izolați în lagărele lor din mijlocul pustiului și al stepei". Nu se poate apoi ca un singur personaj *Tatos zis și Halis*, să fie transformat în două: Tatos și Halis, așa cum face d. Iorga. Neplata tributului de către Basarab e explicată prin faptul că acest voevod „se simțea suveran de drept modern pe un teritoriu definit locuit numai de nația sa", pe când în realitate cauza e cu totul de altă natură. Se afirmă că acelaș Basarab a fost „atacat de rege în persoană în munții Muscelului: de fapt, armata regală a intrat în țară pe la Severin, a străbătut Oltenia, a ajuns la Argeș și după aceia a urmat retragerea. Nici vorbă nu-i de un atac al lui Carol Robert în munții Mușcelului. Caracterizarea păcii oferite de Basarab ca „prefăcută" este nejustificată; izvorul esențial privitor la aceste evenimente, cronica *ungară*, care în nici un caz nu poate fi bănuită că ține cu domnul nostru, nu numai că nu acuză pe Basarab, dar dimpotrivă arată ca vinovat pe Carol Robert, a cărui trufie singură l-a împiedecat să primească pacea propusă de cel dintâi „cu mare umilință, spre cinstea regelui" și prin soli „demni de cinste". Tot în legătură cu această campanie, nu voevodul Ardealului l-a înscăunat pe Nicolae ca ban de Severin, cum afirmă d. Iorga, ci regele Carol Robert însuși: o spune lămurit izvorul fundamental privitor la această epocă. Apoi, persoana căreia i s'a încredințat Severinul nu e „Nicolae, fiul lui Ivanco, cum afirmă iarăș greșit d. Iorga, ci „Dionisie, fiul lui Nicolae, nepotul lui Ivanco", așa cum ne arată explicit același izvor. Nici suma de 7000 de mărci de argint de care e vorba în 1330 nu reprezintă tributul, așa cum citim în opera de sinteză, ci despăgubirea de război pe care, *în afară de tribut*, Basarab se oferea s'o plătească lui Carol Robert. Intemeierea mitropoliei muntene, se știe în mod sigur că e opera lui Niculae-Alexandru; ea nu poate fi deci atribuită „învingătorului" dela Posada, așa cum face d. Iorga. Tot așa de inexactă e și afirmarea despre menținerea orientării politice a lui Basarab

spre apus; ajutorul pe care i-l dau Tătarii în războiul dela 1330 dovedeşte dimpotrivă o orientare spre răsărit, care era naturală de altfel în împrejurările în care s'a întemeiat — *în detrimentul statului ungar* — domnia Ţării Româneşti. Interpretarea pe care o dă d. Iorga titulaturei de „Mare voevod a toată Ţara Românească", anume aceia de mare voevod al „României" întregi, „adecă a întregului teritoriu pe care încă nu-l atinsese colonisarea străină şi care n'avea alte limite decât înseşi condiţiile geografice" este inadmisibilă. In realitate titulatura cuprinde denumirea bizantină *Ungrovlahia* nu aceia autohtonă Ţara Românească, iar adjectivul *toată* reprezintă o formulare de cancelarie, nu particulară nouă, ci generală în Europa sud-estică. Nici explicaţia că „noţiunea necesară, indispensabilă a Impăratului" ne-a împiedecat în evul mediu să facem „acele aventuri regale şi imperiale care costară pe Bulgari şi pe Sârbi cel mai scump sânge al lor" nu-i adevărată. Dacă n'am încercat formarea unei mari stăpâniri de caracter imperial sau regal, aceasta se datoreşte unor factori de natură mult mai puţin ideală, aşa cum am arătat-o la locul respectiv. Tot aşa de neexactă şi pentru motive similare, e şi explicaţia că noţiunea „unui singur drept politic (acela al Romei!), neapărat legitim în sensul tradiţional, îngădui Românilor a-şi păstra ideia de stat în formă modestă a Voevodatului ţărănesc". Dregătoriile nu-s toate de origină bizantină aşa cum afirmă d. Iorga; vornicul arată o influenţă ungară, spătarul poate să fie şi o creaţie românească, din *spată*, după cum s'au format şi alte dregătorii ca şetrar, portar, pitar, ploscar. Caracterizarea domnului „acest «ţeran» încoronat şi înveşmântat în purpură" ca un „adevărat autocrat", „obişnuit să dispuie fără nici o consideraţie de persoana şi bunurile supuşilor săi" este inexactă; ea nu corespunde concluziilor care decurg din analiza obiceiului pământului în materie de judecată şi de proprietate — două aspecte esenţiale ale vieţii sociale — şi din aceia a situaţiunei clasei boiereşti. Tot inexactă e şi caracterizarea acestor boieri care nu s'ar fi deosebit prin „nimic esenţial" de ţărani, pe când în realitate între unii şi ceilalţi era o deosebire fundamentală: cei dintâi erau oameni liberi, pe când ceilalţi, nu. Şi din punctul de vedere al proprietăţii pământului, deosebirea e însemnată: Boierii sunt toţi proprietari de pământ, în timp ce ţăranii, în marea lor majoritate, nu sunt. Identificarea curtenilor cu mercenarii este nu numai inexactă, dar profund jignitoare. Curtenii n'au fost niciodată mercenari; ei nu şi-au oferit niciodată serviciile

pe plată, ci, proprietari de pământ şi având o organizare militară specială, au constituit unul din elementele *fundamentale* şi *permanente* ale vechilor armate naţionale. Că rumânii sau vecinii ar fi alcătuit, în primele două secole ale vieţii noastre de stat, o minoritate a locuitorilor din sate, aşa cum afirmă d. Iorga, este iarăşi o inexactitate. In realitate, ei constituiau pătura cea mai numeroasă a ţării ; ca atare, nu pot avea nici originea străină, care li se atribuie. Că au fost şi străini e sigur, dar cea mai mare parte a lor, cu deosebire în Ţara Românească, era alcătuită tot din Români. Clauza privitoare la vecini sau rumâni din tratatul încheiat de Mihai Viteazul cu Sigismund Bàthory nu înseamnă încătuşarea lor printr'un lanţ legal de ogor, cum crede d. Iorga. Ea prevede numai restituirea colonilor care ar fugi *pe ascuns* de pe moşiile stăpânilor lor ; în consecinţă, nu inovează nimic ; nu se poate deci afirma că ea înlătură „libertatea ţeranilor" care de acum înainte ar fi devenit şerbi „în felul Occidentului". In sfârşit, caracterizarea criticii lui Titu Maiorescu ca „nemiloasă şi fără orizonturi" cuprinde un neadevăr atât de evident prin sine însuşi—că nu mai e necesară combaterea lui.

Interpretările greşite de mai sus nu se explică toate în acelaş fel. La unele, cauza este citirea grăbită sau superficială a izvorului istoric. In privinţa aceasta, reprezentativă este expunerea conflictului dintre Basarab şi Carol Robert. La altele, ca de pildă la comentarea titulaturii de „Domn a toată Ţara Românească" eroarea se explică prin faptul că d. Iorga, în loc să se ţie strâns de izvorul pe care-l utilizează şi să tragă numai concluziile care într'adevăr rezultă din el, introduce păreri subiective sau ipoteze fără bază reală. In sfârşit la o serie întreagă, cauza erorii stă în *aprecierea sau judecata istorică greşită* a faptelor găsite în izvoarele respective. Oricare ar fi explicaţia însă, faptul rămâne acelaşi : opera de sinteză a domnului Iorga cuprinde o sumă de erori de interpretare istorică, care produc în mintea cititorului o imagină deformată a trecutului nostru.

Interesant de relevat este că asupra unora din aceleaşi fapte domnul Iorga dăduse mai înainte, în alte lucrări, interpretări istorice exacte. Astfel e cazul cu chestiunea tributului plătit de Ştefan cel Mare Turcilor înainte de campania din 1475, rezolvată în sens afirmativ în monografia privind pe marele voevod moldovean, şi în sens dubitativ în opera de sinteză. Tot aşa cu problema vechimei marilor dregătorii. Intr'o recenzie publicată în *Revista Istorică*, în 1926, o parte a acestor mari dregătorii sunt înfăţişate

ca anterioare întemeierii statului, anterioare şi năvălirii tătăreşti, datând poate chiar din secolul al XI-lea, în timp ce în opera de sinteză ni se spune în mod general că instituirea lor are loc după întemeiere. Aceiaşi contrazicere şi în ce priveşte înţelesul denumirii de *rumân* considerată exact ca „termin de înjosire socială, de scădere în viaţa naţională" într'un articol din 1919, şi greşit ca „simplu Român, fără nici o calitate socială" în lucrarea din 1930. In sfârşit contrazicere flagrantă între calificarea justă a criticii lui Titu Maiorescu din *Istoria literaturii româneşti în veacul al XIX-lea* şi cea nedreaptă, având la bază, pare-se, resentimente de ordin personal, din *Istoria Românilor şi a civilisaţiei lor*. Cu alte cuvinte, evoluţie regresivă : dela exact la inexact, iar nu invers cum e cazul obişnuit în desvoltarea normală a unei activităţi ştiinţifice.

Dar ceeace este şi mai grav, dezorientând cu totul pe cititor, e prezenţa în aceiaşi operă de sinteză a două judecăţi contrarii asupra unuia şi aceluiaşi fapt. Astfel, termenii români privitori la agricultură sunt de origine *slavă* în capitolul III al acestei opere şi *latină* în capitolul VII al ei. Intemeietorul Moldovei este, în text, *Sas*, iar în tabela cronologică a domnilor, *Dragoş*. Vlad voevod, rivalul lui Mircea cel Bătrân, domneşte, în capitolul al V-lea, până în *1397* pe când în aceiaş tabelă cronologică, numai până în *1395*. Primii voevozi au fost „simpli prinţi ţerani, continuând tradiţia imperială în formele cele mai modeste" ; în acelaşi timp însă Basarab întemeietorul, deci chiar primul voevod e „îngropat cu diadema pe cap, în veşmânt de purpură, presărat cu mărgăritare, încheiat cu bumbi de aur, având pe ei armele ţării şi încins cu o cingătoare care isprăveşte într'o buclă de aur fin lucrată". Constantin Brâncoveanu „are cugetarea limpede, *voinţa sigură*" dar el e în acelaşi timp „cel mai strălucit tip" al unei societăţi dominate „de o prudenţă escesivă când era vorba de a lua o hotărâre, trăgănând, negociind, revenind asupra hotărârilor până în acel din urmă moment, gata de a se felicita că a întârziat şi de a se căi că a grăbit pasul". Tătarii supun Moldova „unei devastări fundamentale" ; acest fapt nu provoacă totuşi, după d. Iorga, decât „o emoţie". Boerii băştinaşi, din epoca Fanarioţilor, încearcă „foarte rar să intrigheze contra persoanelor care se bucurau de favoarea otomană". Totuşi, în pagina următoare se spune că domnii nu vedeau în boerii din familiile mari ale ţării „decât nişte rivali gata de a se folosi de cel d'intâiu prilej pentru a relua în profitul lor ceiace li usurpase străinul". Iar mai departe, peste

alte patru pagini, se susţine că domnul, în această vreme, era „veşnic ameninţat de intrigi".

Mai sus vorbeam de „evoluţie regresivă"; aci, nu ştim ce calificativ ar fi mai nemerit. In orice caz, acela de „coherent" nu se poate întrebuinţa.

Dar analiza operei d-lui Iorga duce şi la alte constatări în ceiace priveşte *metoda istorică* a domniei sale.

1. Adeseaori, d. Iorga afirmă fără să se sprijine pe vreo dovadă. In această categorie intră: originea „scitică" a numirilor Ghimeş şi Oituz; titlul de „simplu căpitan regal" pe care-l dă lui Sas, „întemeietorul" Moldovei; preexistenţa Sarmaţilor în Dacia faţă de Daci; trecerea armatelor române în Dacia, în primul război, pe la Porţile de fier, în cel de al doilea, prin valea Jiului.

2. Alte ori, d. Iorga prezintă ipotezele ca certitudini, trecând sub tăcere, fără să dea vreo explicaţie, părerile deosebite ale celorlalţi cercetători. Aşa e cazul de pildă cu identificarea denumirii de localitate **на Хиндовѣ** pe care domnia sa o consideră ca desemnând Hârlăul, deşi identificarea cu Ghindăoanii, propusă de Ion Bogdan şi Ilie Minea, are mai mulţi sorţi de probabilitate. Se poate însă presupune în astfel de cazuri că d. Iorga nu cunoaşte opiniile sau interpretările diferite de ale sale. Ce se va replica însă atunci când domnia-sa însăşi, fără să discute, declară pur şi simplu că-şi păstrează vechea opinie — eronată adăugăm noi — asupra unei probleme, cu toate argumentele contrarii ce s'au adus de alţi cercetători. E cazul tipic cu problema cronicei atribuite greşit de d. Iorga lui Constantin Căpitanul Filipescu.

3. Un alt defect de metodă este generalizarea nejustificată, extinderea asupra *totului* — fără cercetări prealabile — a unor observaţiuni sau constatări valabile numai pentru o *parte*. Vezi de pildă afirmaţia că antropologia şi etnografia constată la Români *numai* tipul trac, brun, scurt de trup, vioi la chip şi cu faţa deschisă.

In rezumat deci, constatăm că şi sub raportul *interpretării istorice* a informaţiei, adică a *regulelor de metodă* ce trebuesc urmate spre a se ajunge la rezultate temeinice, opera de sinteză a domnului Iorga este extrem de vulnerabilă. Erorile sunt aşa de numeroase şi de grave, ele se referă la probleme atât de importante ale trecutului nostru, încât încrederea pe care în mod firesc ar trebui s'o avem într'o asemenea operă, este total zdruncinată.

Cititorul, dând peste aceste erori, se va întreba, cu drept cuvânt : nu cumva toată cartea este scrisă la fel? Sau există şi vreo parte pozitivă într'însa?

Intrebarea e legitimă şi răspunsul nu poate întârzia. Inainte de a-l da însă, trebuie să relevăm un fapt : In istoriografie, ca şi în toate celelalte discipline, fiecare cercetător adaugă partea sa de contribuţie la rezultatele câştigate deja pentru ştiinţă ale predecesorilor. Necontenit suma acestor rezulate creşte. Operile de sinteză au tocmai acest rol de a înfăţişa într'un sistem sau plan unitar această sumă dintr'un moment dat. Este evident deci că în opera de sinteză a domnului Iorga se află şi o parte pozitivă. Ea cuprinde o parte din rezultatele la care au ajuns înaintaşii şi contemporanii săi Hasdeu, Xenopol, Tocilescu, Onciul, Pârvan, Bogdan şi Giurescu, spre a nu pomeni decât pe câţiva dintre cei dispăruţi ; ea cuprinde de asemenea şi o parte din contribuţiile pozitive ale domnului Iorga însuşi. Ea nu face însă, aşa cum ar fi trebuit, *suma* tuturor rezultatelor la care a ajuns istoriografia română şi străină în ce priveşte desvoltarea poporului nostru. La fiecare pas, întâlnim după cum am văzut, lacune şi erori grave, atât sub raportul informaţiei cât şi sub acela al metodei şi privind nu detalii ci probleme esenţiale ale trecutului românesc. Si, trebuie s'o spunem aci, noi n'am relevat *toate* erorile din *Istoria Românilor şi a civilisaţiei lor*. Dar ceeace e mai grav, opera de sinteză a domnului Iorga nu numai că nu însumează rezultatele pozitive ale predecesorilor şi chiar ale sale însuşi, dar, într'o sumă de chestiuni însemnate, constituie chiar un *regres*. Probleme rezolvate parţial sau total în diferite monografii sau opere de sinteză anterioare, sunt prezentate totuşi greşit de către domnia-sa, din cauză că sau n'a cunoscut zisele monografii şi opere de sinteză, sau, deşi le-a cunoscut, a preferat cu toate acestea, dintr'un greşit sentiment de amor propriu, soluţiile *sale*.

Dar, va zice poate vreun cititor surprins al acestor rânduri, o operă de sinteză ca *Istoria Românilor şi a civilisaţiei lor* nu trebuie apreciată numai după informaţia sa, după faptele sale care pot fi uneori greşite şi după planul ei, ci şi după *concepţia* care-o inspiră şi după *imaginea de total* pe care-o înfăţişează. Departe de noi gândul de a contesta valoarea acestor elemente de care urmează să se ţie neapărat seamă în judecata unei opere de sinteză istorică. Trebuie să observăm însă că atât concepţia cât şi imaginea de total îşi pierd valoarea dacă stabilirea lor nu e sigură, dacă faptele pe care se întemeiază nu sunt exacte. Fustel

de Coulanges spunea: „Une longue et scrupuleuse observation du détail est... la seule voie qui puisse conduire à quelque vue d'ensemble"[1]. Iar dacă d. Iorga nu e convins de adevărul acestui principiu de metodă, vom cita aci o părere pe care domnia-sa va trebui neapărat s'o admită: „Munca personală în istorie urmăreşte adevărul înainte de toate. Concepţiile întinse, mari, nu sunt oprite, dar ele-şi pierd orice valoare dacă stabilirea lor nu e sigură, nu numai din punctul de vedere logic, ci mai ales din al faptelor. Acestea trebuie cernute, desfăcute cu o lungă şi delicată răbdare, pe care puţini ştiu s'o aprecieze după cuviinţă. O astfel de muncă răbdătoare, ce reclamă mai multă inteligenţă, cu cât mai multă inteligenţă decât uşoarele lupte din suliţi ale logomahilor, dă sufletului, alăturea cu virtutea cea mare a răbdării, iubirea precisiei, *onestităţii ştiinţifice*". Acest pasagiu se datoreşte, unii au bănuit-o poate, chiar d-lui N. Iorga; îl găsim în lecţia dumisale de deschidere cu titlul: *Despre utilitatea generală a studiilor istorice* ţinută la Universitatea din Bucureşti *în 1895*, aşadar la începutul carierii[2]. Ce bine ar fi fost dacă domnia-sa aplica în opera scrisă la 60 de ani principiile enunţate cu trei decenii şi jumătate mai înainte. Ar fi evitat numeroasele şi gravele erori şi lacune de care e plină opera de sinteză şi care fac ca imaginea de total şi concepţia să-şi piardă valoarea.

E timpul să încheiem cu această lungă dar necesară analiză. La drept vorbind, nu-i lucru plăcut să faci critică. Viaţa şi aşa e prea scurtă pentru ceiace avem de construit, ca să mai rupem din ea o parte în vederea unei scop lateral. Pe de altă parte, nici personal prin temperament, nu avem o deosebită propensiune pentru o astfel de activitate. Sunt însă situaţiuni când critica se impune cu puterea unei obligaţii elementare. Ni se pare că acesta e cazul de faţă.

In principiu, un profesor universitar este obligat să urmărească desvoltarea mişcării ştiinţifice, în ramura specialităţii sale, spre a-şi da seama personal de progresul ei şi spre a putea informa pe aceia a căror educaţie ştiinţifică i-a fost încredinţată de către Stat. Urmărirea şi cercetarea critică a lucrărilor de Istoria Românilor este deci, în ce ne priveşte, o obligaţie profesională. Căutăm să ne-o îndeplinim, prin recenziile şi notele bibliografice

[1] Fustel de Coulanges, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. La Gaule Romaine*, ed. 6, p. XIII.

[2] Vezi N. Iorga, *Generalităţi cu privire la studiile istorice*, Vălenii de Munte, 1911, p. 47.

ce publicăm în paginile acestei reviste. Astfel stând lucrurile, este dela sine înţeles că apariţia unei opere ca *Istoria Românilor şi a civilisaţiei lor* nu putea fi trecută cu vederea. Mai mult chiar, eram obligaţi să o analizăm *pe larg* deoarece aveam de a face— cum am mai spus — cu o operă reprezentativă. Reprezentativă nu numai pentru felul de a lucra al autorului ei — a scris-o la 60 de ani, după o activitate istoriografică de mai bine de patru decenii — dar, dat fiind faptul că acest autor e considerat astăzi atât în lăuntrul cât şi în afară hotarelor ţării, ca cel mai *autorizat* istoric al nostru, reprezentativă şi pentru istoriografia românească în general. Ea putea fi socotită astfel ca înfăţişând rezultatele ultime ale mişcărei istorice româneşti. Aşa puteau s'o considere cu drept cuvânt, cititorii din ţară şi din străinătate. (Adăogăm aci că, abstracţie făcând de ediţia românească, lucrarea d-lui Iorga, apărută în limba franceză, a fost tradusă şi în nemţeşte, italieneşte şi englezeşte[1]; ea se adresează aşadar, întregei omeniri culte). In asemenea condiţii am socotit că era de datoria noastră să prevenim pe cititorii străini asupra erorilor de plan, de informaţie şi de metodă. Căci altfel ar fi fost în drept să creadă că acesta e modul curent de a se lucra la noi de vreme ce nu suscită nici o critică. Ne impunea această obligaţie nu numai nivelul actual al istoriografiei româneşti care n'ar putea permite o asemenea concluzie dar şi trecutul acestei istoriografii, sforţările succesive care s'au făcut de generaţii întregi de cercetători pentru a se ajunge unde suntem azi. Am scris deci critica noastră pentru acest public străin, pentru specialiştii din celelalte ţări. Dar am scris-o mai ales pentru publicul românesc şi în primul rând pentru tineretul universitar. Specialiştii, colegii noştri dela celelalte universităţi, vor fi observat şi ei, deşi n'au spus-o, scăderile acestei opere. N'aveam nevoie deci să le atragem atenţia. Cei care învaţă însă acuma în Facultăţile de Litere elementele disciplinei noastre, cei care deprind în seminarii metoda istorică, aceia trebuiau preveniţi. Căci altfel ar fi fost îndemnaţi să considere opera de sinteză a d-lui Iorga normativă sub toate raporturile, ca plan, ca informaţie, ca metodă, şi, în consecinţă, vrednică de imitat. Sau, descoperind ei singuri erorile, ar fi putut crede că una este *teoria* învăţată la cursurile de metodologie şi alta *practica* aşa cum

---

[1] Vezi respectiv : *Geschichte der Rumänen und ihrer Kultur*, Sibiu, 1929; *Storia dei Romeni e della loro civilità*, Milano, 1928; *History of Roumania Land, People civilisation*, London, 1925.

rezultă din operile de sinteză,că una-i profesorul şi alta adevărul. Ceeace ar fi fost nu numai inexact, dar şi primejdios viitoarei desvoltări normale a istoriografiei româneşti. Socotim, într'adevăr că „romantismul" istoric, spre a nu-l califica altfel, trebuie definitiv înlăturat. El a trăit. Explicabil — nu însă şi scuzabil — în secolul al XIX-lea, iar la noi, chiar până la război, aşadar în epoca marilor revendicări naţionale şi sociale, când argumentele şi justificările „istorice" aveau un preţ deosebit, astăzi, în vremea noastră de realism, de control general şi de strânsă interdependenţă ştiinţifică, el nu mai poate fi tolerat. Trebuie, aşadar, în istoriografie ca şi în celelalte discipline şi în general, în toate domeniile vieţii noastre spirituale şi materiale, să clădim pe baze sănătoase. Lăsând la o parte şovinismul, vanitatea, interesul de clasă sau de partid precum şi suficienţa, aproximaţia şi graba, să construim temeinic. Vom lucra poate mai încet, dar clădirea noastră va fi din piatră adevărată. Va avea mai puţin strălucire de faţadă poate, dar va fi cu siguranţă mai trainică. Căci numai adevărul durează. Fiindcă numai adevărul intră în ordinea naturală şi permanentă a lucrurilor. Şi chiar dacă nu ne-am opri la punctul de vedere exclusiv ştiinţific, considerând evenimentele sub unghiul eternităţii, ci am adopta pe acela al intereselor noastre speciale şi limitate, încă practica adevărului se impune în mod absolut, ca fiind cea mai avantagioasă. Mai ales că nu există în lume abilitate mai mare decât adevărul. Convingerea noastră este că numai lucrând în acest fel putem aduce maximum de servicii neamului în mijlocul căruia trăim şi umanităţii a cărei parte integrantă suntem.

Bucureşti C. C. GIURESCU

RÉSUMÉ

En 1930, paraissait à Bucarest l'ouvrage intitulé *Istoria Românilor şi a civilisaţiei lor*, par M. N. Iorga, professeur à l'Université de Bucarest. Cet ouvrage n'est qu'une nouvelle édition, revue et augmentée, de l'ouvrage publié en français l'*Histoire des Roumains et de leur civilisation* et renferme l'ultime synthèse des recherches de M. Iorga sur le passé roumain. Grâce au prestige de l'auteur et au rang qu'il occupe dans la société comme dans la vie de l'Etat roumain, ses publications passent aux yeux de la grande majorité du public qui les lit et des spécialistes qui

s'en servent, comme la dernière expression de la vérité historique. Cette observation s'applique tout particulièrement à l'*Histoire des Roumains*, qui tient, dans l'oeuvre de M. Iorga, une place de choix. Composé à l'âge où d'ordinaire l'on est parvenu à la parfaite maturité de ses conceptions et de ses connaissances, publié au bout de quarante ans de recherches, préparé par une foule de monographies sur tous les problèmes que pose le passé du peuple roumain, l'ouvrage dont il est question exprime l'apogée des forces scientifiques de M. Iorga et représente, en la matière traitée, sa conception la plus récente, fort différente de celle qu'il avouait, il y a près de trente ans, dans sa *Geschichte des rumänischen Volkes*. Dans la Préface de la traduction roumaine (publiée en 1922) de ce dernier ouvrage, M. Iorga déclare que, s'il avait à reprendre le sujet, il le traiterait selon un „système" différent. D'où il résulte que l'édition roumaine de 1930 exprime en effet le dernier terme de la pensée de l'auteur.

D'autre part, il n'est point, dans l'oeuvre du célèbre professeur, d'ouvrage plus lu ou, tout au moins, de plus répandu : sans compter ses deux éditions françaises (1920 et 1922) et son édition roumaine (1930), il en existe encore une édition anglaise (1925), une édition italienne (1928), enfin une édition allemande (1929).

Il se trouve cependant que cette synthèse présente de nombreuses lacunes et de graves erreurs. C'est la raison qui nous a déterminé d'entreprendre l'analyse résumée ici afin de prévenir, les lecteurs roumains et étrangers d'un ouvrage dont il convient de se servir avec d'infinies précautions. On va d'abord examiner le *plan* de l'ouvrage, ensuite son *information*, et enfin la *méthode* de recherche employée par M. Iorga.

I

L'Histoire des Roumains et de leur civilisation expose les événements suivant le principe chronologique. Cependant le principe géographique s'y insinue plus d'une fois, de même que le principe dit logique, lequel tente de grouper les faits et les hommes selon leurs affinités et abstraction faite du temps et de l'espace. Ainsi, l'exposé s'en tient quelquefois à une seule province, la Valachie, la Moldavie, la Transylvanie (voir ch. V et VI) ; ailleurs, il groupe des faits appartenant à des régions et à des époques différentes (voir ch. V, où il est rendu compte des premières formations politiques roumaines).

Une idée directrice domine l'ensemble, celle de l'unité permanente de la nation roumaine à travers les siècles, quelles que fussent d'ailleurs les formations politiques destinées à l'incarner. On saisit facilement cette idée dans le cours de l'ouvrage et nous y voyons le principal avantage du plan suivi par M. Iorga.

Mais, le même plan renferme aussi de nombreux et graves défauts :

Le ch. I, la *Base territoriale de la nation roumaine,* étudie l'aspect du territoire roumain, dont les apparences variées forment un tout organique et définit le rôle particulier que *la montagne* et *le Danube* ont joué dans la vie de la nation. Il n'y est point question de la *situation* du territoire roumain sur le continent, à l'extrémité orientale de l'Europe, au seuil du monde asiatique. Et cependant le fait de cette situation sur le chemin des hordes ouralo-altaïques et autres, et en même temps au carrefour des voies de communication continentales, a été pour le passé du peuple roumain d'une importance considérable. [1]) De même, il y avait lieu d'insister sur le rôle, dans ce passé, de *la forêt.* Mieux peut-être que la montagne (laquelle justement fut recherchée pour ses forêts), le *codru* servit aux Roumains de lieu de refuge pendant le ténébreux moyen-âge. Nous reviendrons sur cette question.

Au ch. III, intitulé la *Domination des peuples de la steppe* et portant comme unique sous-titre les *Slaves et les Roumains,* on examine à la fois : l'invasion des peuplades germaniques (p. 33-34) le christianisme daco-romain (p. 35-36), l'état politique et social des Daco-Romains à la venue des Barbares (p. 36-37), les barbares de la steppe, Huns et Avares (p. 37-38), l'invasion et l'influence des Slaves sur les Roumains (p. 38-39), les nouveaux envahisseurs de la steppe, Bulgares, Hongrois, Petchénègues, Coumans (p. 39-41), le passé des Roumains de la Péninsule Balkanique jusque vers la fin de la dynastie des Assanides (p. 41-44). A telle enseigne qu'il est fort peu question (deux pages !), dans ce chapitre, du sujet qui, selon le titre, devait le remplir tout entier, et fort longuement (neuf pages) de tous autres problèmes. Car ni les peuplades germaniques, ni les Slaves ne sauraient être considérés comme „peuples de steppe", et M. Iorga est bien de cet avis.

---

[1] Le fait a été relevé par les historiens, et par M. Iorga lui-même, dans d'autres travaux. Voir, par exemple, ses *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au moyen-âge,* Paris, 1924, p. 87—110.

Dans ce cas, le titre du chapitre n'est point justifié. Le sous-titre, *Slaves et Roumains*, ne l'est pas davantage, car le développement qui y répond s'occupe à peine — une page — du sujet annoncé et, quant au reste (près de cinq pages), traite de questions différentes.

Et cependant le sujet était d'importance. Quand Ion Bogdan affirme qu'il ne peut être question de peuple roumain avant son mélange avec les Slaves [1], quand M. O. Densusianu constate à son tour que l'influence des Slaves sur la langue roumaine fut plus grande que celle des Germains sur la langue des Gallo-Romains ou des Italiens [2], quand l'étude de notre toponymie et de nos institutions prouve à chaque pas l'étendue et l'intensité de cette influence, il faut conclure à l'insuffisance de l'unique page que M. Iorga consacre à cette question. (Il réservera le même espace, p. 140-141, à l'influence italienne, pourtant infime). L'importance d'un problème se mesure aussi à son étendue dans l'ensemble d'un ouvrage.

A côté de ce défaut de proportion, des lacunes. Dans un chapitre consacré à la domination des peuples de la steppe, on ne peut passer sous silences les Tartares, le dernier et parmi les mieux caractérisés de ces peuples. M. Iorga ne s'en soucie point.

Le ch. V, intitulé la *Vie politique des Roumains dans les Principautés, avant la formation d'une civilisation nationale*, comporte les sous-titres suivants : *La Valachie de Tatul et les formations de la Dobrogea vers l'an 1000, La Principauté „de tout le Pays roumain"* ; *Détachement des pays roumains de la Hongrie* ; *Fondation d'une deuxième principauté roumaine en Moldavie* ; *Rivalité entre la Valachie et la Moldavie au XV-e siècle* ; *les Roumains et les Turcs*.

Si l'auteur a voulu traiter, dans des chapitres isolés, les époques organiques de l'histoire des Roumains, selon les événements et les personnalités les plus saillants, la *Fondation des Principautés* devait, à elle seule, fournir la matière d'un chapitre spécial. C'est là un fait d'une importance trop considérable dans l'évolution de notre peuple, pour qu'il soit permis de le traiter sommairement. Au reste, quand on fait les honneurs d'un chapitre spécial (ch. X) à l'époque phanariote, le moins qu'on puisse faire c'est d'en consacrer un autre à la fondation des Principautés.

---

[1] *Istoriografia română și problemele ei actuale*, București, 1905, p. 21.

[2] *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1901, p. 286—287.

Admettons cependant qu'il y ait là un élément d'appréciation personnelle de l'importance des événements et n'insistons pas. Ce que nous ne saurions admettre, c'est la présence, dans ce chapitre, d'un paragraphe réservé à la Valachie de Tatul et aux formations de la Dobroudja vers l'an 1000. Car enfin ce chapitre devrait traiter de la vie politique des Roumains *dans les Principautés*, donc *après leur fondation*, et on ne voit pas ce qu'y vient faire l'hypothétique Valachie de Tatul et les autres formations du début du onzième siècle. Ce paragraphe devait figurer au chapitre IV, où l'on traite justement de la vie politique des Roumains *avant* la fondation des Principautés et la création des *Domnii* et où l'on décrit les formations d'importance au moins égale de Litovoi et de Seneslav, d'Ioan et de Farcaş.

Nous ne comprenons pas davantage pourquoi l'on annonce le détachement des *pays roumains* de la Hongrie, alors qu'il n'est question que de la seule Valachie? D'autant plus que le paragraphe suivant s'intitule la *Fondation d'une deuxième principauté roumaine en Moldavie*. Aussi peu heureux nous semble le titre de l'avant-dernier paragraphe : *la Rivalité entre la Valachie et la Moldavie au XV-e siècle*. En fait, on n'y parle point de cette rivalité, mais des relations de la Valachie et de la Moldavie avec la Pologne et la Hongrie. Ce titre s'inspirerait-il de la deuxième phrase du paragraphe, où il est dit que la Valachie *n'a point tenté* de soumettre par les armes la Principauté voisine et que „une seule fois des troupes valaques pénétrèrent en Moldavie, afin d'y remplacer un *domn* ennemi, Iuga"? C'est insuffisant pour rendre raison du titre d'un paragraphe de près de cinq pages. Sans compter que dans ce même paragraphe (p. 80), on nous montre les relations amicales ayant existé entre les deux pays, du temps de Mircea et de Pierre le fils de Muşata. Il y eut sans doute rivalité entre Valachie et Moldavie, mais plus tard, du temps d'Etienne le Grand, et il n'en peut être question dans ce chapitre V.

Au ch. VI, on examine la *Formation de la civilisation roumaine dans les Principautés indépendantes, aux XV-e et XVI-e siècles*. Les paragraphes s'intitulent : *Conditions politiques générales à l'avènement d'Etienne le Grand*; *l'Activité d'Etienne avant son conflit avec les Turcs, la Succession d'Etienne*; *la Question de la Transylvanie au XVI-e siècle*; *la Décadence politique des Roumains sous la domination abusive des Turcs*.

A notre grande surprise, ce chapitre ne contient absolument rien de ce qu'annonce son titre. Sur la foi de ce titre, on

s'attendrait à voir exposer le processus de formation de la civilisation roumaine, la manière dont, au sein des Principautés indépendantes, elle sut combiner les éléments empruntés aux éléments autochtones. En réalité, le chapitre tout entier ne renferme qu'un exposé de l'*histoire politique* de ces Principautés, sans qu'une seule phrase au moins rappelât l'énoncé du titre. Et alors, de deux choses l'une : ou bien M. Iorga prête au terme *civilisation* un sens autre que le sens généralement admis, ce qui d'ailleurs semble peu probable, attendu qu'aux chapitres VII et VIII il parle lui-même des „éléments de la civilisation roumaine" et de son „caractère", ou bien le titre de ce chapitre ne convient point à son contenu. Dans ces conditions, les titres apparaissent au moins inutiles, mieux même, ils nous peuvent induire en erreur, en nous faisant croire qu'ils se rapportent à tel problème, alors qu'en réalité ils couvrent une matière toute différente. Que dirait-on, par exemple, d'un zoologiste qui annoncerait un chapitre sur les mammifères, pour y décrire... les papillons?

Le second paragraphe de ce chapitre, l'*Activité* d'*Etienne avant son conflit avec les Turcs,* nous inspire une observation d'un autre genre : ce titre en implique un autre qui viendrait le compléter : l'*Activité d'Etienne pendant et après son conflit avec les Turcs.* Mais ce paragraphe souhaité n'existe nulle part. En revanche, le second paragraphe nous entretient non seulement de la vie d'Etienne *avant* le conflit avec les Turcs, comme on s'y attendait, mais de ce conflit même, et au surplus des batailles avec la Pologne, voire même de la mort d'Etienne... et on se demande encore : à quoi donc servent les titres et la division en chapitres et paragraphes, si l'auteur lui-même n'en tient aucun compte?

Ce chapitre VI, décidément, abonde en surprises. Que vient faire le paragraphe sur la *Question de la Transylvanie au XVI-e siècle* dans un chapitre réservé à la formation de la civilisation roumaine *dans les Principautés indépendantes*?

Mais il faut en arriver au paragraphe sur la *Décadence politique des Roumains sous la domination abusive des Turcs,* pour que notre étonnement atteigne le comble. L'auteur oublie qu'il était tenu par le titre même de son chapitre de s'accuper de la seule civilisation roumaine dans le cadre des Principautés *indépendantes.* Comment concilier ce qualificatif avec la *domination abusive* du paragraphe incriminé? Entre le titre général d'un chapitre et les différents sous-titres de ses paragraphes, il doit

y avoir un rapport de subordination par quoi seul l'élément commun des paragraphes puisse trouver son expression dans le titre général. Autrement, on ne fait que grouper des éléments disparates sous une enseigne de fantaisie.

Le ch. VII, les *Eléments de la civilisation roumaine à l'époque moderne*, contient les paragraphes suivants : *les Eléments populaires de la civilisation roumaine*; *Influences byzantines et slavo-byzantines*; *l'Eglise d'Orient et les Roumains*; *l'Influence turque et gréco-turque*; *Influences occidentales.*

Nous croyons qu'au paragraphe des influences occidentales, il fallait mentionner aussi l'influence *hongroise*. Quand on consacre toute une page aux Italiens, bien que leur influence sur le peuple et l'Etat roumains ait été minime, on ne peut passer sous silence l'influence hongroise, laquelle s'est exercée aussi bien sur notre langue que sur la vie urbaine et l'organisation administrative. N'oublions pas que *oraş, hotar, ban, medelnicer, pârcălab* sont des termes d'origine hongroise ou transmis par les Hongrois, que les noms d'une foule de villes, villages et fleuves (*Sascut, Bacău, Adjud, Hârlău, Trotuş, Chiojd, Cuejd, Vizăuţ*, etc.) accusent la même origine, et que, de toute manière, nous avons vécu et vivons depuis longtemps dans le voisinage des Hongrois. La raison nous échappe pour laquelle l'auteur s'est abstenu de compter l'influence hongroise au nombre des influences subies par le peuple roumain. Le silence supprimerait-il donc les faits?

Le ch. VIII, le *Caractère de la civilisation roumaine au XV-e siècle*, se divise en trois paragraphes : *la Civilisation roumaine aux XV-e et XVI-e siècles. Les Formes politiques*; *L'Art Roumain aux XV-e et XVI-e siècles*; *les Débuts de la littérature roumaine.*

Logiquement, il faudrait d'abord montrer les éléments constitutifs d'une civilisation, avant d'en définir le caractère. On ne comprend donc pas pour quelle raison les *formes politiques*, c'est-à-dire, selon M. Iorga, le *domn, les boyards, les paysans*, font partie de ce chapitre, et non pas, en tant qu'*éléments* de la civilisation, du chapitre précédent. D'où vient que les classes sociales constituent un *caractère* de notre civilisation, alors que l'organisation administrative n'en est qu'un simple *élément*? Et pourquoi la *domnie* serait-elle un des caractères, quand l'organisation de l'église est considérée comme un élément? Ces distinctions semblent bien subtiles, à moins qu'el'es ne soient simplement arbitraires.

Nous croyons qu'il convenait de rassembler dans le chapitre précédent tous les éléments de la civilisation (il faudrait dire : de la civilisation et de la culture) dans un tableau complet (organisation de l'Etat, vie économique, classes sociales, organisation militaire, art, littérature, église, etc.). Dans cette hypothèse, le chapitre VIII, où l'on essaie de caractériser cette civilisation et cette culture, eût été réservé à la question de savoir quels sont les éléments transmis au peuple roumain par les races qui l'ont engendré, quels sont les éléments empruntés aux voisins, quel est le rapport de ces deux catégories de valeurs, quelle fut enfin la résultante de leur mélange. Sur la base de cette analyse, il devenait possible de caractériser réellement notre ,,civilisation'' et d'en montrer le degré d'originalité.

Comme nous l'avons fait pour les chapitres précédents, nous déplorerons ici encore l'absence de rapport logique entre les titres du chapitre et de ses différents paragraphes. Quand un chapitre s'intitule le ,,Caractère de la civilisation roumaine *au XV-e siècle,* il ne peut traiter dans ses paragraphes de la Civilisation roumaine *aux XV-e et XVI-e siècles,* ni de l'Art roumain *aux XV-e et XVI-e siècles*'', car, mieux encore que les autres notions, les chiffres demeurent constants et indéformables... Quelque liberté que l'on accorde à un auteur, il est difficile de lui concéder celle de fondre deux siècles en un seul.

Au ch. IX, le *Développement de la civilisation roumaine aux XVI-e et XVII-e siècles, ses conséquences politiques,* on envisage : *l'Epopée de Michel-le-Brave ; les Chevaliers roumains après la mort de Michel ; le Développement de la littérature roumaine au XVII-e siècle ; la Vie de cour et le prestige impérial des Principautés roumaines. L'Epoque de Constantin Brancovan.*

Il existe, sans doute, une relation entre la vie politique d'un pays et sa civilisation : l'une influe sur l'autre, et quelquefois même la détermine. Cependant, quant à notre peuple, il semble difficile de présenter l'histoire politique des XVI-e et XVII-e siècles comme une *conséquence* du développement de notre civilisation, comme le veut le titre du chapitre. D'ailleurs la matière même traitée dans ce chapitre en dément le titre, puisque ses deux tiers environ se rapportent à l'histoire politique et un tiers seulement à la civilisation (et à la culture, dirons-nous). Il fallait donc inscrire dans le titre, non point *ses conséquences politiques,* mais : l'*Histoire politique de ces deux siècles.* Nous obser-

verons du reste que l'on n'y parle que des trente dernières années du XVI-e siècle, et encore bien sommairement. Il n'est point d'exemple d'un siècle composé de trente ans. Une fois de plus, il faut modifier le titre et l'accorder avec le contenu réel du chapitre.

Même observation quant au titre du ch. XI, la *Renaissance roumaine au XIX-e siècle avant l'Union des Principautés*, dont le dernier paragraphe raconte cependant cette *Union* et même s'intitule en conséquence. Le ch. XII, la *Renaissance roumaine au XIX-e siècle grâce à l'idée nationale militante, après l'Union des Principautés* mérite le même reproche. Ses deux derniers paragraphes : la *Renaissance nationale du peuple roumain* et la *Réalisation de l'unité nationale sous Ferdinand I-er* conduisent le récit jusqu'à nos jours, et comprennent par conséquent les trente années de notre siècle. Nous répétons encore, au risque de lasser le lecteur : il faut corriger le titre. J'estime, d'autre part, que l'époque qui débute en 1914, celle de la préparation, de l'action et des conséquences de la guerre pour l'unité nationale devait fournir matière à un chapitre séparé, tant elle marque par l'ampleur et l'importance de ses événements politiques, sociaux et économiques.

Résumant les observations que nous venons de faire sur le plan de l'ouvrage, nous concluons : L'exposé se développe en général selon le principe chronologique, mais les principes géographique et logique s'y insinuent également. La nation roumaine est considérée comme une unité indépendante des organismes politiques qu'elle a créés au cours de son évolution. C'est ce qui permet à l'auteur d'exposer d'une manière synchronique les événements des Principautés et de Transylvanie. Certains problèmes importants de notre passé n'ont point été traités, ou l'ont été d'une manière sommaire et insuffisante. D'autre part, la division du plan en chapitres et paragraphes nous apparaît trop souvent arbitraire et erronée. Trop souvent encore le titre des chapitres s'accorde mal avec leur contenu, comme avec les titres des paragraphes. Le défaut de concordance implique quelquefois la nature même du sujet traité, mais le plus souvent les limites dans le temps et l'espace de ce sujet. Tout cela justifie cette conclusion que, pour l'auteur, la division en chapitres et paragraphes a joué souvent un rôle de pure forme, plutôt qu'un rôle organique. En d'autres termes, non seulement le sujet n'a point inspiré le plan choisi, mais ce plan s'est superposé au sujet d'une manière artificielle, au point de nous faire croire qu'il fut imposé à l'au-

teur plutôt par des convenances typographiques traditionnelles.

Certains lecteurs jugeront peut-être excessive notre insistance sur le plan de cet ouvrage. Il faut cependant songer que, dans un travail de synthèse historique, le plan ne joue pas un simple rôle formel, dicté, comme dans les manuels, par des considérations pédagogiques, mais un rôle *organique*, et devrait exprimer très exactement la logique interne de l'ouvrage. Car le plan résulte de la nature intime du problème traité : sa réalisation, c'est-à-dire sa division en chapitres et paragraphes se trouve déterminée par les données élémentaires du problème, par l'importance relative de ces données, comme par la relation qui les unit. Si bien qu'un accord profond doit régner entre le fond d'une question et le plan de son exposé. Et quand il s'agit d'une oeuvre capitale comme l'*Histoire des Roumains et de leur civilisation*, cette liaison organique entre le fond et le plan doit s'imposer avec l'évidence la plus parfaite. D'où l'ampleur de cette première partie de notre analyse.

II

Quant à l'information employée et à la méthode de recherche suivie dans l'ouvrage examiné, voici les conclusions qui se dégagent de notre analyse.

Sous le rapport de l'information, l'ouvrage de M. Iorga présente des lacunes considérables et surprenantes. Considérables, puisque une série de sources de première main et de monographies essentielles n'ont point été mises à contribution. De là vient que certains problèmes capitaux de notre passé ne reçoivent qu'une solution inexacte ou incomplète. Lacunes surprenantes, d'autre part, attendu que les sources aussi bien que les études en question demeurent parfaitement accessibles et à la portée de chacun. La collection de Documents Hurmuzaki, *Arhiva istorică* de Haşdeu, *Catalogul manuscriselor greceşti* de Litzica, *Letopiseţele slavoneşti* édités par Ion Bogdan, *Surete şi Izvoade* de Ghibănescu, autant de publications fondamentales et d'un emploi courant pour quiconque travaille dans le domaine de l'histoire des Roumains. Mais notre étonnement augmente quand nous voyons M. Iorga négliger jusqu'aux sources publiés par lui-même, telles, par exemple, les indications chronologiques relatives à plusieurs princes phanariotes (dans *Studii şi Documente*, vol. XXII),

celles qui se rapportent à la fin du règne de Pierre Rareş (dans Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV, et dans *Studii şi Documente*, vol. XVI), ainsi que l'information relative au tribut demandé à Etienne-le-Grand par le Sultan (dans *Acte şi Fragmente*, III).

D'autre part, M. Iorga néglige une foule de résultats non contestés, obtenus par les monographies et les synthèses publiées, tant en Roumanie qu'à l'étranger, pendant les trente dernières années. Ainsi, quant à l'ethnographie de la Dacie, l'auteur fait abstractoin de l'article de Kretschmer sur les Sarmates, publié en 1920 dans la *Real-Encyclopädie der classichen Altertumswissenschaft*. S'il avait tiré parti de cet article, il eût évité l'erreur tout simplement compromettante, relative à l'ancienneté des Sarmates dans la Dacie. Pour ce qui est des villes gréco-romaines de la Scythie Mineure, l'auteur n'a point utilisé le Mémoire de Vasile Pârvan, *Histria IV*, publié dans les Annales de l'Académie Roumaine (*Memoires de la Section Historique*, t. XXXVIII), ni, quant aux richesses de Décébal et des Daces, l'article si suggestif de M. J. Carcopino, *Les Richesses des Daces et le redressement de l'empire romain sous Trajan*, inséré, en 1924, au premier tome de la revue *Dacia*. Dans sa tentative de caractériser le latin vulgaire et l'héritage latin de notre langue, M. Iorga n'a tenu aucun compte du travail fondamental de M. Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, publié dès 1901, et quant à l'Origine des Roumains, il ignore complètement l'oeuvre qui porte le même titre, de M. Al. Philippide, comme si le labeur de cet érudit n'avait rien produit de positif.

Les conclusions auquelles M. Iorga aboutit quant à *l'établissement des peuples germaniques en Dacie* et à leurs relations avec les Daco-Romains s'expliquent par le fait qu'il a traité d'une façon absolument sommaire, non seulement les sources relatives à cette question, mais encore les études fondées sur ces sources. Comme si, par exemple, les exagérations manifestes que renferment les travaux de M. C. Diculescu devaient nous empêcher de profiter de la partie positive d'une étude.

Les affirmations inexactes au sujet de l'envahissement de nos provinces par les Tartares n'eussent point été possibles, si M. Iorga s'était livré au préalable, non seulement à un examen critique du matériel documentaire, mais encore à la lecture attentive des études, dont quelques-unes très anciennes, relatives à ce problème. (Voir *Rev. Ist. Rom.*, II (1932), p. 2—5). S'il avait consulté au moins une seule des deux monographies, *Capitulaţiile*

Moldovei cu Poarta Otomană de Constantin Giurescu, publiée en 1908, ou *Ştefan cel Mare* de I. Ursu, publié en 1925, il se fût bien gardé d'avancer qu'Etienne le Grand n'a peut-être jamais payé un tribut aux Turcs avant 1475. Et l'inspection rapide de l'excellent Dictionnaire de Tiktin eût empêché les étymologies fantaisistes qui s'accumulent dans le chapitre *Eléments de la civilisation roumaine à l'epoque moderne*. Les conclusions certaines qui se dégagent du travail *Curtea domnească din Argeş*, publié en 1923, n'ont modifié que dans une trop faible mesure les vues de M. Iorga, celui-ci s'en tenant, quant à cette idée fondamentale du caractère paysan de nos premiers princes régnants, à ses anciennes conclusions. Même remarque quant à l'idée que M. Iorga maintient sur nos classes sociales, faute d'avoir mis à contribution les études de Constantin Giurescu, *Vechimea rumâniei în Ţara-Românească şi legătura lui Mihai Viteazul*, *Despre rumâni* et *Despre boieri*, publiées en 1915—1920. L'erreur d'interprétation du caractère de la clause relative aux colons du traité de Mihai avec Sigismond Báthory s'explique de la même manière. Notre étude *Organizarea financiară a Ţării Româneşti în epoca lui Mircea cel Bătrân*, publiée par l'Académie Roumaine en 1927, n'a pas eu la chance d'empêcher l'affirmation inexacte de M. Iorga au sujet de la cession du droit de *dijma* par le Domn aux boyards, dans les premiers temps de la Principauté valaque.

Nous pourrions allonger cette liste. Mais ce qui vient d'être dit ne suffit-il pas à justifier cette affirmation que M. Iorga a omis de considérer une foule de résultats obtenus par l'historiographie roumaine depuis trente ans? Cependant, caractéristique entre toutes, sous ce rapport, est l'ignorance des conclusions de certains travaux que M. Iorga non seulement connait, mais qu'il cite même quelquefois dans son ouvrage et qu'il qualifie d'une manière fort élogieuse. C'est, par exemple, le cas de *Getica* de Vasile Pârvan, étude qui traite de façon „fondamentale", selon l'expression de M. Iorga lui-même, le problème de la civilisation primitive, de caractère général, sur le territoire carpatho-danubien, ce qui pourtant n'empêche nullement le même M. Iorga d'affirmer que les Daces sont *postérieurs* en Dacie aux Sarmates, dont le nom se retrouve déjà dans celui de Sarmizegetusa. C'est encore le cas de notre étude relative aux grandes dignités roumaines aux XIV-e et XV-e siècles, que M. Iorga juge comme „la première étude solide et complète sur nos anciennes institutions", mais dont il préfère ignorer les conclusions, ce qui le condamne à ré-

péter d'anciennes erreurs. Le travail de M. Al. Lapedatu sur Vlad Călugărul n'est point plus favorisé. M. Iorga le tient pourtant pour une ,,monographie parfaite'', sans que cette appréciation flatteuse l'ait incité à s'en servir pour corriger l'erreur de chronologie, conservée dans sa synthèse, au sujet de la fin du règne de Vlad.

S'il néglige les conclusions des autres, M. Iorga néglige aussi les siennes propres, ce qui montre bien la qualité assez spéciale de ses méthodes de documentation. Dans son Mémoire *Imperiul Cumanilor şi Domnia lui Basarabă*, publié en 1927, M. Iorga affirmait que des relations étroites avaient existé entre Roumains et Coumans et que, à en juger d'après l'influence que ces derniers avaient exercée sur les Hongrois, il est permis de leur attribuer une influence au moins aussi considérable sur les Roumains. Et voici qu'à peine deux ans plus tard, dans l'*Histoire des Roumains et de leur civilisation*, tout en citant et en utilisant par ailleurs son propre mémoire, il nous est dit que les Petchénègues et les Coumans étaient restés ,,complètement isolés dans leurs camps au milieu du désert et de la steppe'', et par conséquent incapables d'exercer une influence sur les autochtones. Autre exemple : dans *Istoria lui Ştefan cel Mare pentru poporul român*, publiée en 1904, M. Iorga raconte que le vaillant prince moldave a bien payé aux Turcs le tribut de 2000 ducats, que déjà son prédécesseur Pierre Aron s'était engagé de payer. Mais, oubliant ce qu'il avait affirmé dans sa monographie, M. Iorga nous confie, dans sa synthèse, qu'Etienne n'a peut-être jamais payé de tribut avant la guerre de 1475—1476. Encore un exemple : dans *Istoricul Constituţiei româneşti*, publié en 1923, M. Iorga, tenant compte des découvertes archéologiques de Curtea de Argeş, renonce à son ancienne conception du *domn-paysan* : ,,Il est évident que, vu son costume, le maître d'Argeş ne pouvait être un simple grand paysan. Il existait une *domnie* ayant des relations avec les dynasties étrangères, des Piastes, par exemple.... Il existait donc une dynastie entourée d'une classe dominante Dans ces conditions, je dois atténuer le caractère paysan que j'attribuais aux premiers *Domni* roumains des montagnes d'Argeş''. S'il en est ainsi, comment le même auteur peut-il encore soutenir et, qui plus est, *dans une synthèse datant de* 1930, que les premiers voévodes valaques ne furent que de ,,simples princes paysans'' ?

M. Iorga, on le voit, néglige, dans sa synthèse, jusqu'aux résultats de ses propres travaux. Faut-il encore s'étonner qu'il veuille ignorer la contribution des autres historiens? Quoi qu'il en soit, nous croyons avoir prouvé que, soit directement tirée des sources, soit indirectement des monographies, l'information de M. Iorga présente des lacunes considérables et surprenantes.

Dans le même ordre d'idées, il convient de relever, non sans regret, la qualité de son information géographique, ethnographique et philologique. On ne peut, certes, exiger d'un historien qu'il fût aussi un spécialiste de ces trois disciplines; mais il est un minimum de connaissances et de préparation indispensables à quiconque se livre à des recherches historiques, et cela, en raison des rapports organiques qui lient l'histoire aux disciplines nommées. La synthèse notamment qui embrasse le passé tout entier d'un peuple, ne se peut concevoir sans ce minimum d'initiation géographique, ethnographique et philologique. Affirmer dans un ouvrage qu'il existe un contraste saisissant entre le climat de la Moldavie et celui de la Valachie, que les vallées olténiennes, d'une orientation toute différente de celle des vallées valaques, jouissent d'un climat méditerranéen, que *toutes* les rivières de Valachie tracent une belle ligne droite, que, jadis, la Dobroudja était comprise dans la même formation géographique que la Valachie et même que la Moldavie, que cette province se trouve toute entière au nord de la dépression Cernavoda-Constantza, que le Danube se jetait jadis dans la Mer par la vallée Carasu, que la rive droite du Danube panonien manque complètement d'affluents, que, au-delà de Budapest, le grand fleuve risque audacieusement sa grande cascade vers le sud, indiquer ensuite faussement l'emplacement des villes grecques de la Scythie mineure par rapport aux villes d'aujord'hui, établir des routes inexistantes et, pour couronner cette série d'erreurs, situer dans les montagnes du Pinde des événements qui se sont passés dans les Balkans — tout cela montre jusqu'à l'évidence que M. Iorga méprise le minimum de notions élémentaires à défaut desquelles il est impossible de préciser le cadre géographique de l'évolution d'un peuple. Sous le rapport des connaissances ethnographiques, des affirmations comme celle-ci: „l'anthropologie et l'ethnographie ne constatent point chez les Roumains l'existence du type slave, mais du type thrace *seulement*, brun, de petite taille, à la figure vivace et au teint clair", l'abstraction faite des témoignages anciens sur le type anthropologique dace,

*

l'attribution du qualificatif „errant" à l'activité des pâtres, la surestimation du rôle de la montagne et la sousestimation de celui de la forêt dans le passé des Roumains, toutes ces propositions insoutenables prouvent qu'ici encore la préparation de M. Iorga demeure insuffisante. Elle ne se présente guère mieux dans le domaine philologique. Les étymologies inexactes que notre auteur attribue aux termes usuels *pahar*, *ovăs*, *dobândă*, *sabie*, *cositor*, *hârtie* — bien que les étymologies exactes de ces termes fussent connues depuis longtemps —, l'explication, fautive au point de vue linguistique, qu'il donne des termes *terra* et *pavimentum*, l'origine scythique, aucunement prouvée, qu'il suppose aux noms *Oituz* et *Ghimeş*, et surtout les affirmations incroyables que les termes relatifs à l'agriculture seraient slaves, qu'en revanche les noms d'animaux, sans exception, viendraient du latin, et que l'apport linguistique slave n'a fait tout au plus que nuancer, souvent même simplement dédoubler notre fond primitif, toutes ces erreurs visibles attestent que des faits essentiels de la philologie roumaine échappent à M. Iorga.

Il faut conclure. En 1898, dans une de ses leçons d'ouverture, quant à la manière d'écrire l'histoire, M. Iorga disait : „La connaissance insuffisante du matériel documentaire fait aboutir à une vérité incomplète, et le livre qui renferme une vérité de ce genre est un livre ephémère. Quant à celui qui entreprend un ouvrage sans cette préparation laborieuse, mais indispensable, il pèche soit par inconscience, soit, et c'est un cas plus rare, par manque d'honnêteté" [1]. Nous n'avons rien à ajouter à ce jugement.

Si l'on considère maintenant l'interprétation du matériel historique, tel qu'il est, l'analyse de l'ouvrage de M. Iorga conduit encore à toute une série d'observations. Notre auteur s'abuse souvent sur la signification des documents historiques dont il se sert, et il en tire des conclusions inexactes. Ainsi, M. Iorga présente dans la même lumière les rois daces Dromichète, Oroles, Ziraxes, comme s'il s'agissait de personnages de la même importance. En fait, Dromichète est de beaucoup supérieur aux autres, tant sous le rapport de l'étendue territoriale qu'il commandait que sous celui des victoires militaires. L'affirmation n'est point juste que la puissance de ces trois rois avait son centre dans les Balkans, car elle ne convient nullement à Dromichète,

[1] *Generalităţi cu privire la studiile istorice*, Vălenii de Munte, 1911, p. 76.

pas plus, selon toute vraisemblance, qu'à Oroles. Il n'est pas vrai davantage qu'il y ait eu la ,,misère royale" à Sarmizegethusa. Les sources anciennes parlent des richesses immenses qu'y trouvèrent les Romains après leur conquête. De même, on n'acceptera pas l'affirmation que la Dacie fût restée en dehors des établissements germaniques. L'examen sans idées préconçues des sources de l'époque conduit à des conclusions opposées. Egalement fautive l'opinion que les Petchénègues et les Coumans n'auraient pas eu de relations avec nos ancêtres, ayant demeuré ,,complètement isolés dans leurs camps au milieu du désert et de la steppe." Par ailleurs, il est impossible qu'un seul personnage *Tatos dit aussi Halis* devienne, par un simple acte de volonté, double : *Tatos et Halis*. Le non payement du tribut par Basarab s'explique, chez M. Iorga, par le fait que ce voévode ,,se sentait souverain de droit moderne d'un territoire déterminé, habité par sa seule nation", alors qu'en réalité la raison en est toute autre. Pareillement, on affirme que le même Basarab a été attaqué par le roi en personne dans les montagnes de Muscel : en réalité, l'armée royale a pénétré dans le pays par Severin, a parcouru l'Olténie, est arrivée à Argeş, et c'est alors que la retraite commença. Il ne peut être question d'une attaque de Charles-Robert dans les montagnes de Muscel. La qualification de la paix proposée par Basarab comme ,,feinte" n'est en rien justifiée ; la source essentielle relative à ces événements, la chronique *magyare*, laquelle n'est nullement suspecte de partialité pour notre voévode, non seulement ne songe à accuser Basarab, mais au contraire accable Charles-Robert, que seul l'orgueil a empêché d'accepter la paix offerte par le prince valaque "avec grande humilité et à l'honneur du roi" et par des ambassadeurs ,,dignes d'honneur".

A propos encore de cette campagne, ce n'est pas le voévode de Transylvanie qui installa Nicolas comme Ban de Severin, ainsi que l'affirme M. Iorga, mais le roi Charles-Robert lui-même : la source citée ne laisse aucun doute à cet égard. En second lieu, la personne à qui fut confié le Severin, n'a rien à voir avec ,,Nicolas, fils d'Ivanco", comme par une nouvelle erreur le croit M. Iorga, il s'agit en réalité de ,,Dionyse, fils de Nicolas, petit-fils d'Ivanco", comme l'indique explicitement la même source. La somme de 7000 marks d'argent dont il est question en 1330 ne représente nullement le tribut, comme le veut l'auteur de la synthèse, mais l'indemnité de guerre qu'*en dehors du tribut* Basarab proposait à Charles-Robert. La fondation de la Métropolie valaque, on le

sait avec certitude, est l'oeuvre de Nicolas-Alexandre et ne peut être attribuée au vainqueur de Posada, comme le fait M. Iorga. Tout aussi inexacte est son affirmation quant au maintien de l'orientation politique de Basarab vers l'Occident; le secours que lui prêtent les Tartares dans la guerre de 1330 prouve, au contraire, une orientation vers l'Orient, explicable d'ailleurs dans les circonstances où s'était fondé — *au détriment de l'Etat magyar* — l'Etat de Valachie. L'interprétation que donne M. Iorga au titre „grand voévode de toute la Țara Românească", comme grand voévode de la „Roumanie" toute entière, c'est-à-dire „de tout le territoire que la colonisation étrangère n'avait pas encore atteint et qui n'avait d'autres limites que les seules conditions géographiques", est inadmissible. En réalité, ce titre comprend la dénomination byzantine Οὐγγροβλάχια, et non celle, autochtone, de *Țara Românească*; quant à l'attribut „toute", il représente une formule de chancellerie généralisée dans toute l'Europe du sud-est. L'explication n'est guère plus vraie que „la notion nécessaire, indispensable de l'Empereur" nous a empêché au moyen-âge de poursuivre „ces aventures royales et impériales qui avaient coûté aux Bulgares et aux Serbes leur sang le plus cher". Si nous n'avons pas tenté de gagner une domination de caractère impérial ou royal, cela s'explique par des facteurs d'une nature bien moins idéale, comme nous l'avons montré à l'endroit respectif. Tout aussi inexacte et pour des raisons analogues, l'explication que la conscience „d'un seul droit politique (celui de Rome !), nécessairement légitime dans le sens traditionnel, permit aux Roumains de conserver leur conception de l'Etat sous la forme modeste d'un Voévodat paysan." Malgré la décision de M. Iorga, nos dignités n'accusent pas toutes une origine byzantine; le *vornic* décèle une influence magyare, le *spatar* pourrait être de création roumaine, (de *spată*), ainsi que certaines autres dignités comme *șetrar, portar, pitar, ploscar*. La présentation du voévode, „ce «paysan» couronné et vêtu de pourpre", comme un „véritable autocrate, accoutumé à disposer sans autre forme de procès de la personne et des biens de ses sujets" est inexacte; elle ne s'accorde nullement avec les conclusions que révèle l'analyse du droit coutumier en matière de justice et de propriété, ni avec les connaissances que nous possédons sur la situation de la classe des boyards. Inexacte encore la présentation de ces boyards, que „rien d'essentiel" n'aurait distingué des paysans, alors qu'en réalité une différence fondamentale séparait

les uns des autres, les premiers étant des hommes libres, les autres point. Ils diffèrent encore au point de vue de la propriété terrienne : les boyards sont tous propriétaires, tandis que, dans leur grande majorité, les paysans ne le sont pas. L'identification des „curteni" avec des mercenaires apparaît, non seulement comme inexacte, mais comme profondément blessante. Jamais „les curteni" n'ont ressemblé à des mercenaires ; ils n'ont jamais reçu de salaire pour leurs services, mais, propriétaires terriens et rangés dans une organisation militaire spéciale, ils formaient l'un des éléments fondamentaux et permanents de l'ancienne armée nationale. Que les „rumâni" ou „vecini" aient constitué, aux deux premiers siècles de notre vie d'Etat, une minorité parmi les habitants des villages, comme le veut M. Iorga, voilà une nouvelle erreur. Ils constituaient en réalité la couche la plus nombreuse du pays et, comme tels, ne pouvaient avoir l'origine étrangère que leur attribue M. Iorga. Il y avait sans doute des étrangers parmi eux, mais la qualité d'autochtone, surtout en Valachie, ne saurait leur être contestée. La clause relative aux „rumâni" ou „vecini" dans le traité conclu par Michel le Brave avec Sigismond Báthory ne signifie nullement leur enchaînement légal à la glèbe, comme le croit M. Iorga. Elle prévoit simplement la restitution des colons qui abandonneraient *clandestinement* la terre de leur maître. Elle n'introduit donc aucune innovation et on ne peut affirmer à son sujet qu'elle abolit „la liberté des paysans", ni qu'elle les réduit à la condition de serfs, „à la manière de l'Occident".

Enfin, dans un tout autre ordre d'idées, il faut relever cette opinion de M. Iorga que la critique littéraire de Titus Maiorescu aurait été „impitoyable et sans horizon", opinion d'une injustice si flagrante, qu'elle tombe d'elle même.

Toutes ces interprétations fautives ne s'expliquent pas de la même manière. Quelques-unes viennent de la lecture trop rapide ou superficielle des documents historiques. L'exposé du conflit qui mit aux prises Basarab et Charles-Robert en est l'exemple le plus frappant. Dans d'autres cas, celui de l'interprétation du titre „Domn a toată Ţara Românească" en est le type, l'erreur s'explique par le fait qu'au lieu de s'en tenir strictement à la source utilisée et d'en tirer les seules conclusions qui s'y trouvent vraiment renfermées, M. Iorga y introduit des appréciations subjectives et des hypothèses sans fondement réel. Enfin, dans la plupart des cas, la cause de l'erreur réside dans l'appli-

cation d'un jugement historique erroné aux faits présentés par les sources. Quoiqu'il en soit, notre conclusion demeure invariable : l'oeuvre de synthèse de M. Iorga renferme une foule d'erreurs d'interprétation historique, qui imposent à l'intelligence du lecteur une image déformée de notre passé. Il est curieux de remarquer que plusieurs des faits incriminés avaient fourni à M. Iorga, dans d'autres travaux, des conclusions justes. C'est le cas du tribut payé aux Turcs par Etienne le Grand avant la campagne de 1475, tribut dont M. Iorga reconnaît l'existence, dans sa monographie sur le grand voévode, pour la nier dans sa synthèse. Même aventure lui est arrivée quant à l'ancienneté de nos grandes dignités. Dans un compte-rendu publié par M. Iorga dans *Revista Istorică* de 1926, plusieurs de ces dignités sont présentées comme antérieures à la fondation de l'Etat, antérieures même à l'invasion des Tartares, et même comme datant peut-être du XI-e siècle, tandis que, dans la synthèse, il est dit d'une manière générale que l'institution de ces dignités n'a eu lieu qu'après la fondation. Même contradiction quant au sens du terme „rumân", interprété d'abord, de façon exacte, dans un article de 1919, comme „terme de dépréciation sociale, d'infériorité dans la vie nationale", et traduit de façon fautive, dans la synthèse, comme „simple Roumain, sans aucune qualité sociale". Relevons enfin la contradiction fâcheuse entre l'appréciation juste de la critique de Maiorescu, dans *Istoria literaturii româneşti în veacul al XIX-lea*, et l'injustice, à base, paraît-il, de ressentiments personnels, dont on use à son égard dans l'ouvrage de synthèse. Autrement dit, évolution régressive, de l'exactitude à l'inexactitude, et non inversement, comme il arrive généralement dans le développement normal d'une activité scientifique.

Cepedant un phénomène encore plus grave se produit, bien fait pour désorienter complètement le lecteur : la présence, dans ce seul ouvrage de synthèse, de deux jugements contraires sur un seul et même fait. Ainsi, les termes agricoles roumains sont d'origine *slave*, dans le chapitre III et *latine*, dans le chapitre VII. Le fondateur de la Moldavie s'appelle *Sàs*, à la page 72, mais s'appellera *Dragoş* dans la table chronologique des princes régnants. Vlad, le rival de Mircea, règne, au chapitre V, jusqu'en 1397, alors qu'à la table chronologique jusqu'en 1395 seulement. Les premiers voévodes n'étaient que „simples princes paysans, continuant la tradition impériale dans sa forme la plus modeste" ;

mais, en même temps, Basarab le fondateur, c'est-à-dire le premier voévode en personne est ,,enterré le front ceint du diadème, en costume de pourpre semé de perles, boutonné de boutons d'or gravés aux armes du pays, et portant une ceinture qui s'achève en boucle ouvragée d'or fin." Constantin Brancovan ,,est doué d'une pensée claire, d'une volonté sûre", mais représente, en même temps, ,,le type le plus parfait" d'une société dominée ,,par une prudence excessive quand il s'agissait de prendre une décision, tergiversant, négociant, revenant jusqu'au dernier moment sur ses décisions, toujours prêt à se féliciter de son retard, à se repentir d'avoir pressé le pas." Les Tartares font subir à la Moldavie ,,une dévastation fondamentale" ; ce crime pourtant n'inspire au pays, à en croire M. Iorga, qu'une simple ,,émotion". Pendant l'époque phanariote, les boyards autochtones ne tentent que ,,très rarement d'intriguer contre les personnes qui jouissaient de la faveur ottomane." Cependant, à la page suivante, on nous dit que les Princes phanariotes ne voyaient dans les boyards des grandes familles autochtones ,,que des rivaux prêts à saisir la première occasion pour reprendre ce qu'avait usurpé l'étranger." Et, quatre pages plus loin, on affirme encore qu'à cette époque-là, le Prince ,,était perpétuellement menacé par des intrigues".

Nous parlions plus haut d'évolution régressive ; ici, le qualificatif convenable nous échappe. Toujours est-il que la cohérence n'est point la vertu dominante de la synthèse de M. Iorga.

Quant à la méthode historique employée par M. Iorga, l'analyse de son ouvrage abonde également en révélations curieuses.

1. M. Iorga affirme souvent sans l'appui d'aucune preuve. Nous rangerons dans cette catégorie l'origine ,,scythique" des noms Ghimeş et Oituz ; le titre de ,,simple capitaine royal" qu'il accorde à Sas, le ,,fondateur" de la Moldavie ; la présence des Sarmates en Dacie avant les Daces ; la pénétration des armées romaines en Dacie par les Portes de fer, pour la première campagne, par la vallée du Jiu, pour la seconde.

2. Ailleurs, M. Iorga présente ses hypothèses comme des certitudes et passe sous silence, sans aucune explication, l'opinion des autres historiens. Telle par exemple, la dénomination **на хиндовѣ** où notre auteur veut voir la désignation de Hârlău, bien que l'identification avec Ghindăoanii, proposée par Ion Bogdan et par M. Ilie Minea, soit plus probable. Mais, pour des cas de ce genre, on peut supposer que M. Iorga ignore les opinions ou les interprétations différentes de la sienne. Cependant aucune excuse

n'est admissible lorsque, sans qu'il daigne discuter, le célèbre historien déclare purement et simplement qu'il conserve son ancienne opinion — erronée, faut-il ajouter — sur telle ou telle question, malgré les arguments contraires invoqués par d'autres chercheurs. Un cas typique : la chronique faussement atribuée par M. Iorga à Constantin Căpitanul Filipescu.

3. Une autre insuffisance de sa méthode consiste dans les généralisations injustifiées. M. Iorga excelle en effet à étendre, sans vérification préalable, sur le *tout* des observations valables pour la *partie* seulement. C'est là une manière de métonymie que l'histoire ne saurait disputer à la poésie. Voyez, par exemple, ce qu'il avance quant à l'anthropologie et à l'ethnographie, qui ne constateraient chez les Roumains que l'existence du seul type thrace, brun, de petite taille, etc.

Bref, considérée sous le rapport de *l'interprétation historique* de l'information, c'est-à-dire des règles de méthode qu'il faut suivre pour aboutir à des résultats certains, la synthèse de M. Iorga apparaît comme extrêmement vulnérable. Les erreurs y sont si nombreuses et si graves, elles s'attachent à des problèmes d'une importance si grande pour notre passé, que la confiance du lecteur dans le sérieux, exigé tout particulièrement d'un ouvrage de synthèse, se trouve fortement ébranlée.

Devant ces erreurs, le lecteur se demandera à juste titre : l'ouvrage est-il donc entièrement manqué ? Ne renferme-t-il aucune partie positive ? Cette question est légitime et il faut y répondre sans retard. Mais d'abord il faut se mettre d'accord sur un fait : en historiographie, comme dans toute autre discipline, chaque érudit ajoute sa contribution personnelle aux résultats obtenus par ses prédecesseurs. La somme de ces résultats augmente sans cesse. Le rôle d'une synthèse est justement de présenter en un système et selon un plan unique l'ensemble des connaissances acquises à un moment donné. Il existe donc nécessairement, dans la synthèse réalisée par M. Iorga, une part de vérité, car cette synthèse renferme quelques-unes des conclusions formulées par les aînés et les contemporains de l'auteur (Hasdeu, Xenopol, Tocilescu, Bogdan, Onciul, Pârvan et Giurescu, pour ne nommer que quelques uns parmi les disparus), et aussi certaines contributions de M. Iorga lui-même. Cependant on est loin d'y trouver, comme cela se devait, la totalité des résultats obtenus par l'historiographie roumaine et étrangère, relativement à

l'évolution de notre peuple. On rencontre à chaque pas, comme nous l'avons montré, des lacunes et des erreurs inconcevables, tant sous le rapport de l'information que sous celui de la méthode, et engageant la solution, non pas des questions de détail, mais des problèmes essentiels du passé des Roumains. Et il faut songer que nous n'avons pas relevé *toutes* les erreurs qui défigurent l'ouvrage examiné. Plus grave encore que ces erreurs et omissions, c'est le retour à d'anciennes opinions ayant reçu de la part des historiens un démenti formel, dont M. Iorga ne tient aucun compte. Certains problèmes, partiellement ou totalement résolus par des monographies ou des synthèses antérieures, sont présentés sous un faux jour par l'auteur de la nouvelle synthèse, soit qu'il ait ignoré l'existence des travaux qui ont précédé le sien, soit que, tout en ayant connaissance, il ait préféré, par un sentiment déplacé d'amour-propre, maintenir, malgré tout, ses propres solutions.

Mais, dira-t-on, une oeuvre de synthèse comme l'*Histoire des Roumains et de leur civilisation* ne saurait être jugée au seul point de vue de son plan et de son information; il faut encore examiner la conception qui l'inspire et l'image d'ensemble qu'elle réalise. Loin de nous la pensée de contester la valeur de ces éléments, dont il faut absolument tenir compte dans l'appréciation d'un travail de ce genre. Cependant la conception aussi bien que l'image d'ensemble doivent se dégager naturellement des faits rigoureusement établis, et ne peuvent avoir d'intérêt que dans la mesure où ces faits sont démontrés par les sources documentaires. Fustel de Coulanges écrivait : ,,Une longue et scrupuleuse observation du détail est... la seule voie qui puisse conduire à quelque vue d'ensemble" [1]. Si pourtant M. Iorga n'était pas convaincu de la vérité de cet aphorisme, voici une opinion plus explicite et qu'il sera peut-être plus disposé à prendre en considération : ,,Le travail personnel en histoire poursuit la vérité avant tout. Les conceptions vastes et grandes ne sont point défendues, mais elles perdent toute leur valeur dès qu'elles sont mal fondées, non seulement au point de vue logique, mais encore et surtout au point de vue des faits. Ceux-ci doivent être passés au crible, analysés avec une longue et délicate patience, que peu de gens savent apprécier comme il convient. Un tel la-

---

[1] Fustel de Coulanges, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. La Gaule romaine*, VI-e éd., p. XIII.

beur, qui exige plus d'intelligence, beaucoup plus d'intelligence qu'il n'en faut aux rhéteurs pour leurs faciles escarmouches, donne à l'âme, avec la grande vertu de la patience, le goût de la précision, *l'honnêteté scientifique*". L'auteur de ce passage, on s'en doutait peut-être, n'est rien moins que M. Iorga lui-même, dans sa leçon d'ouverture intitulée *De l'utilité générale des études historiques*, faite à l'Université de Bucarest en 1895, donc tout au début de sa carrière [1].

L'analyse ici résumée n'aurait pas eu sa raison d'être si M. Iorga avait appliqué à un ouvrage publié à l'âge de soixante ans les principes énoncés trente-cinq ans auparavant. Il eût évité de la sorte les erreurs et les lacunes qui fourmillent dans sa synthèse et qui, en partie tout au moins, frappent de nullité la conception et l'image d'ensemble qui peuvent s'en détacher.

Il est temps de clore cette longue, mais indispensable analyse. A vrai dire, ce n'est point chose agréable que de se livrer à la critique. La vie est bien assez brève pour le travail constructif, et ce n'est point sans scrupule que l'on se décide à en employer une partie à des fins contraires. D'autre part, nous n'avons aucune sympathie pour ce genre de travail. Il est cependant des circonstances où la critique s'impose comme un devoir élémentaire.

Un professeur d'Université est obligé, dans sa spécialité, de suivre la marche de la production scientifique, afin de se rendre compte personnellement du progrès de sa discipline et d'en informer ceux dont l'éducation scientifique lui a été confiée par l'Etat. Quant à nous, suivre et examiner les travaux publiés au fur et à mesure sur l'histoire des Roumains, nous appartient comme une obligation professionnelle. Nous tâchons de nous en acquitter par les compte-rendus et les notes bibliographiques insérés dans les pages de cette revue. La publication d'une oeuvre comme l'*Histoire des Roumains et de leur civilisation* ne pouvait donc pas nous laisser indifférent. Mieux encore, elle nous imposait le devoir de l'examiner avec d'autant plus de scrupuleuse attention qu'elle était plus significative. Significative non seulement pour la méthode de travail d'un auteur qui écrit en pleine possession de ses moyens et après plus de quarante ans d'activité historique, mais encore, vu la considération dont cet auteur jouit, tant en Roumanie qu'au delà des frontières, comme le

---

[1] Voir N. Iorga, *Generalităţi cu privire la studiile istorice*, Vălenii de Munte, 1911, p. 47.

plus autorisé de nos historiens, significative pour l'historiographie roumaine en général. Les lecteurs étrangers étaient amenés à chercher dans cet ouvrage les résultats les plus récents du mouvement historique roumain, et ce n'était guère flatteur pour nous. Il importait donc de prévenir ces lecteurs d'un ouvrage qui, grâce à ses éditions en plusieurs langues, prétendait s'adresser au public mondial, sur les erreurs d'information et les insuffisances de plan et de méthode de cet ouvrage. Il nous a semblé qu'en l'examinant avec rigueur, nous rendions justice aux longs efforts de plusieurs générations d'érudits tout en réhabilitant l'historiographie roumaine d'aujourd'hui.

Cependant, cette analyse a été faite plus particulièrement à l'intention du public roumain et surtout de la jeunesse universitaire. Les spécialistes, nos collègues des autres Universités, n'ont pas été, nous voulons le croire, sans remarquer les insuffisances de cet ouvrage, bien qu'ils se fussent abstenus de le dire publiquement. Nous n'avions donc pas à leur faire la leçon. Mais il fallait prévenir ceux qui, dans nos Facultés, sont en train de s'assimiler les éléments de la discipline historique, ceux qui, dans les séminaires, font l'apprentissage des bonnes méthodes. Ceux-là, nous avions le devoir de les mettre en garde contre un ouvrage qu'ils pouvaient être tentés de considérer comme normatif sous tous les rapports, donc digne de leur servir de modèle. Ou bien, s'ils venaient, eux-mêmes à y découvrir des erreurs, ils auraient pu croire que la théorie est chose bonne à entendre dans les cours de méthodologie et que la pratique, telle qu'elle résulte des oeuvres de synthèse, en est profondément différente ; qu'en d'autres termes, le professeur et la vérité ne se tiennent pas du même côté de la barricade. Et cela eût été non seulement faux, mais à coup sûr nuisible à l'évolution normale de l'historiographie roumaine et à l'éducation de la jeunesse. Nous estimons en effet qu'il est grand temps de répudier définitivement le „romantisme" historique, pour ne pas le qualifier autrement. Il a vécu. Explicable, sinon digne d'excuse, au XIX-e siècle, et chez nous même jusqu'à la guerre, donc à l'époque des grandes revendications nationales et sociales, alors que les arguments et les thèses „historiques" jouissaient d'une grande considération, on ne saurait le tolérer de nos jours, où le réalisme est à l'honneur, le contrôle scientifique plus facile et la dépendance entre nations plus serrée que jamais.

Il convient donc, en historiographie aussi bien que dans les autres disciplines et, en général, dans tous les domaines de notre vie spirituelle et matérielle, de bâtir sur des fondements sains. En écartant le chauvinisme, la vanité, l'intérêt de classe ou de parti, en même temps que l'orgueil, l'à-peu-près et la précipitation, employons-nous à construire solidement. Nous travaillerons peut-être plus lentement, mais notre construction n'en sera que plus durable, parce que faite de véritable pierre. Elle s'ornera d'une façade peut-être moins brillante, mais affrontera aussi avec moins de risque les vicissitudes des temps. Car seule la vérité dure, étant partie intégrante de l'ordre naturel et permanent des choses. Même si nous n'adoptions pas le point de vue scientifique, même si nous n'envisagions pas les événements sous l'angle de l'éternité, mais sous l'angle plus étroit de nos intérêts spéciaux et limités, la pratique de la vérité s'imposerait encore d'une manière absolue, comme la plus avantageuse. D'autant plus qu'il n'est point d'habileté plus grande que dire la vérité. Nous sommes intimement convaincus que c'est là l'unique méthode de travail qui puisse véritablement servir la nation qui nous a donné la vie, ainsi que l'humanité dont elle fait partie.

DESPRE „LEGĂTURA" LUI MIHAI VITEAZUL

Faimoasa tocmeală (tăkmăjenie) sau legătură (svezanie) a lui Mihai Viteazul este amintită numai în câteva acte, privitoare la revendicări de rumâni, posterioare domniei acestuia [1]. Din cel mai vechi, dela 1613, aflăm că „Mihail Voevod... aşa au fost făcut tocmeală cum care, pe unde va fi, acela să fie rumân veşnic unde se va afla" [2].

In unele din aceste acte, se cercetează în ce sat „i-a apucat legătura lui Mihai Voevod" pe rumânii revendicaţi de stăpânii lor şi se hotărăşte că acolo vor rămânea, sau că acolo vor fi readuşi. Când un proprietar revendică pe un rumân pentru că l-a avut de moştenire într'un sat al său, îl pierde totuşi dacă se dovedeşte că „legătura lui Mihai Vodă" a apucat pe rumân în satul altui proprietar.

Astfel este cazul de care se ocupă hrisovul dela 1613. Nişte rumâni ai lui Cârstian dela Ohaba fugiseră dela acesta pe la 1590 şi se închinaseră unor boeri din Slăviteşti. Dela aceştia îi revendică acum moştenitorul lui Cârstian. Domnul îi respinge însă cererea, pentrucă „aceşti rumâni i-au fost apucat tocmeala lui Mihail Voevod la aceşti boeri (din Slăviteşti) ; deci Mihail Voevod aşa au fost făcut tocmeală atunci, cum care pe unde va fi, acela să fie rumân veşnic unde se va afla... şi n'am vrut domnia mea să stric tocmeala lui Mihail Voevod" [3].

La 1642, un rumân, care este revendicat totodată de către clucerul Buzinca, pentrucă i-ar fi de moştenire din satul Maia şi de către o jupâneasă Neacşa pentru că l-a apucat legătura lui Mihai Voevod în satul ei Lipia, este atribuit de domn acesteia [4].

---

[1] C. Giurescu, *Vechimea rumâniei în Ţara Românească şi legătura lui Mihai Viteazul*, p. 37 şi urm. — I. C. Filitti, *Arch. G. Gr. Cantacuzino*, p. 2, doc. 3 — C. Rădulescu Codin şi Preot I. Răuţescu, *Dragoslavele*, p. 27—28.

[2] C. Giurescu, *op. cit.*, p. 37.

[3] *Ibid.*, 37—38.

[4] *Ibid.*, 48.

Tot astfel la 1645, un rumân pe care legătura lui Mihai l-a apucat în satul Stângăcea, este lăsat lui Nicula din Stângăcea, deşi era revendicat de mănăstirea Tismana, ca fiind al ei de moştenire din satul Ploştina [1].

La 1652, în procesul dintre mitropolie şi logofătul Mihart pentru un rumân, Domnul dispune să se cerceteze dacă legătura lui Mihai a apucat pe acel rumân în satul Oreviţa al mitropoliei, sau în satul Coşcodia al lui Mihart [2].

Aceste acte arată că este întemeiată concluzia regretatului C. Giurescu, că legătura lui Mihai Voevod a împiedecat pe proprietari de a-şi mai revendica unii dela alţii pe rumânii lor fugiţi, hotărînd că aceştia vor rămânea ai proprietarului pe moşia căruia se vor afla în momentul legăturii.

Mi se pare însă că acesta a fost numai unul din rosturile dispoziţiei domneşti.

Intr'adevăr, din actele care amintesc de legătura lui Mihai Voevod se mai constată că, de atunci încoace, au existat în Muntenia două categorii de rumâni : unii ,,care au fost de baştină" şi alţii pe ,,cari i-a fost apucat legătura lui Mihai Voevod" [3], sau ,,rumâni de moştenire" şi ,,rumâni de legătura lui Mihai Voevod" [4]. Oamenii care contestă că ar fi rumâni, sunt chemaţi să facă dovada că nu sunt rumâni *nici* de moştenire, *nici* de legătura lui Mihai.

Constatând aceasta, C. Giurescu se întreba ,,dacă aceştia din urmă fuseseră mai înainte oameni liberi, sau tot rumâni într'o situaţie excepţională" [5]. El socotea că ,,locuitorii de pe o moşie, care nu erau rumâni de moştenire ai proprietarului, nu puteau fi decât sau oameni liberi (proprietari aiurea, orăşeni şi străini de peste hotare) care i se închinaseră de bună voe, sau rumâni fugiţi de pe la alţi stăpâni. Situaţia celor dintâi era tot aşa de clară ca şi a rumânilor de moştenire. *Aşezarea lor pe moşie însemna închinarea ca rumâni*. Dreptul de stăpânire al proprietarului asupra lor nu era supus nici unei contestaţii. Singura categorie de locuitori cu o situaţie provizorie, erau rumânii fugari. Aceştia puteau fi reclamaţi ori când de către foştii lor stăpâni" [6]. Pornind deci dela premisa că până la Mihai Viteazul nu existau

---

[1] *Ibid.*, 49.
[2] *Ibid.*, p. 54.
[3] Ex. de la 1628, *ibid.*, p. 42 ; — altul de la 1645, *ibid*, p. 49, n. 31.
[4] Ex. de la 1647, *ibid.*, p. 52.
[5] *Ibid.*, p. 26.
[6] *Ibid.*, p. 34.

cultivatori liberi pe moşia altuia, Giurescu conchidea că hotărîrea lui Mihai, neputând fi privitoare decât la rumânii fugari „însemna în realitate desfiinţarea dreptului foştilor proprietari de a-i mai urmări şi readuce sub stăpânirea lor"[1].

Documentele privitoare la legătura lui Mihai, mi se pare însă că arată că greşită este premisa lui Giurescu şi, ca urmare, greşită şi concluzia.

Mai întâi, după hrisovul dela 1613, legătura dispunea că „ori care, pe unde va fi, să fie rumân veşnic unde se va afla"; nu spunea că ori „care *rumân*" sau că oricare „pe unde va fi *rumân*", să fie rumân unde se va afla. Nu se referea deci numai la rumâni.

Apoi, documentele confirmă această interpretare.

Astfel un doc. de curând publicat,[2] din 1 August 1630: „Scriem noi 6 boeri... ce am fost luaţi dinaintea Domnului nostru Leon Voevod... de Vlad vel logofăt (Rudeanu) şi de Ivaşco vel vornic (Băleanu) ca să căutăm şi să-i judecăm pentru rumânii Dragului postelnic (dela Slătioare)...., cari vor fi (fost) apucaţi de legătura lui Mihai Voevod în sat la Lichireşti, să fie pe seama lui Vlad..., iar acei cari vor fi (fost) apucaţi de legătura lui Mihai Voevod în sat în Crăceni, să fie lui Ivaşco... (Au mărturisit) cum rumânii Dragului post. i-a apucat legătura lui Mihai Voevod în satul lui la Lichireşti şi au fost tot rumâni în Lichireşti până în zilele lui Şerban Voevod, pe vremea când s'a bătut cu Hanul în Gura Teleajenului (1602), atunci s'au risipit de au mers în sat la Crăceni,.... iar.. Zmeul.... şi Costea, noi am adeverit cum nu i-a fost apucat legătura lui Mihai Voevod nici în Lichireşti, nici la Crăceni, ci au fost robiţi, ci am dat şi noi să aibă aceşti oameni pace de rumânie de către aceşti boeri".

Aşa dar, fie că Zmeul şi Costea vor fi fost rumâni liberaţi de rumânie prin robire în străinătate, conform obiceiului[3], *fie că fuseseră oameni liberi*, ei ar fi fost rumâniţi dacă legătura lui Mihai Voevod i-ar fi apucat pe moşie.

La 1638, Matei Basarab întăreşte mănăstirei Argeş nişte rumâni, pentru că tatăl lor Gonciu a fost „orăşan din oraş din Argeş, iar când a fost din legătura lui Mihail Voevod, l'au fost apucat în satul mănăstirei în Flămânzeşti". In zadar susţinuseră

[1] *Ibid.*

[2] Dr. Pompei Samarian, *Istoria oraşului Călăraşi (Ialomiţa)*, Buc., 1931, p. 198.

[3] C. Giurescu, *op. cit.*, p. 34.

oamenii că „nu sunt rumâni mănăstirii, ci au fost orăşeni" [1]. Aşa dar, simplul fapt că tatăl lor, orăşan, om liber, se aşezase pe moşia mănăstirei, nu atrăsese rumânirea lui. Această rumânire derivase din legătura lui Mihai Voevod. In numele ei îi putea revendica rumâni mănăstirea.

La 1642 nişte locuitori din Dragoslavele pretind că până la legătura lui Mihai, au umblat (se înţelege părinţii lor) din mână în mână, din boer în boer, de au fost dârvari, iar de rumânie n'au avut bântuială. Apoi „legătura lui Mihai Voevod i-a apucat pe moşia lui Raţ Giurgi Ungurul" şi după aceea, în zilele lui Radu Vodă Mihnea (1611—1616 şi 1620—3), Vintilă vornicul, fiind boer mare şi puternic, i-a rumânit cu sila [2]. Aşa dar, faptul că aceşti oameni umblaseră „din boer în boer" nu atrăsese pentru ei rumânirea; ei au devenit rumâni numai prin efectul legăturii lui Mihai.

La 1656, într'o pricină dintre un proprietar şi sătenii din Cioroiu, aceştia pretind că nu sunt rumâni; pierd însă pentru că, sub jurământ, se adevereşte „că i-a apucat legătura lui Mihai Vodă pe sătenii satului Cioroiu pe moşia" acelui proprietar [3]. Dacă deci n'ar fi intervenit legătura, ei ar fi rămas oameni liberi.

La 1661, o carte arhierească cere să se cerceteze pentru nişte sate ale Tismanei „rumânii care sunt de legătura lui Mihai, [şi] rumânii de moşie (adică de moştenire), doi din (satul) Moii, unul din (satul) Ceaurii şi patru de legătura lui Mihai" [4]. Deci, pentru aceşti patru din urmă, titlul de stăpânire asupra lor era legătura lui Mihai.

La 1694, Constantin Vodă Brâncoveanu apără de rumânie faţă de Tismana pe nişte oameni care arată că „nici de ţara aceasta nu sunt şi nici la legătura lui Mihai n'au fost aici în ţară" [5]. Aşa dar, dacă ar fi fost aici atunci, ei ar fi fost rumâniţi, independent de situaţia lor anterioară.

Mi se pare deci că Mihai Viteazul a extins asupra tuturor cultivatorilor de pe moşia altuia împiedecarea de strămutare care, până la legătura lui, nu exista decât pentru oamenii în dependenţă personală de stăpânul moşiei, pentru rumâni. Cu alte

---

[1] *Ibid.*, p. 47.
[2] Rădulescu-Codin şi Răuţescu, *op. cit.*, p. 27—8.
[3] C. Giurescu, *op. cit.*, p. 60, no. 58.
[4] *Ibid.*, 61, no. 64.
[5] *Ibid.*, 64, no. 72.

cuvinte, simpla aşezare pe moşia altuia nu atrăgea până atunci de drept rumânirea şi existau până atunci şi oameni liberi cultivatori pe moşia altuia [1].

In afară de actele citate mai sus, un argument în favoarea acestei teze se poate trage şi din tratatul [2] încheiat de delegaţii lui Mihai Viteazul cu reprezentanţii lui Sigismund Báthory la 20 Mai stil nou 1595. Se prevedea, între altele, şi următoarea dispoziţie: „coloni et iobagiones qui ex bonis et iuribus possessionariis in bona aliena clam se contulerint, illico restituantur", adică: „colonii şi şerbii care s'ar muta pe ascuns de pe proprietăţile şi de pe orice bunuri nemişcătoare pe moşiile altora, să fie aduşi înapoi la locul de mai înainte" [3].

Dacă se admite că şi mai înainte de Mihai Viteazul aşezarea pe moşia altuia atrăgea de drept rumânirea, atunci nu se înţelege dece boerii ar mai fi înserat această clauză în tratat. Tot aşa dacă se admite că „coloni et iobagiones" se referă la rumâni [4]. Nu mi se pare că era nevoe de o clauză în tratat pentru a servi ca „punct de plecare pentru aplicarea mai departe a regulii" [5], nici pentruca această „regulă" să se poată „aplica pe viitor celor ce vor fi fugit dela data tratatului" [6]. „Coloni" erau însă atunci în Ardeal, cultivatori liberi, iar iobagiones, şerbi legaţi de glie. Explicaţia firească a clauzei şi a termenilor „coloni et iobagiones" mi se pare deci a fi tocmai o dorinţă de inovaţie a boerilor şi anume de a extinde şi asupra cultivatorilor liberi „regula" în vigoare până atunci numai pentru rumâni.

Aşi conchide astfel că legătura lui Mihai corespunde cu dispoziţia luată în Rusia la 1592 şi prin care, pentru a se curma mutările cultivatorilor de pe o moşie pe alta, s'a hotărât că tot omul liber care se afla atunci aşezat de 6 luni pe o moşie, va rămânea pe ea cu familia lui pentru totdeauna şi va putea fi readus, dacă fuge, întocmai ca şi oamenii dependenţi [7].

Legătura lui Mihai n'a fost astfel nici numai o consfinţire a unei stări de lucruri anterioare cum au crezut Xenopol [8] şi I.

---

[1] Asupra acestui punct voi reveni altă dată.
[2] Hurmuzaki, III, p. 472—6.
[3] S. G. Longinescu, *Aşezământul şi legătura lui Mihai Vodă.*
[4] *Ibid.*, p. 67.
[5] *Ibid.*, p. 70.
[6] Acelaş, *Răspuns la o recenzie*, p. 7.
[7] Macieiowski, *Slavische Rechtsgeschichte*, III, p. 184.
[8] *Ist. Rom.*, ed. 1-a, III, p. 571—2.

*

Bogdan[1], nici numai o oprire de revendicare reciprocă între boeri a rumânilor fugiţi, cum a socotit Giurescu, dar a fost şi o şerbire a cultivatorilor liberi, aşa cum admitea N. Bălcescu[2] şi, după el, Al. Papadopol-Calimach[3], G. Popovici[4] şi Radu Rosetti.[5]

Trebuie observat însă că Mihai Viteazul n'a şerbit, n'a rumânit decât pe cultivatorii liberi de pe moşia altuia *din momentul* când a făcut legătura. N'a dispus şi pentru viitor. N'a decretat că şi în viitor aşezarea pe pământul altuia va atrage şerbirea. Oamenii liberi care s'au aşezat cultivatori pe moşii *după* legătură, au rămas liberi. Documentele citate, privitoare la legătura lui Mihai, arată clar că cine putea dovedi că nu era *nici* rumân de moştenire, *nici* nu l-a apucat legătura lui Mihai în satul în care se află, era liber, nu era rumân.

Legătura lui Mihai prezintă astfel două aspecte care-şi găsesc amândouă similarul în trecutul nostru, de atunci încoace.

Mai întâi, împiedecă revendicările reciproce de rumâni fugiţi, măsură dictată desigur de nevoia de a mai înfrâna deplasările de oameni. In acelaşi sens Ştefan Vodă Tomşa în Moldova (1622—3) nu permite târgoveţilor din Roman să-şi caute decât pe acei vecini care fugiseră dela Constantin Vodă Movilă (1607—1611) încoace[6]. Tot în Moldova, Miron Vodă la 1628 hotărăşte că nu vor putea fi urmăriţi decât vecinii fugiţi „dela împăratul" încoace[7], adică dela expediţia sultanului contra Polonilor la 1621. In Muntenia, la 1633, Matei Basarab permite revendicarea rumânilor fugiţi dela Leon Vodă (1629—1623) încoace[8]. Duca Vodă în Moldova, la 1670, nu îngăduie să se readucă la urma lor decât vecinii fugiţi dela domnia lui Ghica Vodă (1658—9) încoace[9].

Dar, legătura lui Mihai mai are şi alt aspect: rumâneşte pe *toţi* cultivatorii de pe moşia altuia din momentul acela. A făcut

---

[1] In *Prinos D. A. Sturdza*, p. 153.

[2] *Despre starea socială a muncitorilor plugari*, 1846, în *Mag. ist.*, II, p. 237.

[3] In *Conv. Lit.*, Aprilie, 1887, p. 6—7, vede în legătura lui Mihai punctul de plecare al „robirii" sătenilor liberi în amândouă Principatele.

[4] In *Conv. Lit.*, 1887, p. 1068.

[5] *Pământul, sătenii şi stăpânii în Moldova*, p. 32.

[6] Melhisedec, *Cronica Romanului*, I, p. 243. Citat de Xenopol, *Ist. Rom.*, III, p. 573 nota.

[7] *Arh. ist.*, I—1, p. 175. *Idem.*

[8] Aricescu, *Ist. Câmpulungului*, I, p. 176. *Idem.*

[9] V. A. Urechia, *Miron Costin*, I, p. 125, *Idem.*

adică ceiace, tot în Muntenia, se zvonea la 1665 că se va face. Avem din acest an următorul zapis : „Adică eu Neagul...... scris-am.......fiului meu Vasile......... cum că auzindu-se bogate cuvinte zicând că *strigă în toată țara de rumânie, carele-l va prinde această poruncă în sat boeresc, să fie rumân*, deci el (Vasile) fiind om slobod, judec, s'a spăimântat (și) au tras să fugă, iar eu i-am făcut acest zapis........ cum *de va fi vre o legătură* care cumva, el să fie în pace și slobod de către mine......., iar când va avea să meargă la moșia lui, să fie volnic ori când,..... numai să-și ia partea lui de bir" [1]. Așa dar, un om slobod se temea că, prin efectul unei legături, el ar putea deveni rumân, dacă legătura l-ar prinde pe pământul altuia [2].

* * *

Rămâne întrebarea : *Când* s'a făcut legătura lui Mihai Vodă ?

S. G. Longinescu [3], după ce făcea o lungă expunere pentru a dovedi că termenii de „tocmeală" (tăkmăjenie) și „legătură" (svezanie) implică un act bilateral, conchidea că legătura lui Mihai este chiar tratatul încheiat cu Báthory la 20 Mai stil nou 1595.

Există însă un hrisov dela 1628 în care se vede că, pentru a se hotărî de soarta unor oameni din Bălteni, revendicați rumâni de marele logofăt Hrizea, se ordonase să se cerceteze dacă, „fost-au rumâni de baștină din sat dela Bălteni sau n'au fost și legătura lui Mihail Voevod unde i-a apucat, sau dela Sinan pașa încoace". Dacă „n'au fost, nici au șezut pe moșia Băltenilor dela Sinan pașa până acum, să fie niște oameni în pace". Cercetarea a „adeverit foarte bine după plecarea lui Sinan pașa, în zilele lui Mihai Voevod, cum că au fost adaos satul Bălteni la mănăstirea maicăi Anghelina monahia și tot au șezut acolo până în zilele răposatului Simion Voevod". După aceea rumânii s'au risipit. Când Hrizea vornicul a cumpărat apoi satul, și-a adunat rumânii. S'a adeverit că au fost rumâni de baștină din Bălteni și că „i-a apucat pe ei legătura lui Mihai Voevod în sat la Bălteni" [4].

C. Giurescu a dedus din acest doc. că legătura lui Mihai s'a făcut după ce Sinan pașa a părăsit Țara Românească, adică

---

[1] C. Giurescu, *Vechimea rumâniei*, p. 63, no. 70.

[2] Stăpânit de premisa dela care pornea, Giurescu n'a atribuit actului acest sens evident (*Ibid.*, p. 36).

[3] *Așezământul*, p. 29—64.

[4] C. Giurescu, *Vechimea rumâniei*, p. 29—30 și 42.

după Oct. 1595. Longinescu[1], pentru a-l combate, a făcut o meticuloasă discuţie a redacţiunei cam încâlcite a actului. A susţinut că „dela Sinan paşa" nu înseamnează „după Sinan paşa"; că „dela Sinan paşa" are alt înţeles decât „dela plecarea lui Sinan paşa"; că aceste expresii se referă la data când satul Bălteni a fost adăugat la mănăstire, iar nu la data legăturii lui Mihai, căci în act se pune întrebarea „legătura lui Mihai unde i-a apucat (pe rumâni) *sau* dela Sinan paşa"; că deci oamenii din Bălteni puteau fi socotiţi rumâni „*fie* că aici îi apucase legătura lui Mihai Vodă, *fie* pentrucă, la venirea lui Sinan paşa, fuseseră apucaţi în Bălteni de acea legătură"; că, pentru a şti dacă oamenii din Bălteni erau sau nu rumâni, se putea lua ca punct de plecare, *sau* data facerei legăturii lui Mihai Vodă, *sau* data venirii lui Sinan paşa în Muntenia" şi că deci legătura lui Mihai trebue să fi existat când Sinan paşa a intrat în ţară, în August 1595.

L. admitea şi el că „în vremea cât a stat Sinan paşa în Muntenia nici nu se poate închipui că Mihai Viteazul a mai avut răgaz să facă legătura". Această legătură trebuie să se fi făcut deci sau înainte de năvălirea turcească (August 1595) cum vroia L., sau după ce Turcii au părăsit ţara (Noemvrie 1595), cum susţinea C. Giurescu pe baza doc. citat dela 1628.

Pentru L., din acest doc. „nu reiese că acea legătură a fost făcută după plecarea lui Sinan paşa", şi de altfel, dacă ar fi fost făcută după aceea, oamenii fugiţi din Bălteni n'ar fi putut fi readuşi acolo, ci ar fi rămas unde i-a apucat legătura.

Constat însă că din doc. rezultă că oamenii din Bălteni s'au risipit după domnia lui Simion Movilă şi că deci cuvintele că cercetarea „a adeverit foarte bine după plecarea lui Sinan paşa în zilele lui Mihai Voevod cum că a fost adaos satul Bălteni la mănăstire", nu înseamnează că atunci s'a făcut cercetarea cu privire la fuga rumânilor, de oarece nu fugiseră încă, ci înseamnează că atunci, după plecarea lui Sinan, Băltenii au fost închinaţi la mănăstire. La acest fapt al închinării, care a avut loc după plecarea lui Sinan, se referă cercetarea ce se face la 1628 şi caută să constate dacă de atunci, dela acea închinare, „dela Sinan paşa până acum", oamenii din Bălteni au şezut ori nu pe moşie. Se constată că „i-a apucat pe ei legătura lui Mihai Voevod în sat

---

[1] *Loc. cit.*, p. 23—4. Cf. recenzia făcută lucrării lui L. de C. C. Giurescu în *Conv. Lit.*, Nov., 1919, p. 744—9 şi Longinescu, *Răspuns la o recenzie*, p. 18.

la Bălteni". Aceasta mi se pare că însemnează că după ce fuseseră închinaţi mănăstirei, deci după plecarea lui Sinan, i-a apucat legătura lui Mihai în Bălteni. De atunci, ei nu mai puteau părăsi satul şi totuşi au fugit în vremea lui Simon Movilă. De aceea, acum, pot fi readuşi. Dacă n'ar fi şezut în Bălteni „dela Sinan paşa încoace", dacă nu i-ar fi „apucat legătura lui Mihai în Bălteni", ar fi fost „oameni în pace".

Tot L. recunoştea dealtfel că termenii de „tocmeală" şi de „legătură" se pot referi şi la învoială cu boerii [1]. Poate fi deci vorba şi de o dispoziţie internă, luată de Domn în divanul său. Am văzut că la 1665 se califică de „legătură" dispoziţia internă de rumânire despre care se zvonea. Mai este apoi greu de admis ca tratatul cu Báthory, documentele ulterioare să-l fi calificat constant de „legătura lui Mihai Voevod" (termenul de „tocmeală" se întâlneşte numai în actul dela 1613).

Nu e de mirare ca Mihai Viteazul să nu fi pus imediat în aplicare dispoziţia cerută de boeri. Avea altceva mai grabnic de făcut în momentul când armata turcească înainta spre Dunăre, pe care avea s'o treacă la începutul lui August. De altfel şi Ştefan Răzvan, Domnul Moldovei, încheiă cu Báthory la 3 Iunie 1595 un tratat cuprinzând aceeaşi clauză, căreia nici el nu se vede să-i fi dat urmare, deşi mai rămase în domnie până în Ianuarie următor.

Dar şi în fond este o deosebire esenţială între clauza din tratatul dela 1595 şi legătura lui Mihai. Acel tratat prevedea dreptul de revendicare al „colonilor şi iobagilor" fugiţi, ceeace legătura, tocmai dinpotrivă, opreşte.

Longinescu contesta însă şi acest sens evident al legăturii, pentrucă astfel s'ar fi indispus boerii, prin revenire asupra tratatului. Inţelesul clar al pricinii relatate în hrisovul dela 1613, el îl trecea cu vederea şi se oprea numai asupra cuvintelor „care, pe unde va fi, să fie rumân vecinic unde se va afla", pe care le tâlmăcea în sensul că dacă, dela data tratatului, rumânul ar fugi de acolo unde se află, poate fi adus înapoi, tot aşa cum putea fi adus şi mai înainte de tratat, care nu făcea decât să confirme regula veche [2].

Legătura lui Mihai nu putea însă indispune pe boeri, dacă admitem că clauza din tratat nu apucase să fie aplicată. Intr'adevăr, dacă, pe de o parte, le lua dreptul de a-şi revendica reci-

---

[1] *Loc. cit.*

[2] *Aşezământul*, p. 22. *Răspuns*, p. 7.

proc pe rumânii de moştenire fugiţi înainte de legătură, le dădea, în schimb, ca rumâni, pe *toţi* cultivatorii care se aflau pe moşiile lor în momentul legăturii şi, prin urmare, dreptul de a-i revendica pe toţi aceştia dacă ar fugi de atunci încoace. Aşa dar, faţă de toţi aceştia se îndeplinea tocmai dorinţa formulată de boeri în tratatul cu Báthory.

Relev însfârşit, un pasagiu din cronica unui cunoscut al lui Mihai Viteazul, Baltasar Walter care, precum se ştie, a parafrazat o povestire a marelui logofăt Teodosie Rudeanu, sfetnic al Domnului muntean. Ni se spune că, după plecarea Turcilor, Mihai „rechemă înapoi pe nenorociţii locuitori ce erau împrăştiaţi...... ; puse să se rezidească locuinţele ruinate şi să se reîntocmească locurile pustiite; împărţi gratuit seminţe pentru cultivarea pământului, deoarece toate grânarele fiind prădate....... toate cele trebuincioase vieţii..... se vindeau foarte scump" [1].

Atunci, dupăce oamenii împrăştiaţi se vor fi aşezat iarăşi, unii pe la vetrele lor cele vechi, alţii pe unde vor fi apucat, va fi strigat Mihai Vodă „de rumânie în toată ţara", după expresia actului muntean dela 1665, imobilizând, din motive economice, fiscale şi administrative [2], pe fiecare în locul unde se afla în acel moment.

Bucureşti I. C. FILITTI

RÉSUMÉ

La „liaison" du prince de Valachie Michel le Brave (1593—1601) concernant les serfs, n'est connue que par la mention qu'en font quelques documents postérieurs. Il nous est dit seulement que le prince Michel avait décidé „que chacun, où qu'il se trouve, sera serf à perpétuité là où il se trouvera".

Feu l'historien C. Giurescu a montré qu'à partir de ce décret il fut interdit aux propriétaires de revendiquer réciproquement leurs serfs enfuis. Mais, partant du point de vue que tout cultivateur de la terre d'autrui aurait été en dépendance personnelle envers le propriétaire, Giurescu a considéré que c'était le seul sens du décret.

Une nouvelle analyse des documents montre toutefois que ce n'est là que l'un des aspects de l'acte du prince Michel. Il en

---

[1] Papiu, *Tesaur*, I, p. 36—7.

[2] Expunerea lor, la C. Giurescu, *op. cit.*, p. 27—30 şi 31—5.

a un autre aussi. C'est qu'il a attaché en même temps à la glèbe les cultivateurs libres, qui sont ainsi devenus serfs sur les propriétés où ils travaillaient au moment du décret.

Dans le traité de 1595 entre le prince Michel et son voisin de Transylvanie, les boyards avaient fait insérer la clause que „les colons et serfs enfuis seront restitués". Le prince Michel a interdit les revendications mutuelles des serfs qui s'étaient enfuis, mais il a généralisé le servage. N'existant jusque là que pour les cultivateurs en dépendance personnelle envers le propriétaire, il a été appliqué également aux cultivateurs libres du moment du décret. Mais rien qu'à ceux de ce moment. Les personnes libres qui, ultérieurement au décret, vinrent s'établir sur les terres d'autrui, restèrent libres.

RELAŢIUNILE LUI MIHAIL CZAJKOWSKI-SADYK PAŞA CU ROMÂNII [1]

Istoria Poloniei ca şi a României din secolul al XIX-lea trebue să recunoască pe Mihail Czajkowski ca pe un agent diplomatic foarte dibaci şi priceput în daraverile privitoare la colaborarea politică a acestor ţări vecine. Mihail Czajkowski, ofiţer, scriitor şi diplomat polonez, rămâne timp de 40 de ani şi poate mai mult în legătură apropiată cu principatele române, cu istoria şi cu tendinţele lor politice. Intreaga sa activitate politică se desvoltă în acelaşi timp în înţelegere cu fruntaşii mişcării naţionale române. Este însă foarte ciudat, că numele omului acestuia nu figurează încă în istoria ţărilor noastre; silueta lui Czajkowski e până acum întunecată şi în Polonia şi cam misterioasă în urma sfârşitului nenorocit şi trist al acţiunii şi vieţii sale[2].

Viaţa lui Mihail Czajkowski. E bogată şi plină de întâmplări felurite. Născut în Ucraina în anul 1808 a studiat în celebrul liceu din Krzemieniec. Incă din tinereţe a călătorit cu un oarecare Mikulski, trimis în Dobrogea de guvernul rus, prin principate până la gurile Dunării. In Ucraina întreagă se auziau pe atunci legende şi poveşti despre Cazaci, despre vitejia şi iubirea lor pentru Leşi. Imaginaţia lui Czajkowski, crescută într'o asemenea atmosferă, a găsit o satisfacţie plăcută în insurecţia dela 1830—1831, în care el, ca locotenent în corpul de cavalerie al lui Carol Rożycki deveni tovarăş al vitejilor Cazaci, care luptau

---

[1] Prezentul articol a fost scris în limba română de d. S. Lukasik pentru revista noastră. D-sa este autorul mai multor scrieri în limba polonă privitoare la Români, cunoscute şi din recenziile ce-am publicat în numerele precedente.
Rev. Ist. Rom.

[2] *Manuscrisele Acad. Rom., Corespondenţa Sadyk-Paşa (Czajkowski)*, no. 4899 4900, 4901, 4902, 4903, 4904, 4905, 4906, 4907, 4908, 4909. *Arhiva domnească a lui Cuza Vodă*, no. 4857—4869.

Manuscrisele Muzeului Principilor Czartoryski în Cracovia, no. 5282, 5283, 5647, 5648, 5484, dela 5395 până la 5430, 5386, dela 5485 până la 5497, 5647, 5648, 5556, 5598, 5599, 5600, dela 5616 până la 5623.

pentru neatârnarea Poloniei cu aceiaşi bravură ca şi odinioară străbunii lor. In mijlocul răsboiului, tânărul locotenent voia să reînvieze Polonia prin vitejia Cazacilor, să polonizeze pe Cazaci prin înfrăţirea lor faţă de Poloni. După nereuşita insurecţiei, Czajkowski emigră în Franţa, aruncându-se în căldarea fierbândă a emigraţiei desnădăjduite. ,,Urât mi-a fost în străinătate, scrie el mai târziu. Am pus în teacă paloşul străbunilor şi am început încă odată să visez la căzăcimea mea, am început să scriu *Poveşti căzăceşti* şi pe *Wernyhora*". Iar aiurea adăugă : ,,Am împrăştiat în lumea polonă : *Poveşti căzăceşti*, pe *Wernyhora*, pe *Ucrainenele*, pe *Hatmanul Ucrainei* şi alte scrieri cu acelaşi duh şi cu acelaşi scop ; iar după ce am îndeplinit programul acesta, am plecat în Orient".

Mihail Czajkowski sosi la Constantinopol în primăvara anului 1841 în calitate de corespondent al Institutului din Paris, trimis de către Guizot, însărcinat cu studii istorice şi etnografice în provinciile slave ale imperiului otoman ; însă el venia acolo mai ales ca agentul diplomatic al principelui Adam Czartoryski, pe atunci şeful partidului aristocratic polonez şi candidat la coroana Poloniei.

In capitala Turciei agentul lui Czartoryski găsi colonia polonă cu Wereszczyński şi Zwierkowski în frunte. După ce intrase în relaţii cu Poarta şi cu ambasadorul Franţei, comitele de Pontois, începu activitatea politică printre Români, Sârbi, Albanezi, Bulgari şi Cazacii dobrogeni, rămânând pururea partizanul sincer al guvernului turcesc, care îl sprijinea totdeauna. El zicea :—,,Nu trebue să desnădăjduim, având pentru noi pe Dumnezeu, pe Sultanul şi pe noi înşine". Rolul lui politic pare a fi sfârşit în 1850. In urma mai multor demersuri ale diplomaţiei ruseşti, Franţa şi Turcia cedară, fiind silite să-i retragă protecţia lor oficială. Dar în anul următor Czajkowski se leagă încă mai mult de Turci, trecând la islamism şi intrând în armata turcească cu numele de Sadyk-Paşa.

In timpul răsboiului din Crimeia, Sadyk-Paşa era comandantul regimentului Cazacilor Otomani şi pregătea organizarea Cazacilor şi insurecţia în Ucraina. Pe atunci începură neînţelegirile lui cu Czartoryski şi cu Zamoyski, iar în acelaşi timp se născu contactul lui cordial cu marele poet Adam Mickiewicz ce sosi la Burgas şi se înrolă ca simplu cazac. Dar când expediţia în Ucraina, visată şi pregătită de mult, nu putu să fie întreprinsă, Sadyk-Paşa revenit desamăgit la Stambul, pierdu încetul cu

încetul entuziazmul său. După tratatul din Paris (1856) Czajkowski rămase în serviciul turcesc ca şef al Cazacilor Otomani şi ca agent diplomatic neoficial, subvenţionat de Poartă, dar în dezacord cu compatrioţii săi. Ladislas Mickiewicz, care în anul 1861 călători în Constantinopol, scrie în *Memoriile* sale despre Sadyk Paşa şi despre soţia lui Ludovica Sniadecka :—„Sadyk e un romancier, care se făcu general, dar soţia lui este un diplomat în fustă... Ea mănâncă puţin, iese încă mai puţin, fiind cu totul devotată organizaţiei militare, pe care o face soţul, care pare să fie sămânţa viitoarelor legiuni polone. Orândueşte o uriaşă corespondenţă... Este ministrul său al Afacerilor străine şi ministrul său de Finanţe" [1].

Atitudinea lui Mihail Czajkowski faţă de insurecţiunea polonă din 1863—64 făcu numele lui nepopular în faţa tuturor partidelor politice polone. In anul 1872 ţarul îi acordă amnestia şi o leafă pe viaţă. Czajkowski se mută atunci cu fiii săi la Chiev, şi apoi la moşia sa Borki, şi acolo se sinucise la 18 Ianuarie 1886.

Motivele româneşti în scrierile lui M. Czajkowski. Plecând în Orient, Mihail Czajkowski era cunoscut în primul rând ca scriitor, ale cărui romane, scrise la Paris, reînviază mai adesea trecutul Ucrainei într'un stil energic şi pitoresc: *Poveşti căzăceşti* (1837), *Wernyhora* (1838), *Kirdżali* (1839), *Ştefan Czarniecki* (1840), *Hatmannl Ucrainei* (1840), *Ucrainenele* (1841), *Owruczanin* (1841) şi altele. Romancierul pare original şi independent, dându-ne o viziune frumoasă a trecutului, cu toate că-i lipseşte câte odată exactitatea istorică. Pe atunci romanele mai sus pomenite erau citite cu interes şi mult gustate, fiind îndată traduse în limbele franceză, germană, engleză, italiană şi sârbă.

Venind în Orient, Mihail Czajkowski reînoi contactul său cu regiunile care inspiraseră până atunci imaginaţia sa literară. In acelaşi timp Mihail Kogălniceanu pomenia în *Dacia literară* despre motivele româneşti în romanele lui :—„Mihail Czajkowski, unul din cei mai însemnaţi autori ai literaturei polone, s'a împrumutat cu multe din întâmplările şi legendele noastre pentru compunerea frumoaselor sale romane: unul din ele reproduce viaţa romantică a lui Kîrgealii. Această scriere, îndată după publicaţia sa, s'a tradus în limbele franceză şi germană" [2].

[1] Władyslaw Mickiewicz, *Pamiętniki* (Amintiri), I, 1838 — 1861, Nakład Gebethnera i Wolffa, p. 427.

[2] *Dacia Literară, subt redacţia lui Mihail Kogălniceanu,* ediţia a doua, Iaşii, 1859, Art. *Literatura Străină,* p. 98.

Prin urmare, pentru a arăta atitudinea lui Mihail Czajkowski faţă de Români înainte de sosirea lui la Stambul, vom înşira amănuntele cele mai însemnate, privitoare la România, din scrierile lui.

In *Poveşti căzăceşti* se găseşte descripţiunea unei năvăliri a Cazacilor asupra ţărilor române în secolul al XVII-lea. „Furtuna încetă — Cazacii intrară în Moldova; şi la început întâlniră îndată lagărul lui Petriceicu, domnul Moldovei. După un scurt sfat, ce avu loc între amândoi comandanţii, taberile căzăceşti şi cetele călări ale Moldovenilor, se năpustiră în diferite direcţiuni ca razele pornite din soare. Incă ziua n'a fugit, încă soarele nu s'a culcat, când pojarul se răspândi ca o mare licărire deasupra Moldovei şi Valahiei. Chişinăul a ars — casele Iaşilor erau în flăcări, locuitorii fugeau cu turmele lor... Şi oastea hospodarului Munteniei dispăruse ca vântul..."

In *Hatmanul Ucrainei*: — „Movilă, sânge valah, care s'a căzăcit pe pământul Ucrainei... Iată Potcoavă, puiul Valahiei; pe gâtul său se vede încă sângele şi urma paloşului leşesc...."

Acţiunea lui *Wernyhora* se petrece pe la sfârşitul secolului al XVIII-lea în timpul Confederaţiei din Bar. Pe atunci „Moldova şi Muntenia, cu toate că erau mici şi în robie, vreau binele libertăţii leşeşti din inima şi din sufletul lor..." Wernyhora — spune cazacului Nekrasa — „Uită-te dincolo de acest deal, unde sub nouri înegresc vârfurile codrilor —Iată Bucovina! Ţara memorabilă prin înfrângerea Leşilor şi trădarea Valahilor. Uite, drumul spre Hotin!... Cetele lui Sobieski arau pământul acesta cu copitele cailor..." Trimisul Confederaţiei soseşte cu Wernyhora şi Nekrasa la hanul Kierym-Giraj, „întâmpinând acolo pe Garah, spătarul hospodarului Valahiei". După un sfat hanul hotăreşte ajutarea Poloniei şi se adresează boierului valah:— „Spătar al Valahiei, poartă Hospodarului tău vorbe de pace; nici un Mîrzac nu va intra cu horda sa în ţara Moldovei, dar trebue să fiţi prietenii mei şi să-mi daţi tributul grânelor şi vitelor pentru hrana oştii noastre..." Iar spătarul răspunde cu mândrie hanului: —„Domnii Valahiei şi al Moldovei au primit poruncile potrivite dela Divanul Sublimei Porţi. Hanule, ţara noastră stă la dispoziţia d-tale; dar şi noi, având poporul voinic, am vrea cu bucurie ca să mergem în ajutorul Poloniei...".

In *Vieţile stranii ale Polonezilor şi-ale Polonezelor* Czajkowski descrie şederea Eteriştilor pe pământul Ucrainei şi pregătirile lor în vederea insurecţiunii împotriva Turcilor:

„Eteriştii sosiră la Chiev. Cantacuzineştii, Moruzeştii şi alţi urmaşi ai puternicilor Fanarului din Constantinopol, bazaţi politiceşte pe Muscali, însoţesc pe eroul lor, principele Alexandru Ipsilante; iar guvernatorul Volyniei, Komburlej şi vice guvernatorul Chievului Katerinici — amândoi Greci în slujba muscălească — strâng cu zel din porunca guvernului cotizaţii de bună voe dela şleahta polonă şi dela burghezimea Chievului pentru expediţiile filoelene. Pentru scopul acesta ca şi pentru a cinsti pe Ipsilante trebuesc banchete şi întruniri, prânzuri, concerte şi baluri poruncite de sus". Şi în curând Alexandru Ipsilanti se logodeşte cu o poloneză, Julieta Wąsowiczówna. „Dar ospăţurile s'au sfârşit. Principele Ipsilante, după ce strânsese o sumă însemnată de bani, pleacă purtând vitejeşte răsboiul în Moldova şi în Muntenia. Iar logodnica se roagă şi visează... Iubitul îi trimite necontenit scrisori, că o iubeşte, că o adoră, că gândeşte totdeauna la dânsa, că viaţa lui e grea fără ea — şi o pofteşte la dânsul... Julieta plânge... Veştile, fiind rele, vin iute: înfrângeri — peste înfrângeri în Muntenia, apoi despre fuga lui sub ocrotirea împăratului austriac, despre întemniţarea în Olmütz... Sosi şi un feldjäger austriac, pentru a împlini din porunca împăratului dorinţa cea din urmă a principelui Ipsilante. Julieta deschide scrisoarea — inelul de logodnă o şuviţă din părul iubitului logodnic, şi următoarele câteva cuvinte: Mor şi iubesc, şi nu voi înceta să iubesc, căci acolo e îngăduit a iubi, acolo-i ţara iubirei veşnice. A. I. „Logodnica se făcu galbenă şi căzu tremurând, pe pământ ca o floare câmpenească sfâşiată de vânt...".

Cel mai însemnat roman al lui Czajkowski este *Cârjali-Poveste de pe Dunărea de jos*, fiind în legătură cu răscoala Eteriei şi a lui Tudor Vladimirescu. Cârjali, albanez, haiduc şi tâlhar, care a combătut în adevăr sub steagurile lui Ipsilanti, devine în romanul acesta fiul unui polonez şi al unei bulgăroaice. Indrăzneţul Cârjali răpeşte lui Mehmed, Paşa Ismailului, pe frumoasa lui fiică Sara Mihailena, şi se căsătoreşte cu dânsa la Curtea-de Argeş. Neînţelegerile cu Tudor Vladimirescu şi fioroase prorociri îi otrăvesc necontenit viaţa. Ca şef al pandurilor şi al haiducilor, nimiceşte cu foc şi cu paloş oraşele şi satele. După ce a fost prins de Turci, e condamnat la moarte, dar reuşeşte să scape, apoi vieţueşte până la anul 1824 şi moare în urma rănilor.

O boieroaică româncă proroceşte lui Cârjali o misie istorică: „In curând vei comanda cetele multe ale răsboinicilor, în curând vei deveni mântuitorul libertăţii slave şi dacice... Sângele slav

are să mântuiască libertatea dacică... Cârjali, tu eşti urmaşul neamului slav, în vinele tale curge sângele curat al Leşilor".

Czajkowski cunoaşte foarte bine terenul, pe care se mişcă eroii romanului său şi ne dă o frumoasă descriere a mânăstirii Curţii de Argeş : „Poporul o numeşte : Curtea de Argeş. Inscripţia, sculptată în litere slavone şi latine în piatră, aşezată deasupra porţii, dovedeşte că edificiul acesta a fost ridicat din porunca şi sub domnia lui Neagoe Basarab, hospodarul Munteniei în anul 1518. Castelul de aci a fost timp de doi secoli reşedinţa domnitorilor munteni — timp de doi secoli s'a păstrat acolo tezaurul gloriei şi libertăţei viţelor dace şi slave risipite pe pământul muntenesc... Mânăstirea de Argeş a devenit locaşi sfânt de pelerinagiu. Popoarele de diferite limbi de diferite origini, însă unite numai prin botezul lui Christos, călătoresc într'acolo mereu... Musulmanul ocoleşte Mânăstirea de Argeş, de oarece îi e teamă că o piatră a locaşului Dumnezeului creştinesc căzând în jos să nu-i sdrobească capul. Nu intră acolo Fanariotul, de oarece zidurile clădirei prin amintirile lor, locuitorii prin virtutea lor i-ar reproşa necontenit infamia sa..."

La răsboiul din Crimeia se referă două fragmente din *Vieţile stranii ale Polonezilor şi ale Polonezelor : Iskinder Paşa-Anton Ilinski* şi *Adam Baranowski, sangeacul regimentului Cazacilor Otomani.*

„Cazacii otomani erau în avangarda oştirei lui Omer Paşa, primind porunca de a ocupa Bucureştii. In capitala Munteniei nu se găsia nici un muscal; toţi se retrăseseră spre Buzău. Pe când Cazacii intrau în oraş, stăpânind barierele şi punând străjile, Iskinder bey cu Mustafa Wójcik, Muşa Hawryło şi un corespondent englez intrară în oraş prin drumuri lăturalnice. Poporul român gândind că Serdar-Ekrem (generalisimul) sosise însuşi incognito, se apropiă ca să-i sărute mâinile şi picioarele, dar Iskinder bey strigă atunci : „vin, şampanie" şi rămase cu şampanie. Câteva săptămâni mai apoi citeam în ziarele engleze, cum Cazacii după ce năvăliseră în Bucureşti cu Iskinder bey în frunte, tăiară cu sabia trei batalioane, iar pe străzi curgea sânge mai mult decât apa din Dâmboviţa.

„După sosirea în Bucureşti, generalismul dădu un mare banchet în mânăstirea Cotroceni. Iskinder bey, întovărăşit totdeauna de corespondenţi şi de ofiţeri străini, îi condusese după prânz în grădină, unde plângând le istorisia amintirile sale : cum era odată vlădica acestei mânăstiri, cum spovedia pe boieri şi

boieroaice, își aducea aminte camera, în care dormea, altarul, înaintea căruia cânta liturghia... fiecare cărare, fiecare arbore— și atât era de înduioșat, încât suferea inima lui; iar corespondenții scriau și scriau în carnetele lor... Câteva zile mai târziu, soția consulului prusian, o româncă, una din cele mai strălucite boieroaice ale orașului, atât în privința creșterii cât și a pungii, invită la prânz câțiva ofițeri otomani, între alți și pe Iskinder bey... Consuleasa râdea, dar Iskinder nu-și pierdu cumpătul... și nu se roși deloc...

Mai târziu Iskinder bey care locuia în Stambul, deveni pe la sfârșitul vieții sale (a murit 1861) excentric și foarte ciudat.— „Câte odată tăcea ceasuri întregi, câte odată vorbia necontenit despre planuri, conspirații, expediții, scria rudelor sale, împărțindu-le milioane după moartea sa; scria Polonezilor să se adune în jurul lui, că are să-i organizeze în regimente, că-i va îmbrăca în uniforme verzi, îi va conduce în ostroavele pustii ale Dunării, că are să dea jos pe Hospodarul Munteniei, așezând pe scaunul acestei țări pe favoritul său..."

„Baranowski, fiind îndrăsneț, în fruntea excadronului său cel mai numeros, ca un vechiu polcovnic al Cazacilor, în Moldova și în Muntenia mânca mămăliguță și bea vin. Cinstia pe boieri, disciplina pe ciocoi, nefăcând nici o distincție între boieroaice, ciocoaice și țigănci, și le curtenia pe toate..."

In romanul *Nemolaka* (1872) Czajkowski ridiculizează însurecțiunea polonă din 1863—64 și mai ales expediția lui Milkowski. Eroul romanului Zwida sosește cu colonelul Jeż (Ariciu) și cu alți conspiratori la Tulcea, unde se amorezează de fata lui Nemolaka. Mai apoi Jeż tratează cu Domnitorul în București. Principele Cuza le declară: „Treceți și mergeți mai curând" hotărând numai ca să nu aibă loc omoruri și pentru formă, să se tragă cu cartușe goale. Descrierea ciocnirii insurgenților cu armata română la Costangalia e destul de pitorească: „Când Polonii după obiceiul lor deschiseră focul, deodată câțiva Români fură dați peste cap, și nu vor mai mânca mămăliguța pe pământul acesta!... Românii se întorc și fug printre arbuști, iar câțiva cad și svârlă cu picioarele, și toți trântesc puștile..." Colonelul Jeż sosi apoi la București și fu primit în audiență de Domnitorul Cuza: „Hospodarul îl primi cu trufie, după obiceiul unui principe democrat... Bătu pe Sroka pe pântece, păcat că nu pe o altă jumătate, și trase de urechie pe Jeż". Zwida fiind rănit la Costangalia scria doamnei Zukowa în Tulcea: „Mă culc în casa cioco-

iului Petre Margulescu; om de treabă, are trei surori, care mă îngrijesc foarte bine... Am bătut tare pe Români, dar Dumnezeu ştie de ce! Vai de noi! Ei sunt oameni buni, şi nici unul dintr'înşii n'a intrat niciodată cu plugul pe pământul Poloniei..." Domnişoarele Marguleşti sunt frumoase şi foarte bine crescute: „La doamna Kormidorowa, care petrecuse tinereţa sa în Lwów într'o mânăstire... au învăţat să cânte la piano, să ciripească polonezeşte şi să flecărească franţuzeşte..."

M. Czajkowski ca agent diplomatic al principelui Adam Czartoryski. Relaţiunile directe ale lui Mihail Czajkowski cu Românii se legau încetul cu încetul la Paris din momentul în care principele A. Czartoryski se hotărî să privească ţările române ca actul cel mai însemnat al politicei sale externe. Deja în anul 1835 (25 Aprilie) scria acest bărbat de Stat lui Bystrzonowski care pleca în Galiţia: „Muntenia este astăzi un punct atât de însemnat, încât avem o mare trebuinţă, ca cineva sub pretextul comerţului să poată cerceta toată ţara aceasta de-a fir a păr şi să ne alcătuiască un raport precis..." [1]. Deasemenea în acelaşi an Ion Ghica se întâlni în Franţa la vânătoare „cu un polonez Mihail Czajka Czajkowski, cazac din Ucraina, refugiat din 1831, unul din secretarii Principelui Czartoryski..." Şi Ion Ghica scrie: —„Czajka (mai târziu Sadyk Paşa) mă prezentase Principelui Czartoryski, care avea o mare influenţă asupra oamenilor politici ai Europei şi mai cu deosebire asupra guvernelor Franţei şi Engliterei; acest bărbat era mai totdeauna consultat la Paris şi la Londra în toate afacerile privitoare la Orient, ca unul care jucase un rol mare în timpul împăratului Alexandru I, şi cunoştea mai bine decât oricine scopurile ascunse ale Rusiei" [2].

Apoi urma misiunea precisă a lui Janusz Woronicz care aduce pe Ion Câmpineanu la Paris. In acelaş timp M. Czajkowski era însărcinat prin pr. Czartoryski cu afacerile privitoare la Orient şi la Principate. Deci la 8 Fevruarie 1839 (Paris) acesta scria lui Czartoryski: — „D. Kretzulesco mi-a adus două scrisori şi o notă, pe cari le trimit imediat Măriei Tale. D. Kretzulescu declară, că D. Câmpineanu va sosi în curând la Paris şi că el e foarte neliniştit, neştiind dacă Măria Ta ai primit scrisoarea lui trimisă de acum câteva luni. Domnii aceştia doriau la început să publice

---

[1] *Manuscrisul Muzeului Czartoryski Cracovia*, no. 5283, (*Pisma oryginalne polityczne*) (Scrieri politice originale), 1834—1837.

[2] Ion Ghica, *Scrisori către V. Alecsandri*, I, p. 198. (*Biblioteca pentru toţi*).

nota lor într'un ziar francez, dar mai târziu hotărîră să o trimită Măriei Tale; poate Măria Ta vei găsi potrivit de a se publica într'un ziar englez, sau de a o întrebuinţa altfel... Domnii Goleşti scriu că în Muntenia domneşte un spirit bun în tinerime şi în clasa de jos. Boierii însă în cea mai mare parte se umilesc slugărniceşte în faţa consulului rusesc, care este guvernatorul adevărat al acestei ţări... Partizanii de căpetenie ai Rusiei sunt domnii Ştirbey şi Grigore Filipescu; Cabinetul din Petersburg îndeamnă pe hospodarul Ghica să abdice, făgăduindu-i o leafă pe viaţă... Despre Sârbi, Bulgari şi Zaporojeni d. Câmpineanu are să aducă informaţii precise. Domnii Goleşti vor să plece pentru a vizita Muntenia şi ţările vecine..." [1].

Ion Câmpineanu sosind la Paris, prezintă planul unirei naţionale a tuturor Românilor şi iscăli cel dintâi tratat de alianţă între Români şi Poloni. Dar misiunea lui eşuă. Şi întorcându-se la ţară fu arestat şi închis la Mărgineni [2].

Pe când Ion Câmpineanu se găsia în închisoare, agentul Al. Wereswyński străbătu Principatele cu gând de a strânge contactul cu ţara. Şi în scrisoarea din 18 Septemvrie 1840 el anunţa lui Carol Sienkiewicz la Stambul: „Dar şi d-ta n'ai înţeles scrisoarea mea penultimă, gândind că am vrut să mă duc peste Prut şi Dunăre pentru a revolta pe Sârbi şi pe Valahi. Cu toate intenţiile cele mai bune ale lui Câmpineanu şi ale lui Kogălniceanu, un aşa gând nu m'a atins până acum... N'am mers acolo, ca să mă expun ca odinioară bătrânul Denicko, ştiind bine, că toate forţele Rusiei sunt peste Prut..." [3].

Mihail Czajkowski pleacă la Constantinopol în primăvara anului 1841 cu scrisoarea principelui A. Czartoryski adresată lui Reschid Paşa, ministrul afacerilor străine al Porţii Otomane: „Cette lettre sera présentée à Votre Excellence par M. Czayka, auteur de plusieurs ouvrages bien accueillis de notre public. Il désire visiter plusieurs contrées de l'Orient dans un but moitié littéraire et moitié commercial" [4].

După ce sosi la Constantinopol scria îndată la Paris: „De aici e cu putinţă a lega şi a întreţine relaţiunile cu Moldova şi

---

[1] *Ms. Czartoryski*, no. 5410.

[2] P. P. Panaitescu, *Planurile lui Ioan Câmpineanu pentru unitatea naţională a Românilor*, Cluj, 1924.

[3] *Ms. Czartoryski*, no. 5409, scrisoare din 18 Septemvrie 1840.

[4] *Ms. Czartoryski*, no. 5410, scrisoare din 15 Aprilie 1841.

Muntenia, dar pentru scopul acesta este nevoie de bani...”[1]. Gândind la trimiterea unui agent polonez în Muntenia, cerea mai târziu la Czartoryski o scrisoare către Ion Câmpineanu. In 6 Ianuarie 1841 Czartoryski îi răspundea: „In ce priveşte pe d. Câmpineanu, socot că nu ai nevoie de nici o scrisoare, el e bine cunoscut, dar eu nu pot să-i scriu după felul în care ne-a înşelat aici şi la Viena. De altfel am să mă gândesc, şi tu vei găsi poate alţi prieteni în Ţara Românească. Insă ţara aceea nu face nimic singură şi deaceea are importanţă mai mică[2]”. Scrisoarea din 27 Aprilie 1842 este în acelaşi ton: „Muntenia şi Moldova sunt ţări în care acum nu e nimic de făcut, ar fi altceva, dacă am fi aproape de momentul acţiunii... Câmpineanu, care precum se ştie, s'a purtat rău cu noi—nous a tourné le dos—cu cine să vorbeşti acolo? [3]”

Cu toate acestea Czajkowski nu vrea să o rupă cu Românii. In primăvara anului 1842 trimise la Bucureşti pe Ludovic Zwierkowski (Lenoir), scriindu-i însemnările următoare asupra Principatelor: „L'état actuel des esprits en Valachie, la désorganisation du parti national et antirusse, la prépondérance de la Russie vous offrent peu de sujets d'intérêt aujourd'hui... Si vous trouvez M. Campineano, rendu enfin à la liberté, et si votre séjour à B. (ukarest) doit se prolonger, vous lui témoignerez toute ma sympathie pour ses malheurs — et ma fidélité aux principes dans lesquels il m'a laissé, lorsqu'il a quitté la France... Toute fois, il est bon que vous sachiez qu'entre les deux Princes qui gouvernent ces deux Principautés, le P-ce Stourdza de Moldavie est incomparablement le plus digne de fixer votre attention par ses talents personnels, sa fortune considérable, et la noble ambition qu'il a de fonder un Etat durable et de le transmettre à sa famille” [4]. Zwierkowski veni la Bucureşti, intră în relaţii cu Goleştii şi cu Ion Câmpineanu, iar în scrisorile sale din 8, 12 şi 14 Mai 1842 zugrăvi prea bine lui Czajkowski starea politică a Munteniei de pe atunci:

„Bucureştii cu 100.000 locuitori — oraşul mi-se pare frumos, în genul Varşoviei, dar fără dealuri şi Vistula... La 6 Mai Golescu m'a trimis la Rodolphe... Am vorbit cu dânsul, iar după un ceas şi jumătate m'am convins, că ei au uitat toate câte au fost la

---

[1] *Ibidem*, din 29 August 1841.
[2] şi [3] ambele la P. P. Panaitescu, *Planurile lui Ioan Câmpineanu*, p. 42.
[4] *Ms. Czartoryski*, no. 5410.

*

Paris, ne simţind nici o putere pentru vreo organizare... Cu Câmpineanu ei sunt numai în relaţii de prietenie şi de rudenie, dar nu văd raporturile politice dintre dânşii. Câmpineanu după ce a fost pus în libertate, s'a retras cu totul din viaţa politică... Locuieşte la cinci poşte de capitală; i-am trimis o scrisoare, rugându-l să-mi dea un rendez-vous aici sau la el acasă. Golescu spunea, că nemulţumirea împotriva principelui Ghica este atât de mare, încât toţi sunt gata să se supună Rusiei sau Austriei, numai să fi vrut aceste puteri. Opoziţia e divizată de către Daşcow... La indignarea mea în contra acestei înjosiri a caracterului naţional, Golescu mi-a răspuns: — Facă Dumnezeu, ca să se poată trezi Câmpineanu: căci nu văd pe un alt om, care ar vrea sau ar şti a se pune în fruntea opoziţiei independente... (7 Mai) Dimineaţa a venit la mine Golescu... El se plânge, că Franţa nu le dă nici o ocrotire, nici un sprijin... Cantacuzino n'a vrut să-şi aducă aminte de tine şi de abia după o lungă desluşire a lui Sivrac s'a deşteptat din vis... Din contra, în Moldova tinerimea învăţată are trecere şi deaceia Ion Ghica, prietenul tău, are o slujbă în Iaşi... (8 Mai) eri seară aşteptam pe Golescu şi pe Filipescu, dar ei n'au sosit până azi dimineaţă, nu ştiu dece — li e frică de sigur...(12 Mai). După ce am ieşit dela Câmpineanu, am scris îndată ca să nu uit nimic din cele ce am vorbit. Situaţia Munteniei e de aşa fel, că-i este cu neputinţa a se gândi la independenţă... Partidul naţional ar putea să se sprijinească numai pe o putere desinteresată, dar aşa ceva nu se vede azi... Câmpineanu spunea, că în noi este atâta viaţă şi atâta râvnă, încât vom putea face o nouă insurecţie — dar i se pare, că principele (Czartoryski), i-a spus la Paris, că insurecţia noastră din 1830 a fost prematură... Deci văd că prietenii noştri sunt încurcaţi şi li-e frică de a se compromite cu cunoştinţa mea... (14 Mai). După o conferinţă de două ceasuri cu Câmpineanu... îi scriu pentru ultima oară dela Bucureşti. Dela Câmpineanu am ieşit cu convingerea că el gândeşte pentru dânsul la scaunul Munteniei, că Daşcow dacă nu-l aţâţă, îl leagănă cu iluzii. La început nu înţelegeam înclinarea către Rusia pe care o susţine întreaga familie a nepoţilor lui... Aşa, dragă Mihaile, ne-am înşelat foarte în nădejdile noastre, în locurile acestea nu putem face nimica cu aşa oameni, care ne dedeau odată atâte garanţii de virtuţi civile. A căuta pe alţi oameni nu e treaba mea... Câmpineanu este instrumentul Rusiei... Văd acuma deosebita neîncredere a lui Câmpineanu în insurecţia noastră... Câmpineanu

n'are planuri decât pentru el însuşi, face jocul Rusiei, ca şi Bibescu..." [1].

Câteva zile mai târziu L. Zwierkowski părăsi Bucureştii, îndreptându-se spre Belgrad. M. Czajkowski nu putuse încheia legături cu Românii, prietenii săi dela Paris. Şi deocamdată el nădăjduia numai în Ion Ghica, trimiţându-i două scrisori cu reproşuri. Răspunsul lui Ion Ghica dela Iaşi (30 Mai 1843) îi zugrăvia starea de spirit a naţionaliştilor descurajaţi şi persecutaţi pretutindeni: „Mon opinion est que vous êtes trop sévère avec vos amis. Il est vrai que nous sommes plus ou moins découragés... Moi je suis resté inébranlable comme une colonne..."[2].

In situaţia aceasta atât de grea reîncepu M. Czajkowski demersurile cu gând de a intra din nou în legătură cu Românii şi de a combate diplomaţia rusească la Orient. De acum în rapoartele sale către principele Czartoryski va scrie mult despre Principate. Prin agenţia lui vor trece toţi agenţii plecând în Muntenia şi în Moldova ca şi toţi fruntaşii politicei naţionale române mergând la Paris cu misiuni diplomatice. Iar ca urmare întreaga politică orientală a lui Czartoryski se va sprijini mai ales pe raporturile trimise dela Constantinopol. Ce scopuri avea diplomaţia polonă de pe atunci? Numai unul, dar foarte mare, independenţa Poloniei, dar pentru aceasta îi trebuia unirea tuturor Românilor într'un stat puternic sub un domn ereditar, şi alianţa lor cu Polonii.

Intâmpinând în principate împotrivirea puternică a diplomaţiei ruseşti, agenţia din Constantinopole lucra atunci fără încetare pe terenul Serbiei, Bosniei, Albaniei, Bulgariei, Dobrogei şi al Caucazului. Abia în anul 1844 trimise Czajkowski pe un oarecare Szczepański la Botoşani ca să ia contact cu emigraţii polonezi, ce locuiau acolo în mare număr [3]. In Septemvrie a aceluiaşi an M. Czajkowski vorbi la Stambul cu tânărul Ghica, nepotul fostului hospodar, care i-se plângea mult de Franţa. Tot atunci era vorba despre aşezarea unui agent polon la Iaşi. In vara anului 1845 dragomanul consulatului francez Cor îndemna pe Czajkowski ca să trimită pe cineva în Moldova şi în Muntenia, ca să aducă informaţii dela Ion Ghica asupra Românilor din ţară, indicându-i pe Mihail Budzyński (Dombrowa) [4].

---

[1] *Ms. Czartoryski*, no. 5410.

[2] *Ms. Czartoryski*, no. 5413, publicată de P. P. Panaitescu, *Planurile lui Ioan Câmpineanu*, p. 43, 44.

[3] *Ms. Czartoryski*, no. 5411.

[4] *Ms. Czartoryski*, no. 5415.

In Fevruarie 1846 Czajkowski trimise o scrisoare lui N. Kretzulescu pentru a reînoi vechile relaţii şi pentru a atrage atenţiunea lui asupra călătoriei Sultanului [1]. In toamna anului 1846 Mihail Budzyński străbătu Moldova şi dădu în raportul său caracterizarea guvernului lui Sturdza, vorbind despre marile simpatii pentru poloni în Moldova.

De atunci propaganda agenţiei asupra Principatelor devine destul de intensă. Czajkowski, având acolo doi agenţi, pe Budzyński şi pe Treter, declară războí politicei ruseşti, combate pe emisarii democraţiei polone şi ţinteşte la un contact direct cu Polonia. Principele Czartoryski este foarte mulţumit de aceste sforţări, aprobă cu totul planurile lui şi doreşte ca să fie aşezaţi agenţi poloni în Bucureşti şi în Iaşi (Iunie 1847). Principele Bibescu face o bună impresie, gândind la ereditatea tronului şi la unirea ambelor Principate şi ne iubind pe Muscali (Iunie 1847). Raporturile cu Sturdza sunt însemnate, cu toate că omul acesta e viclean (Septemvrie 1847). Se aude că principele Bibescu ar dori o apropiere cu Polonii; Câmpineanu, fiind acuma ministrul lui, ar putea înlesni aceasta (Noemvrie 1847). Principele Bibescu, care înlocuieşte în învăţământ limba română prin limba franceză, face un mare rău pentru ţara lui. „Introducerea limbii franceze împiedică desvoltarea şi formarea limbii române, şi prin urmare se opreşte astfel desvoltarea acestei naţionalităţi..". (Ianuarie 1848) [2].

Gândurile acestea ca şi altele asemenea ilustrează foarte bine sinceritatea şi orizonturile largi ale diplomaţiei polone faţă de Români.

In anul 1847 câţiva Români, cu Goleştii în frunte, în înţelegere cu M. Czajkowski, prezintară lui Czartoryski o notă [3], în care era vorba despre planuri mari, politice şi strategice, în vederea unui războí pentru redobândirea independenţei Poloniei şi pentru unirea tuturor Românilor într'un stat [4].

In primăvara anului 1848 M. Czajkowski trimise în Moldova pe Petre Butkiewicz. Agentul polon sosi la Iaşi în 3 Mai şi intră imediat în legături cu polonezul Wróblewski, profesor la Academia Mihăileană, care îl recomandă lui Dimitrie Rallet din Botoşani, în a cărui casă se ţinu un mare sfat cu boierii. Mai târziu

---

[1] *Ms. Czartoryski*, no. 5397.

[2] P. P. Panaitescu, *Emigraţia Polonă şi Revoluţia Română dela* 1848, Bucureşti, 1929.

[3] *Ms. Czartoryski*, no. 5397 şi no. 5399.

[4] *Ms. Czartoryski*, no. 5658.

Butkiewicz se îndreptă spre Cernăuţi şi vorbi acolo cu Al. Hurmuzaki. După îndemnul lui Butkiewicz, Dimitrie Rallet leagă relaţii directe cu M. Czajkowski [1].

In anul 1848 Polonii au participat la toate mişcările naţionale ale Românilor şi le dădeau sprijinul lor diplomatic. In Bucureşti au sosit colonelul Zabłocki, consilier militar, şi M. Budzyński, ca agent politic oficial. De asemenea guvernul provizoriu intră în legături oficiale cu Agenţia din Constantinopol şi trimise acolo pe Ion Ghica, ca să lucreze în înţelegere cu M. Czajkowski.— „Ieşind dela ambasadă, scrie Ion Ghica în *Amintiri din pribegie*, am intrat cu dragomanul Cor în casa socrului său, bancherul Jacques Alléon, unde am găsit pe un alt vechiu cunoscut, pe polonezul Crajka Czajkowski..." [2]. M. Czajkowski întocmi o relaţie asupra revoluţiei muntene după istorisirea lui Ion Ghica şi deveni mediatorul între Guvernul Provizoriu şi Poartă, bucurându-se de încrederea prietenilor săi Români. In scrisoarea colonelului Zabłocki din 25 Iunie către M. Czajkowski se pomeneşte despre această colaborare :—„D. Bălcescu, membru al Guvernului Provizoriu, mi-a vorbit cu elogii mari despre d-ta. El zice, că d-ta sprijinind bine interesele lor în Stambul, ai făcut mari servicii cauzei lor — în sfârşit mi-a spus să înştiinţez pe Principe şi să-i mulţumesc pentru colaborarea d-tale" [3].

In anul 1848 politica lui Czajkowski faţă de Români era cu totul sinceră ţintind la scopuri deosebite. In primul rând el cerea ca mişcarea română să se facă numai împotriva Rusiei şi în înţelegere cu Turcii. Lui Butkiewicz, care pleacă la Bucureşti, îi dă instrucţia următoare :—„Ai să fii mediatorul între Români şi comisarul Porţii. Vei aduce aminte comisarului să nu insulte legea, demnitatea şi amorul propriu al Valahilor... Boierilor ai să le propui să facă concesii Porţii, dar cu demnitate, să nu ofenseze legile şi naţionalitatea... Supunerea către Poartă să nu aibă un alt caracter decât dorinţa scutirii protectoratului rusesc. Dacă Moldovenii ar dori unirea cu Valahii acuma ar fi prilejul de a pune întâia piatră..." [4]. Mai târziu Czajkowski pregăti un proiect al confederaţiei româno-maghiare pentru înfiinţarea unui stat puternic şi alcătui un memoriu asupra princi-

---

[1] P. P. Panaitescu, *Emigraţia polonă şi revoluţia română dela 1848*, p. 6.
[2] I. Ghica, *Scrieri*, ed. Minerva, IV, p. 7.
[3] *Ms. Czartoryski*, no. 5406.
[4] *Ibid.*

patelor către comitele Zamoyski la Turin, în care cerea deșteptarea în Italia interesului pentru cauza română [1]. La 27 Iunie în fața lui Czajkowski Ion Ghica angajase în serviciul Țării Românești pe un polon, Ahmet Terfik Putaski pentru organizarea miliției și conducerea armatei române în contra Rușilor. Intr'o instrucție Czajkowski poruncia lui Putawski, ca intrând în serviciul român să fie pururea agentul principelui, să organizeze armata și să împingă pe Români spre un războiu cu Rușii; dar Ahmet bey nu izbuti să sosească la București, căci în drum auzi o veste falsă, ca Muscalii intraseră în capitala Munteniei, se sperià și reveni la Stambul [2]. Când Zabłocki sosi la București, Czajkowski îi atrase atenția să lucreze în „interesul comun al Poloniei și al Valahiei, ale căror cauze sunt unite". In August principele Czartoryski îi propuse trimiterea lui Butkiewicz în Transilvania pentru a înlesni contactul Românilor din Ardeal cu Valahii, indicând pentru acest scop Brașovul—„căci acolo apare un ziar valah, editat de d. Baritz, a cărui cunoștință poate să fie totdeauna folositoare" [3]. Cu ocazia misiunii ofițerilor francezi, trimiși în Muntenia, agentul din Constantinopol deleagă pe un polonez Korsak, însărcinat să o însoțească pretutindeni. In Septemvrie Czajkowski sfătuește pe Români să organizeze armata în Ardeal, scriind lui Ion Ghica că-i poate furniza armele.

Ocuparea Bucureștilor de către Turci și înăbușirea revoluției muntene făcură o groaznică impresie asupra principelui Czartoryski, care vedea în acest fapt nebunia Turciei. In *Note présentée par M. Czajkowski à la S. Porte* el protesta împotriva prezenței generalului Duhamel în momentul instrării oștirii turcești în București, și compara Turcia de pe atunci cu Polonia dinaintea împărțirei, cerând ca Poarta să dezavueze pe comisarul său [4]. După dorința principelui Czartoryski, agentul Butkiewicz însoția pe Turci în clipa intrărei lor în București. Delegaților români, care se adunaseră în Stambul și care vreau să se întoarcă în țară Czajkowski le trimite pe Korsak ca mediator între dânșii și Fuad Effendi.

Când numărul emigraților români sporia necontenit în capitala Turciei, Czajkowski scria supărat către Czartoryski :— „Acuma mă îndoiesc dacă vom avea vre-o folosință de pe urma

---

[1] *Ibid.*

[2] *Ms. Czartoryski*, no. 5400 (24 Iulie, 1848).

[3] *Ms. Czartoryski*, no. 5406.

[4] *Ibid.*

Muntenilor. Valahii sunt o naţie fricoasă. D. Bălcescu se distinge ca inimă şi ca sentimente—dar alţii sunt adevăraţi ţigani, indiscreţi, grosolani; ar vrea chiar bani dela noi — şi crescuţi ca studenţi din Quartier Latin [1].

In Octomvrie fruntaşii revoluţiei muntene, găsindu-se la Sibiu, întocmiră un protest şi îl trimiseră lui Czajkowski, ca să fie înmânat Porţii. In acelaşi timp la Constantinopol Ion Ghica urma fără încetare acţiunea diplomatică în legătură cu agentul polonez.

Faţă de noua situaţie Czartoryski scria lui Czajkowski să îndemne pe Români la concordie, ca ei să se hotărască la un singur candidat la domnie, la Bibescu sau la Câmpineanu. Czajkowski este de aceeaşi părere, scriind principelui în Ianuarie 1849 că e cu neputinţă de a părăsi pe Români, „căci sunt vecinii noştri" — mai apoi adăoga, „şi trebue să deşteptăm pe Românii din Basarabia" [2].

In mişcarea Românilor din Ardeal Czajkowski n'a fost prea interesat, ne vrând a sprijini pe Unguri şi ne fiind la început în relaţii cu agenţii şi generalii poloni din armata maghiară. In Aprilie 1849 Ion Ghica îi ceru câţiva ofiţeri poloni pentru legiunea română din Ardeal. Şi în Iunie după ordinul venit dela Paris se încheie la Constantinopol între aceşti doi oameni o convenţie pentru înrolarea unui număr de ofiţeri poloni în serviciul legiunii române.

M. Czajkowski în serviciul Turciei. Mihail Czajkowski intră în serviciul Turciei ca să poată sluji mai departe cauza polonă. Dar de acum începură între dânsul şi capii partidului aristocratic neînţelegerile, mai ales din pricina religiei. Partizan sincer al lui Czartoryski şi adversar înfocat al democraţilor polonezi, Czajkowski se găsea la o răscruce şi în mijlocul intrigilor, ne putând a colabora nici cu unii nici cu alţii. In asemenea împrejurări nu-i rămâne alt sprijin decât Poarta. Şi guvernul turcesc, preţuind talentul lui diplomatic, îi lasă subvenţia pe care o primia până acum Agenţia. Deaceia după ce devenise organizatorul Cazacilor dunăreni, nu o rupe nici cu diplomaţia, având agenţii săi particulari, de pildă pe Gradowicz în Bucureşti, şi însărcină pe soţia sa, Ludovica Sniadecka, cu conducerea biuroului la Stambul.

---

[1] *Ms. Czartoryski*, no. 5386.

[2] *Ms. Czartoryski*, nr. 5405.

In această nouă situaţie, relaţiunile lui cu Românii nu încetară deloc. In Fevruarie 1854 Ion Ghica îi prezintă într'o scrisoare punctul său de vedere asupra cauzei române: îndepărtarea ocupaţiei ruseşti, reacţiunea în contra Austriei şi protectoratul Porţii. Şi mai târziu, recomandând fratelui său cariera militară, Ion Ghica îi scria :—,,Aimez et respectez Sadyk Pacha, qui aime les Roumains et connaît leurs intérêts..." [1].

In timpul războiului din Crimeea, M. Czajkowski sub numele de Sadyk-Paşa comanda regimentul întâi al Cazacilor otomani, care după ciocnirile cu armata rusească la Giurgiu şi la Frăteşti, intrară ca avangarda oştirii turceşti în Bucureşti. Atunci el fu numit guvernatorul capitalei şi rămâne în acest post timp de 15 zile. Cazacii lui câştigară prin purtarea lor bună, stima şi recunoştinţa locuitorilor. Deaceia principele Barbu Ştirbey, principele Constantin Cantacuzen, Ghiculeştii şi Kretzuleştii aveau atenţii deosebite pentru Cazaci şi le furnizau echipamentul.

In scrisorile către soţia sa, Sadyk Pasa descrie intrarea Cazacilor în Bucureşti şi şederea sa acolo : ,,C'est nous qui occupons ce foyer révolutionnaire qui effraye le monde conservateur" (29 Iulie 1854).—,,Je suis dans un véritable enfer avec ma fonction de commandant de la place, jour et nuit occupé, pas un moment à moi, arrivant et courrant, perdant ma santé et mon argent, obligé de faire la politesse même aux Autrichiens" [2]. Dar toţi tac despre sforţările şi meritele lui—,,même les journaux auquels je ne tiens nullement, semblent être dans la conspiration pour ne pas prononcer mon nom". Numai generalul rus Paşkievici era sincer, când vorbia despre el. Şi Czajkowski citează cuvintele lui :—,,Cette légion ou cette horde me préoccupe plus que l'inimitié de l'Autriche... cet homme qui a battu notre diplomatie en Serbie, s'est mis dans la tête de grouper Cosaques et Polonais sous l'étendard du Sultan infidèle" [3] (8 Septemvrie 1854).

In rapoartele sale către Omer Paşa M. Czajkowski zugrăvia starea de spirit a Românilor :—,,Le milieu Valaque montre de plus en plus l'intention d'aller combattre les Russes avec nous ensemble... La jeunesse est animée d'un sentiment plutôt belliqueux que révolutionnaire. MM. Cantacuzène et Rosetti se conduisent on ne peut mieux, quand aux autres, ils marchent peut-

---

[1] *Ms. Academiei Române*, no. 4909.
[2] *Ms. Acad. Rom.*, no. 4901.
[3] *Ibidem.*

être à contre coeur, mais ils marchent" (7/19 August 1854).— „Toujours la même sympathie pour nos troupes, toujours le même enthousiasme pour la personne de Votre Altesse..." (25 August/13 Sept. 1854).—„La tranquillité et l'ordre continuent à régner en ville, mais l'intrigue commence aussi à se remuer surtout parmi les boyards. Le bruit du rappel de M. Stirbey, l'apparition même de M. Eliade ont éveillé des craintes et des susceptibilités; les agents de l'ennemi qui se trouvent parmi les Valaques mettent eux-mêmes à profit ces sentiments mal fondés, pour déranger le bon accord durant jusqu'ici, pour affaiblir et arrêter l'élan généreux qu'a provoqué dans la nation l'entrée de Votre Altesse à la tête des troupes de Notre Souverain" (27 August) 15 Sept. 1854).—...„Les Boyards, partisans du Prince Stirbey, se remuent trop, ils comptent beaucoup sur la protection de l'Autriche, et les plus mauvais parmi eux, auxquels se joignent les partisans de l'ennemi, prenant pour pretexte la présence de M. Eliade, s'efforcent à remuer ces éléments anarchiques et effrayer les hommes de l'ordre..." (29 August 1854).—„L'ordre et la tranquillité continuent à régner en ville, mais la fermantation et le mécontement augmentent. Les vieux boyards, la plupart des hauts fonctionnaires regardent déjà les Autrichiens comme succédant aux Russes, et c'est à eux qu'ils vont faire leur cour..." (30 August 1854) [1].

Dela Bucureşti Cazacii porniră la Brăila şi ocupară linia Siretului între Vădeni şi Şerbăneşti. La Galaţi caşi la Bucureşti ei fură bine primiţi şi li se dădură merinde; Hospodarul Grigore Ghica, Teodor Balş, principele Vogorides, M. Kogălniceanu, Constantin Negri, Ion Ghica şi alţii îşi manifestau simpatia lor pentru dânşii. Şezând la Galaţi, Sadyk-Paşa întocmi un memoriu asupra organizării corpului dorobanţilor (3000 de infanterişti şi 1800 de călăreţi).—„ L'amour-propre même des Valaques est flatté plus par le nom du Dorobans que par celui de la milice. Les Dorobans sont une création traditionnelle, tandis que la milice est une organisation de création russe..." (29 Octomvrie 1854) [2].

La memoriul acesta M. Czajkowski anexă lista ofiţerilor români, *Liste des officiers Valaques aptes à servir dans la nouvelle organisation des Dorobans.* 1. Le colonel Odobesco, ancien officier de cavallerie russe qui a fait les campagnes de 1811, 12,

---

[1] *Ms. Czartoryski*, no. 5647.
[2] *Ms. Czartoryski*, no. 5648.

13 et 14 en Russie, en Allemagne et en France et en 1828 et 29 en Turquie, est un homme d'une grande expérience et d'une routine militaire et, malgré son âge, il est encore vert et énergique.— 2. L'aga de la police de Bukarest, M. Rosseti, homme actif, zélé, intelligent, courageux par ambition et par patriotisme même, bon organisateur, sachant commander et se faire obéir.— 3. M. Polizo, administrateur de Braila, ancien officier des Cuirassiers autrichiens, connaîssant le service de cavallerie, ayant beaucoup d'aptitude pour l'administration et l'organisation militaire.— 4. M. Demitry Kretchelesco, major dans les Cosaques réguliers ottomans, jeune officier de beaucoup de mérite, un homme de courage à toute épreuve, d'une exactitude rare et de l'intelligence dans le service des avant postes et de campagne; cet officier peut commander brillamment un régiment de cavallerie.—5. M. Kornesco, major.— 6. M. Vladeiano, colonel. — 7. M. Constantinesco, capitaine.— 8. M. Harlambi, officier d'artillerie.—9. M. Kretzeano, sous-lieutenant des lanciers, attaché à S. E. Sadyk Pacha, intelligent, actif et montrant le bon vouloir et le couvrage.— 10. M. Sawowitsch, lieutenant des lanciers.— 11. M. Popovici, lieutenant des lanciers.— 12. M. Gancesco, lieutenant des lanciers.— 13. M. Pantasia Ghica, porte-enseigne dans les Cosaques réguliers ottomans, très intelligent, courageux, connaissant la carte et à se tirer bien des missions qu'on lui confie.— 14. MM. Vladesco, Gretchesco, Bajesco, Andreesco, Marinesco, tous porte-enseigne dans le régiment des Cosaques Ottomans, peuvent être employés comme lieutenants de cavalerie, et ils feront un bon service" [1].

In Octomvrie 1854 Sadyk Paşa află la Galaţi despre planurile Austriei şi despre memoriul comitelui L. Zamoyski pentru cedarea principatelor Austriei în schimbul liberării Poloniei. Proiectul acesta nu era nou, căci fusese formulat deja în Fevruarie 1807 de către baronul Hardenberg şi în Ianuarie 1811 de către principele Czartoryski [2]. Câţiva Români, între dânşii şi Eliade Rădulescu, ne orientându-se bine în mişcările diplomaţiei, acuzau cu nedreptate şi pe Czajkowski ca complice [3]. Insă în raportul din 20 Octomvrie 1854 către Omer Paşa, Sadyk vorbia cu sin-

[1] *Ibidem.*

[2] *Alexandre I-er et le Prince Czartoryski. Correspondance particulière et conversations* 1801—1823, Paris, 1865 şi *Acte şi Documente relative la istoria renaşterii României,* I.

[3] I. Heliade-Rădulescu, *Scrisori din exil,* Bucureşti, 1891.

ceritate în această privinţă, condamnând maşinaţiile lui Zamoyski. Incă în anul 1861 pomenia despre acest memoriu :— „Je reviens encore à la question Moldovalaque. Si tôt que les premiers indices de guerre parurent, le conite Zamoyski conçut le plan d'échange de la Moldo-Valachie contre la Galicie ; il a écrit un mémoire à ce sujet qu'il a adressé à tous les cabinets sous le pseudonime d'un Polonais du pays... l'a remis aux ambassadeurs d'Autriche et de Prusse à Paris. On m'a écrit de Paris une longue lettre à ce sujet ; j'ai blâmé vertement cette combinaison et cette démarche comme déloyale envers le gouvernement de mon Souverain et envers les Roumains. Le prince Czartoryski a été de mon avis et il a décliné toute participation à cette action, n'importe sur quel terrain..." (Constantinopol, 24 Iulie 1861) [1].

Sadyk Paşa, părăsind Principatele în Ianuarie 1855, dădu un comunicat oficial :— „Moldo-Românilor ! Sunt câteva luni de când ca comandant al avangardei, am avut fericirea să vă salut cel dintâiu ; iar acuma, tot eu sunt acelea, care vă zic „la revedere". Combinaţiile politice şi militare ne chiamă aiurea, şi noi părăsim cu părere de rău frumoasa voastră ţară ; căci noi am crezut că sarcina noastră va fi de a o apăra în contra duşmanului şi de a asigura pe totdeauna propăşirea acestor provincii vasale ale graţiosului nostru Impărat" [2].

După întoarcerea în Turcia Sadyk Paşa era neconteuit în corespondenţă cu prietenul său Ion Ghica, care se afla atunci la Samos. Ion Ghica, dorind numirea ca ofiţer a fratelui său, îi scria la 6 Iunie 1855 :— „Je compte beaucoup pour cela sur votre coopération. J'entends qu'il renvoie sa femme à Paris et qu'il aille se faire tuer ou se faire un renom au service du Sultan" [3].

Corespondenţa diplomatică în acest timp era mai adesea adresată doamnei Sadyk Pacha, la care veniau scrisori dela Barbu Ştirbei Vodă, dela Ion Ghica, dela Lucia Ghica şi dela Gradowicz din Bucureşti. Mai ales cel din urmă, funcţionar al consulatului francez şi agentul lui Czajka, ţinea pe Czajkowski şi pe soţia lui în curent de tot ce se petrecea în Muntenia [4].

„...Vă recomand pe d. N. Kretzulescu dintr'o bună familie valahă, patriot bun şi demn, prietenul lui Ion Ghica şi al lui Sadyk Paşa ; el venia adesea la dânsul, când era la Bucureşti şi era ne-

---

[1] *Ms. Acad. Române*, no. 1900.
[2] *Gazeta Transilvaniei*, 13 Ianuarie 1855.
[3] *Ms. Acad. Rom.*, no. 4909.
[4] *Ms. Acad. Rom.*, no 4899.

contenit în corespondenţă cu dânsul" (Buc., 26 Decemvrie 1855, către „M-me Sadyk").

„Vă rog să binevoiţi a spune lui Sadyk, să scrie imediat o scrisoare către Principele Al. Ghica, căci dânsul îl iubeşte foarte, şi-l preţuieşte mult. Când i-am spus ultima oară că Sadyk are să vie în Silistra, Ghica m'a rugat să transmit lui Sadyk stima şi prietenia lui, iar când Sadyk va fi în Silistra, el are să vie la dânsul..." (Buc. 15 Iulie 1856, către „M-me Sadyk").

„Lucrurile merg aici ruşinos. Principele Ghica, pare că ar vrea să dovedească cu orice preţ, că guvernul Principelui Ştirbey a fost cel mai bun" (Buc., 7 Octomvrie 1856, către „M-me Sadyk").

„Spaimă mare domneşte aici, că Ion Ghica ar veni caimacam sau principe" (Buc. 1857, către „M-me Sadyik).

„Mi se pare, că nu vom face mare lucru cu Ghica (Alex.) el merge atât de prost cu guvernul său, încât nu ştiu cum să-l apăr..." (Buc., 24 Martie 1857, către Sadyk-Paşa).

„Ar fi mare nevoie să vii aici, căci ar trebui să sfătuieşti pe Principe, ca să aleagă un drum mai bun decât până acum pentru a câştiga din nou simpatia ţării" (Buc., 3 Aprilie 1857, către Sadyk-Paşa).

„Ar fi mai bine să vii aici neapărat, trebue să facem o socoteală ca vulpea, căci am putea eşua, să nu gândească Valahul, că Polonii sunt proşti..." (Buc., 16 Mai 1857, către Sadyk-Paşa).

„„Rău ar face Ion Ghica, dacă nu ar veni nici, are să piardă pentru totdeauna alegerea sa şi ţara va începe să-l acuze de neglijarea ţării lui..." (Buc., 25 Sept. 1858, către „M-me Sadyk") [1].

Citaţiile acestea dovedesc, că Sadyk-Paşa avea planurile sale asupra Munteniei, că era în bună prietenie cu principele Al. Ghica, că ar fi vrut să vadă pe Ion Ghica pe scaunul Valahiei.

Dar pe un alt Sadyk-Paşa îl vom cunoaşte în timpul unirii Principatelor. Orice ar fi spus el mai târziu, Czajkowski nu era partizanul acestui mare act politic, pentru care el lucrase totuşi mult în calitate de agent al principelui Czartoryski. Incepând din 1857 Sadyk-Paşa, fiind numai „porte-parole" al politicei turceşti, era acuzat de relaţiuni cu antiunionişti ca N. Vogorides, Th. Balş şi alţii, şi de propagandă împotriva unirii.— „Déjà, dans les premiers jours du moi de mai (1857) des lettres de Galatz, arrivées a Jassy, nous dépeignaient Sadyk Pacha

[1] Toate în *Ms. Acad. Române*, no. 4901.

(Czajkowski) parcourant, accompagné de plusieurs officiers, la basse Moldavie et les districts bessarabiques nouvellement annexés à ce pays, et y prêchant le statu-quo politique. Evidemment, c'est dans un but de propagande anti-unioniste que cet officier supérieur ottoman a fait aussi un séjour de plusieurs jours à Ismail, où il s'est appliqué à nouer des relations avec les principaux habitants. À Galatz, il a réuni, un jour, une vingtaine de personnes de la ville et du district, auxquels il tint un discours en forme contre l'union, en leur disant que les Roumains ne devaient faire aucun fond sur les promesses du Congrès de Paris..." [1].

Sadyk-Paşa face însuşi o mărturisire interesantă în scrisorile dela Stambul:

,,Je n'ai pas tenu de discours aux Cosaques contre l'union des principautés Roumaines, ni aux Moldo-Valaques contre la France et contre l'Empereur, ainsi qu'il a été rapporté par un Commissaire, ce qui m'a été dit par M. le Comte Koscielski... Je suis Musulman et sujet du Sultan et veux servir les intérêts de mon pays". (Constantinopol, Iunie 1857).

,,...Chez nous on croit que la question des Principautés sous le rapport de l'union est tout à fait pourrie..." (Constantinopol, 17 Fevruarie 1858).

,,La lettre que j'ai reçue de M. Nicolas Kretzulesco est la réponse à celle que je lui ai adressée, vous pouvez l'assurer que je tiens beaucoup à lui être agréable et même utile, si cela m'est possible et quoique adversaire de l'Union par ma position actuelle je n'en ai jamais voulu à ceux qui ont eu une opinion différente de la mienne..." (Constantinopol, 3 Martie 1858) [2].

Deci e sigur că Sadyk-Paşa uneltia în contra unirii şi avea planurile sale asupra Munteniei. După alegerea lui Cuza, Gradowicz îi anunţa dela Bucureşti în scrisoarea din 8 Fevruarie 1859.—,,Tous nos calculs ont échoué. Je ne connais pas Cuza. La France, je crois, soutiendra cette élection dans les Principautés comme bonne, ou elle sera une des causes de la guerre. Ion Ghica restera à présent définitivement à Bucarest, il trouvera une place honorable pour sauver son pays. A Jassy l'affaire de Stourdza se poursuit" [3].

Vestea aceasta surprinse neplăcut pe Czajkowski:—,,C'est la Roumanie réunie sous un seul prince par un fait accompli,

[1] Corespondenţa din Iaşi către ,,*L'Étoile du Danube*" din 13 Iulie 1857.
[2] *Ms. Acad. Rom.*, no. 4900.
[3] *Ibidem*, no. 4901.

qui règne et gouverne, et probablement sera protégé aux réformes par la France, la Sardaigne et peut-être même par la Russie... Si réellement rien ne peut détourner une guerre, c'est avec les Cosaques qu'on peut écraser les Roumains et menacer sérieusement la Russie"... (Larissa, 2 Martie 1859, Sadyk Paşa către soţia sa). [1].

Atunci Czajkowski era convins, că actul unirii va produce complicaţii politice şi deaceia propunea :—„Tenant un corps d'observation assez fort sur le Danube, on prend la position de la Roumanie, tandis qu'on prête un sentier aux boyards qui ne doivent pas être partisans de M. Cuza"... [2].

In acelaşi timp mulţi Poloni au fost arestaţi la Focşani, cu Murad bey Wierzbicki în frunte, sub învinuirea de a pregăti un atentat asupra domnitorului Cuza în înţelegere cu beizadea Grigore Sturdza care, după mărturisirea unuia dintre ei la cercetare, „ar fi avut speranţă să atragă într'o cursă pe Principele domnitor şi să-l ucidă şi apoi să se proclame el". Grigore Sturdza protestă în mod hotărît în contra unei asemenea calomnii, iar în numele Polonezilor aşezaţi în România publică o protestare ofiţerul Habdank Piotrowski :— „Nu D-le, aventurierii amestecaţi în astă laşă conspiraţie, nu sunt Poloni, noi suntem nişte bravi soldaţi, dar niciodată ucigaşi" [3]. Iar I. A. Vaillant în raportul adresat lui Walewski (5 Martie 1859) constată, că sgomotul cu complotul acesta îl făceau înadins partizanii lui Cuza cu gând de a compromite pe Grigore Sturdza în faţa ţării" [4].

Se pune acum întrebarea, dacă M. Czajkowski era complice în conspiraţia din Focşani. Românii îl acuzau şi ziceau că da.— „On sait que Mourad bey ne fait qu'un avec Czajka — scria Balligot către Pr. Cantacuzino — et qu'ils sont en correspondance suivie avec un grand boyard, que je n'ai pas besoin de vous nommer et déjà compromis dans les affaires antérieures de Mourad bey..." (Const., 25 Martie 1861) [5]. Tot aşa Gradowicz ţine pe Sadyk Paşa în curent cu afacerea lui Wierzbicki :— „Despre Grigore Sturdza şi despre Wierzbicki nu se aude de loc, afacerea merge încet... şi poate nu va ajunge la nimic... Ion Ghica este

---

[1] *Ms. Acad. Rom.*, no. 4900.

[2] *Ibidem.*

[3] *Steaua Dunărei.* VI, no. 21, Iaşi, Joi 29 Ianuarie, 1859.

[4] *Acte şi Documente privitoare la Renaşterea României*, IX, (5 Martie 1859). Raport confidenţial al lui I. A. Vaillant contelui Walewski.

[5] *Ms. Acad. Rom.*, no. 4867.

foarte desamăgit şi nemulţumit de compatrioţii săi..." (Buc., 15 Martie 1859)— „Wierzbicki est toujours en prison. Ion Ghica ne pouvait rien faire pour lui, bien qu'il l'ait vu et lui ait parlé, l'affaire est toujours dans la main des procureurs, qui n'ont pas découvert grand'chose, mais qui ne peuvent pas encore finir cette affaire" (Buc. 11 Iunie 1859) [1].

Intr'o scrisoare din 2 Martie 1859, care rămase fără adresă, Gradowicz vorbia despre Polonii amestecaţi în aşa zisul complot: „Sadyk lui (à Wierzbicki) avait prédit malheur, avec la mauvaise tête qu'il a... Quant aux Polonais... je comprends leur aversion pour M. Couza. Ce Hospodar, élevé au Quartier Latin de Paris, joueur et dépenseur, a été en très grande intimité avec les agents consulaires de la Russie. En 1848 il a dénoncé les Polonais à l'autorité militaire russe d'occupation, plusieurs ont été expulsés — quelques uns arrêtés..." [2].

Czajkowski se interesa de asemenea mult de Wierzbicki. O Poloneză, Vlasta dela Galaţi, îi anunţă în scrisoarea din 2 August 1859 :—„Wierzbicki est libre. Il a pris lui-même sa liberté qui tardait trop à venir et qu'on devait lui accorder bientôt... Mais je ne saurais vous dire où il se trouve..." [3].

Tot aşa în anul 1861 M. Czajkowski este acuzat de uneltiri pentru a provoca turburări în Principate. Balligot în 25 Martie 1861 scria dela Stambul către principele Cantacuzino, prefect de Galaţi, anunţând plecarea colonelului Zapinski în acest oraş : — „Ce qui est certain, c'est que cet homme, fort connu, esprit audacieux, aventureux, entièrement soumis à Wierzbicki (le Mourad bey du complot d'il y a deux ans), a pu débarquer, passer près d'un mois dans les colonies bulgares de la Bessarabie et s'embarquer à Galatz, sans éveiller, que nous sachions, l'attention de nos agents. Or, il nous est acquis que sous la direction de Sadyk Paşa (le Polonais Czajka) on cherche a augmenter l'agitation dans les colonies annexées, qu'on les pousse à agir contre le Gouvernement du Prince... Comme complément d'information sur la personne de Zapinski, il fut de ceux que la police turque crut devoir arrêter et détenir avec Mourad bey pendant le séjour du Prince à Constantinopole" [4].

---

[1] *Ms. Acad. Rom.*, no. 4901.
[2] *Ms. Acad. Rom.*, no. 4904.
[3] *Ms. Acad. Rom.*, no. 4909.
[4] *Ms. Acad. Rom.*, no. 4867.

Insă câteva luni mai târziu Czajkowski scria către Gradowicz la Bucureşti :—,,M. Ghica et ses amis savent que j'étais prêt à compromettre ma position pour relever les Valaques et la Valachie... j'ai rempli... ma mission à l'égard de mon Gouvernement et à l'égard des Valaques... J'ai été plus Valaque que n'étaient les Valaques eux-mêmes. Je n'ai rien à me reprocher. Je veux que tu lise cette page à Ghica ou que tu lui envoie une copie... Quant à moi je n'ai pas discontinué à marcher dans la voie de ma politique de sauver les Roumains par la Turquie et pour la Turquie. MM. N. Kretzulesco, Ministre Ghica et Rodolphe Rosetti peuvent me rendre ce temoignage..." (Constant., 24 Iulie 1861) [1].

Cu toate acestea, raporturile de prietenie între Czajkowski şi Români nu încetau deloc. In Ianuarie 1862 Gradowicz anunţa doamnei Czajkowska :—,,Le Prince Ion (Ghica) a retrouvé le portrait de Sadyk dans son uniforme polonaise de 1830, l'a fait encadrer et le tient au salon".

Czajkowski nu era om rău şi încăpăţânat şi se împacă repede cu noua stare a lucrurilor. Bunăvoinţa lui faţă de Români se arătă încă odată într'o scrisoare din 25 Fevruarie 1863 către Gradowicz :—,,On peut encore remédier au mal par l'attitude des Roumains eux-mêmes. Le Prince Cuza n'est pas un mauvais homme. Il a fait beaucoup de bonnes choses pour son pays. Qu'il se reconcilie avec les hommes de bien, qu'il nomme les hommes de bien, qu'il nomme au ministère les Ghica, les Stourdza et autres éminences du pays... qu'il ne craigne pas de reconnaître ostensiblement les services notables et loyaux de M. Cogălniceano et qu'il envoie représenter à Constantinopole les Roumains par M. Ion Ghica, au lieu de M. Negri, que l'ambassade russe a nommé justement le patapon benin de la diplomatie" [2].

In timpul insurecţiunei polone în 1863—64 M. Czajkowski era din nou acuzat de pregătirea expediţiei lui Milkowski, care se ciocnise cu armata română la Costangalia. In 15 Iulie 1863 C. Negri telegrafia din Constantinopol : — ,,On dit que Sadyk Paşa a combiné l'expédition de vive force, se vantant que nous ne pourrions l'empêcher..." Mai târziu Balligot trimise către Ion Alecsandri la Paris un comunicat :—,,Les mesures prises étaient urgentes, car des renseignements font croire que, sous prétexte

---

[1] *Ms. Acad. Rom.*, no. 4900.

[2] *Ibidem.*

de cause polonaise, cette troupe agit pour Grégoire Stourdza... Negry télégraphie que l'expédition a été organisée par Sadyk-Pacha, commandant des Cosaques ottomans, le même qui fut compromis dans l'attentat contre la vie du Prince" [1].

Se știe bine că acuzarea aceasta era fără nici un temei. Czajkowski, după ce auzise despre Costangalia, scria în 23 Iulie 1863 :—„Le Prince Couza et M. Floresco peuvent porter l'épaulette moscovite... C'est triste; quant aux Polonais — c'est une rupture morale avec les Roumains, fâcheuse pour le présent et pour l'avenir..." Dar el nu vede în expediția lui Milkowski o nouă ediție a întâmplărei lui Wierzbicki : — „M. Milkowski que je ne connais pas, n'était pas de la même terre que M. Wierzbicki de vouloir avec quatre juifs enlever le Prince Couza et mettre sur le trône le Prince Grégoire. Wierzbicki ne doutait de rien, excepté de son bon sens. M. Milkowski doutait de tout..."[2].

Czajkowski urmăria cu interes evenimentele în Polonia și primia cu bucurie veștile despre entuziamul Românilor pentru cauza polonă și despre bunăvoința lor față de insurgenți. Considerându-se compromis pe terenul diplomației, nu voia să se pună în capul Polonilor ce plecau pe teatrul răsboiului și le ura numai noroc. „Je serais bien aise que les jeunes impatients arrivent en Pologne... Si j'étais à la place de M. le comte Koscielski, je me mettrais à la tête de l'expédition pour entrer en Podolie... Mais je regretterais amèrement, s'il tombent victimes de quelques escapades à la Wierzbicki ou à la Zapiński..." [3].

In anul 1864 avu loc înăbușirea insurecției și nenorocita Polonie se prăbuși într'o prăpastie încă mai adâncă decât până acum. Dar Czajkowski cu toată sleirea forțelor sale privea și mai târziu necontenit evenimentele ce se petreceau în România.

După căderea Domnitorului Cuza, Sadyk-Pașa trimise o scrisoare Impăratului Napoleon al III-lea în favoarea lui Ion Ghica : „Avant l'élection du Prince Charles, l'Empereur a appelé Jean Bratiano et lui a montré une lettre de Sadyk Pacha qui faisait des éloges sur Ion Ghica et en second lieu sur le Prince Stirbey, si le premier ne serait pas agréé..." (Buc., 28 Noem. 1866, scrisorile lui Gradowicz.) [4].

---

[1] *Ms. Acad. Rom.*, no. 4869 și 4865.

[2] Toate în *Ms. Acad. Rom.*, no. 4901.

[3] *Ms. Acad. Rom.*, no. 4900.

[4] *Ms Acad. Rom.*, no. 4902.

Tot aşa după proclamarea Regatului, Czajkowski comunică lui Musafir Paşa (L. Czajkowski, fiul lui Sadyk) *Vues sur la situation politique en Turuqie.* „Vivifier par les relations sous main les aspirations roumaines de réunir à leur royaume les trois millions de Roumains qui se trouvent sous la domination Austro-Hongroise en Transylvanie, Bucovine et dans le Banat. Il est possible que le roi Charles comprendra et se prêtera à cette aspiration patriotique, car il est un Hohenzollern, de la race des monarques modèles. Si non, les Stourza, les Ghica et autres la comprendront, car ils la comprennent depuis longtenps" [1].

Intre hârtiile depuse în biblioteca Academiei Române se găseşte şi *Copie de la lettre de Mihail Czajkowski Sadyk Pacha à Sa Majesté le Roi de Roumanie.*

„Un ami sincère, dévoué et éprouvé de la Roumanie et des Roumains, qui a été à même de rendre plus d'un service à l'une et aux autres — de sa retraite absolue s'empresse de féliciter la Roumanie d'avoir un Hohenzollern pour monarque et un Hohenzollern d'avoir pour sujets les Roumains. Dieu protège la nouvelle Dynastie et le nouveau Royaume et les comble de prospérité, de gloire et de force. Ce sont mes voeux, de coeur et de politique, quoique je sois un Slave et un Slave jusqu'à la moelle de mes os.

„Si je me suis permis de mettre aux pieds du trône de V. M. R. mes félicitations et mes voeux — c'est parce que dans le temps j'étais connu de M-me Hortense qui était tout dévouée à V. M. R. — j'étais demandé par elle de rendre tous les services possibles à V. M. R.— et quand le Sénateur Ion Ghica est arrivé en mission à Constantinople pour aplanir les difficultés surgies à l'avènement de V. M. R. au pouvoir, j'ai en la possibilité de convaincre le Grand Vezir par C. Mehmed Rucheli d'écarter ces difficultés, et c'est moi qui a amené le Sénateur Ion Ghica chez le Grand Vezir — pour l'émanation d'une décision favorable — c'est le motif de mon humble épître, joint aux souhaits à V. M. R. et à S. M. R. la Reine. Rendez le peuple Roumain heureux et soyez heureux, Vous-mêmes, par ce bonheur — car c'est le vrai, le traditionnel d'un Hohenzollern" [2].

Deasemenea în timpul şederei sale la Chiev, M. Czajkowski sta în corespondenţă cu Românii ; în 29 August 1885 el scria Prin-

---

[1] *Ms. Acad. Rom.*, no. 4906.

[2] *Ibidem.*

cipelui Gortchakoff între altele: „C'est une lettre, d'un de mes anciens subordonnés qui se trouve à Vienne et qui m'envoie une note du P-ce Ion Ghica et de M. Démitrie Stourza. Dans mon opinion je ne saurais mieux faire, que de la déposer entre les mains de Votre Altesse. „Encore à mon départ de Constantinople et depuis mon séjour à Kiev, j'ai entretenu une correspondance à bâtons rompus, avec le P-ce Ghica et d'autres Roumains, sur cette questiom, ainsi envisagée qu'elle l'est dans la note communiquée; je ne manquerai jamais de communiquer ces correspondances à qui de droit. Ces MM. de la Roumanie voulaient arriver à Kiev, au moment du congrès slave l'année passée, mais ils furent empêchés par les observations venant de la part de leur Prince...[1].

*
* *

După ce am expus momentele cele mai însemnate din viaţa lui Mihail Czajkowski şi după ce am arătat contactul lui cu Românii, e foarte uşor să conchidem că figura acestui om trebue să ia cel d'intâi loc în istoria relaţiunilor diplomatice între Polonia şi România, printre oameni ca principele Adam Czartoryski, Adam Mickiewicz, Sigismund Milkowski şi alţii. De asemenea principele Czartoryki, însuşi, cu toată bunăvoinţa şi sinceritatea cordială faţă de Români, nu ar fi putut atinge scopurile sale fără acest diplomat cu talent literar şi cu pornire către meşteşugul militar.

M. Czajkowski a câştigat aproape simpatia a tuturor fruntaşilor partidului naţional românesc şi lucra în legătură strânsă cu dânşii timp de mai bine de patruzeci de ani. El iubia totdeauna pe Români şi Românii îl iubiau, cu toate neînţelegerile, care se iviau câteodată pe terenul colaborării lor. In timpul Unirei Sadyk-Paşa se arăta desamăgit şi nemulţumit, căci vedea atunci că lucrurile sale nu ajung nici la un scop, că toate sforţările sale de până atunci eşuau cu totul şi pierzând încrederea Polonilor, el nu zărea nici un sprijin, nici o răsplată. Iar la sfârşit evenimentele politice îl îndepărtară de pe calea diplomatică şi-i răpiră toată influenţa asupra vieţii politice. Şi cine ştie, dacă Czajkowski nu ar fi vrut să-şi petreacă bătrâneţea sa în România, atunci când scria către Principele Carol. Dar nu-a fost poftit. Astfel Mihail Czajkowski, Sadyk-Paşa, se închină cu totul ţarului şi ne putând mai târziu supravieţui nenorocirilor şi desamăgirilor sale, se sinucise în anul 1886.

Kraków STANISŁAW ŁUKASIK

[1] *Ms. Acad. Rom.*, no. 4099.

RÉSUMÉ

Le Polonais Michel Czajkowski (1808—1886), originaire d'Ukraine, officier en 1830—31, romancier, agent diplomatique du Prince Adam Czartoryski connu sous le nom de Sadyk-Pacha dans l'armée turque, collabora plus de 40 ans avec les Roumains. Il se fit d'abord connaître comme romancier en empruntant le sujet de ses romans à l'histoire des Principautés roumaines (les XVII—XIX siècles) : „Histoires cosaques", „Hetman d'Ukraine", „Wernyhora", „Vies étranges des Polonais et des Polonaises", „Kirdżali" et „Nemolaka".

Les relations directes entre M. Czajkowski et les Roumains commencent à Paris vers l'année 1835. Il fait la connaissance de Ion Ghica, de N. Kretzulescu, de Ion Câmpineanu et devient leur porte-parole envers le Prince Czartoryski chef de l'émigration polonaise. En 1841 il part pour l'Orient en qualité de membre de l'Institut et d'agent de Czartoryski. Tout de suite après son arrivée à Constantinople, Czajkowski tourne ses yeux vers la Valachie. Pour renouveler ses anciennes relations, il envoie à Bucarest Louis Zwierkowski qui entre en relations avec les Golescu et Ion Câmpineanu; mais cette mission échoue en rencontrant partout la prépondérance de l'influence russe. A partir de ce moment Czajkowski se met à l'oeuvre et fait tout le possible pour attirer les Roumains vers les Polonais et pour combattre la diplomatie russe en Orient. Dans les rapports adressés au Prince Czartoryski, il consacre beaucoup de place à la question roumaine. Par son Agence passent tous les agents polonais, qui se rendent dans les Principautés, et tous les chefs de la politique nationale roumaine, qui vont à Paris en mission diplomatique. A cette époque la diplomatie polonaise vise à l'indépendance de la Pologne et à l'union de tous les Roumains dans un seul Etat. Depuis l'année 1846 les agents polonais parcourent sans cesse la Valachie et la Moldavie. En 1848 les Polonais prennent part à tous les mouvements révolutionnaires des Roumains et leur accordent leur soutien diplomatique, surtout par les relations de M. Czajkowski avec la Porte.

En 1851 Czajkowski entre dans le service turc et devient partisan fidèle du Sultan en qualité de chef des Cosaques et d'agent diplomatique. Pendant la guerre de Crimée il est commandant de la place de Bucarest et s'efforce de soulever les Roumains contre les Russes. Après le traité de Paris il reste encore

en relations cordiales avec les Roumains, mais à cette epoque il n'est que le porte-parole de la politique turque vis-à-vis des Principautés. Par conséquent il devient adversaire de l'Union et on l'accuse aussi d'avoir été complice de la conspiration de Focşani contre le prince Couza. Après la chute de ce prince, il veut voir d'abord sur le trône roumain Ion Ghica. Plus tard il se réconcilie avec le Prince Charles et d'intelligence avec Ion Ghica il travaille à Constantinople en sa faveur.

Il continue ses relations avec les Roumains même après son retour en Russie à peu près jusqu'à sa mort.

M. Czajkowski a joué un grand rôle dans les relations roumaino-polonaises au XIX-e siècle. Il a gagné la sympathie de presque tous les chefs du parti national roumain. Il aimait beaucoup les Roumains et il était aussi beaucoup aimé par eux, malgré les malentendus qui surgissaient de temps en temps sur le terrain de leur collaboration.

Sa vie et son oeuvre feront une belle page dans l'histoire des relations diplomatiques entre les Roumains et les Polonais au XIX-ème siècle.

OBSERVATIONS SUR LA COHORS MILLIARIA HEMESENORUM

La réforme d'Hadrien qui a instauré pour l'armée romaine le recrutement régional, a permis aux troupes, légions et *auxilia*, de compléter leurs rangs à l'aide de recrues tirées de la province où elles étaient établies. Parmi les exceptions à cette règle, devrait figurer, selon M. G. Cantacuzène, maître de conférences à l'Université de Bucarest, la *cohors milliaria Hemesenorum* [1]. Pour des raisons militaires, elle aurait conservé jusqu'au III-e siècle son recrutement ethnique et, originaire de Syrie, elle aurait toujours levé de nouvelles recrues dans son pays d'origine.

Cette cohorte, établie à *Intercisa* (auj. Duna-Pentele), en Pannonie, nous a laissé un grand nombre d'inscriptions, en majorité funéraires. Elles nous font connaître une série de soldats et de sous-officiers qui ont servi dans ce corps de troupe. Leurs noms, auxquels s'ajoutent parfois l'indication du pays d'origine, permettent d'entrevoir, dans une certaine mesure, la région d'où cette cohorte recrutait ses hommes. Voici la liste des militaires qui peut servir de base à la discussion :

1.—[......]*i f(ilius) Sigillius*, originaire *ex Sur(ia)* (*Diploma* LVIII, qui date de 138—146 p. Chr.).

2.—*Aurelius Herculanus, eques* (*CIL*, III, 10303).

3.—*Barsemis Abbei, magister*, originaire de *Carrhae*; parents : *Aurelia Iulia, Aurelia Phicimim, Aurelia Asalia, Barsimia* (*CIL*, III, 10307).

4.—*Mocur, signifer*; parents : *M. Aur. Malchias* et *Pulchra* (*CIL*, III, 10315).

5.—*M. Aurelius Deisan, veteranus ex corniculario tribuni*, originaire d'*Hemesa*; parents : *Aur. Monimus, strator, Aur. Regillianus, librarius, Aur. Abigeneus, Aur. Priscianus* (*CIL*, III, 10316).

---

[1] G. Cantacuzène, *Le recrutement de quelques cohortes syriennes*, dans le *Musée Belge*, 1927, p. 157—172; voir surtout p. 167 et 172.

6.—*M. Aur. Sallumas, veteranus ex tesserario*, originaire d'*Hemesa*; parents: *Aurelia Ma...* (*CIL*, III, 10318).

7.—*Germanus Valens, miles*; parents: *Aurelia Baracha*, deux *Aureliae Germanillae, Immosta* (*Année Epigr.*, 1906, no. 107).

8.—*Aelius Munatius, capsarius*, originaire de *Sam(osata)* ou de *Sam(aria)*; parents: un *Aurelius* et un *Antonius Bassus* (le texte n'est pas clair, *Ibid.*, 1906, no. 110).

9.—*Aurelius Maximianus, miles*; parent: *Aur. Priscus*; héritier: *Aur. Bassus, miles (Ibid.*, 1909, no. 149).

10.—*M. Aurelius Monimus, veteranus ex decurione*, originaire d'*Hemesa*; parents: *Iulia Ticima, T. Aur. Iulianus* et *Iul...* (*Ibid.*, 1909, no. 150).

11.—*Aurelius Rufinus, miles*; parents: *Aurelia Iezena, Aur. Proculinus* (*Ibid.*, 1910, no. 131).

12.—*Aurelius Mortimus, veteranus*; il appartient probablement à la même cohorte (*Ibid.*, 1910, no. 135).

13.—*M. Aurelius Heraclitus, veteranus*; parents: *Aurelii Heraclitus, Serenus* et *Serena* (*Ibid.*, 1910, no. 136).

14.—*M. Aurelius Cerdon, veteranus ex curatore*, originaire d'*Arethusa*; parents: *Aurelia Iulia* et *M. Aurelii Silvanus, Heliodora, Immedaru, Ungenius* et *Heliodorus* (*Ibid.*, 1910, no. 137).

15.—*Primianus*; parent (?) : *M. Aur. Prim [ianus] (Archaeologiai Ertesitö*, 1909, p. 242, no. 9).

16.—*Aurelius Bazas, veteranus ex...*, originaire de *Cl[audia Apamea?] (Ibid.*, 1909, p. 243, no. 11).

17.—*M. Aurelius Marcus, miles*; parents: *Theodora* et *M. Aur. Marianus* (*Ibid.*, 1909, p. 244, no. 13).

18.—*M. Aurelius Valerianus, miles*; parents: *M. Aur. Alexander, Aurelia Rufina, Aurelia Valeriana, M. Aurelianus* (*Année Epigr.*, 1910, no. 144).

19.—*Aurelius Isnircius Verecundus, veteranus*; parents: *Aurelia Isaricia Scribonia, Isnircius Verecundus, Isnircius Marcus, Aurelia Verecunda* (*Ibid.*, 1910, no. 146).

20.—*Aurelius, strator consularis* (*Ibid.*, 1910, no. 148).

21.—*Aurelius Monimus, beneficiarius tribuni*; *C. Bassus, librarius*, lui a élevé le monument (*Ibid.*, 1912, no. 7).

22.—*Aelius Valentianus, veteranus* (*Ibid.*, 1914, no. 99).

23.—*M. Aurelius Primianus, veteranus ex decurione*; parents: *Septimia Grata, Aurelia Ianuaria* (*Ibid.*, 1928, no. 49).

Cette longue liste de noms de soldats, accompagnés parfois de ceux de leurs parents et de l'indication de la patrie, a donné

lieu à deux séries de conclusions que nous allons maintenant vérifier. Elles concernent, d'une part, le recrutement et, d'autre part, la résidence de ce corps de troupe.

Examinons d'abord le recrutement. Déjà Cichorius qui connaissait les six premiers soldats de notre liste, a émis l'hypothèse selon laquelle la cohorte d'Héméséniens a fait venir ses recrues, jusqu'au III-e siècle, de Syrie, son pays d'origine [1]. Elle n'aurait pas été touchée par la réforme d'Hadrien qui a remplacé le recrutement national par le recrutement régional. M. G. Cantacuzène s'est contenté, dans son article, de reprendre la théorie de Cichorius en complétant l'information à l'aide des inscriptions découvertes dans l'intervalle sur l'emplacement d'Intercisa et qui semblaient ne pas contredire cette thèse. En effet, sur vingt soldats connus, huit [2] portent l'indication nette de leurs pays d'origine : ce sont des villes de la Syrie, de Commagène ou de Mésopotamie. M. G. Cantacuzène a étudié aussi les noms des personnes mentionnés dans les inscriptions pour établir leur origine [3]. Il en résulte que six autres soldats attestent par leurs noms ou par ceux de leurs parents une origine orientale [4]. Il n'en reste que neuf [5] qui portent des noms romains, dont parfois le *cognomen*

---

[1] Cichorius, art. *Cohors*, dans Pauly-Wissowa, *Real-encycl.*, IV, col. 295.

[2] N°s 1, 3, 5, 6, 8, 10, 14 et 16 de notre liste.

[3] Il l'a fait avec un bonheur inégal. *Cerdon* (notre no. 14), par exemple, n'est pas un nom sémitique (*ouvr. cité*, p. 165 : „Tous ces noms sont sémitiques"), mais la transcription latine du nom grec Κέρδων (voir W. Thieling, *Der Hellenismus in Kleinafrika*, p. 92 et 101 ; cf. I. v. Wageningen, *Cerdo sive de nominibus propriis latinis appellativorum loco adhibitis*, dans *Mnemosyne*, XL (1912), p. 147 et suiv.). — L'auteur fait entrer *Bassus* parmi les noms „purement romains" (p. 167) ; quelques lignes plus bas, il lui trouve cependant une saveur sémitique qui n'est pas niable, mais qui n'exclut pas d'autres hypothèses. En effet, ce nom a été reconnu depuis longtemps comme ayant un caractère thrace très marqué ; il est très répandu parmi les soldats originaires du Bas-Danube (voir J. H. Mordtmann, *Athen. Mittheil.*, 1885, p. 315, no. 3, et surtout G. Mateescu, *Ephem. Dacoromana*, I (1923), p. 109). Il s'ensuit que le nom de *Bassus* n'est pas suffisant pour démontrer l'origine orientale des soldats qui le portent. Pour ces raisons, on peut affirmer que *Antonius Bassus* (notre n°. 8), membre d'une famille originaire de *Samosata* ou de *Samaria*, est en effet un Oriental, tandis que *Aurelius Bassus* (n°. 9) et *C. Bassus* (n°. 18) peuvent très bien être des Thraces. — Le soldat mentionné sous le n°. 1 de notre liste et qui figure dans le diplôme sous la forme (. . . . .)*i f. Sigillio*, ne s'appelle pas „fils de Sigillio" (G. Cantacuzène, *ouvr. cité*, p. 165) . Il porte le *cognomen* de *Sigillius* (cf. *CIL*, III, *index*, p. 2412) et il est *fils de* (. . . . .)*i*.

[4] N°s 4, 7, 11, 12, 19 et 21 de notre liste.

[5] N°s 2, 9, 13, 15, 17, 18, 20, 22 et 23 de notre liste.

est grec, ce qui n'est pas une raison suffisante pour en faire des Asiatiques.

La proportion est donc grande des soldats nettement orientaux qui ont servi dans cette cohorte. Mais il ne s'agit pas de proportion ; il y a une règle à établir. Et cette règle est contredite au moins par un fait. M. G. Cantacuzène a compté minutieusement les membres des familles de ces soldats pour appuyer la théorie de Cichorius. Mais pourquoi s'est-il gardé de nous communiquer les noms très intéressants des parents d'*Aelius Valentianus* (notre no. 19) qu'il mentionne cependant [1] ? Cela lui aurait permis de soutenir une thèse plus neuve. Voici le texte du monument consacré à ce soldat [2] :

Iuliae Silvinae matri
dulcissim(a)e q(uae) v(ixit) ann(os) LXVI et
Ael(io) Valentiano vet(erano) coh(ortis) (milliariae)
Hemes(enorum) ex dupl(icario) vivo patri
dulcissimo Ael(ius) Vitalis
b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) faciendum curavit.

Le père, *Aelius Valentianus*, vétéran de notre cohorte, ne nous donne aucune indication concernant son origine. Mais son fils porte le *cognomen* de *Vitalis* qui est un nom thrace [3]. La famille où s'est conservé ce nom traditionnel est donc originaire d'un pays thrace. Il s'ensuit que le recrutement de ce corps de troupe n'a pas été exclusivement oriental, mais que des éléments hétérogènes sont entrés dans sa composition. Jusqu'à la découverte de ce monument, on aurait pu croire que les neuf soldats [4] qui portent des noms romains ou des *cognomina* grecs, sans autres précisions, sont aussi des Orientaux. Maintenant il est permis de supposer que certains d'entre eux sont originaires d'autres pays, surtout de Thrace [5]. D'autant plus que, si le nom

[1] *Ouvr. cité*, p. 167, note 7, et p. 169, note 1.

[2] *Arch. Ertesitö*, XXXII (1912), p. 233, reproduit dans le *Jahrbuch*, 1913, *Arch. Anz.*, p. 326, et dans l'*Année Epigr.*, 1914, no. 99.

[3] G. Mateescu, *ouvr. cité*, p. 109.

[4] Mentionnés plus haut, p. 264, note 5.

[5] Voir plus haut, p. 264, note 3, à propos de *Bassus*.— Un *cognomen* grec, ajouté à des noms romains, ne veut pas dire que celui qui le porte est exclusivement un Asiatique hellénisé. Les Thraces étaient profondément hellénisés à l'époque impériale (cf. Mommsen, *Römische Geschichte*, V, p. 193—194) et ils apparaissent souvent avec des *cognomina* grecs (voir, entre autres, la liste des soldats de Rome recrutés dans les pays thraces, chez G. Mateescu, *ouvr. cité*, p. 264 et suiv.).

d'*Aelius Vitalis* ne figurait pas à côté de celui de son père, on aurait pu englober *Aelius Valentianus* parmi les Orientaux.

Passons maintenant à la question de la résidence assignée à cette cohorte. Cichorius [1], suivi de près par M. G. Cantacuzène, a reconnu qu'elle s'est établie à *Intercisa*, en Pannonie, vers la fin du règne d'Hadrien ou le commencement de celui d'Antonin le Pieux, d'après le diplôme (notre n° 1). Elle y est restée jusqu'au III-e siècle. La multitude des monuments trouvés à Duna-Pentele le prouve abondamment. A ces conclusions on peut maintenant ajouter les précisions suivantes, concernant sa création et son premier lieu de résidence. Malgré le grand nombre de soldats appartenant à cette cohorte, que nous connaissons, il n'y en a que deux qui portent le gentilice d'Hadrien, *Aelius* (n° 8 et 19 de notre liste). Presque tous les autres, ou leurs parents, portent le gentilice des empereurs *Aurelii*; ils sont donc entrés en service, eux ou leurs ascendants, à partir de Marc-Aurèle. Cela nous porte à croire que cette cohorte a été créée sous l'empereur Hadrien. D'autre part, l'un des deux *Aelii* (n° 8) est originaire de Palestine ou de Commagène, comme le montre l'indication de sa patrie. L'autre est un Thrace (n° 19). Sa présence dans ce corps oriental nous fait penser que la cohorte, une fois créée, a été établie dans un pays thrace où, par suite du recrutement régional institué par Hadrien, des éléments locaux ont été appelés à compléter ses rangs. La province où elle a pu être fixée au commencement pourrait être aussi bien la Mésie que la Dacie [2]. Dans les deux provinces nous connaissons de nombreux corps de troupes composés d'Orientaux.

Il résulte de ce qui précède que la *cohors milliaria Hemesenorum* a été touchée elle aussi par le recrutement régional qui a fait entrer des Thraces dans sa composition. Créée probablement par l'empereur Hadrien, elle a dû résider d'abord sur le Bas-Danube avant d'être définitivement installée à *Intercisa*, en Pannonie.

Bucarest SCARLAT LAMBRINO

---

[1] *Lieu cité* plus haut, p. 264, note 1.

[2] Notre *Aelius Valentianus*, père de *Aelius Vitalis*, peut être originaire de Dacie comme ce soldat de Rome, *Aurelius Vitalis*, qui porte le même *cognomen* thrace et qui affirme être *nat(ione) Dacus* (*CIL*, VI, 3238).

CONSIDERAŢIUNI ASUPRA UNEI STELE FUNERARE DELA CĂŞEI

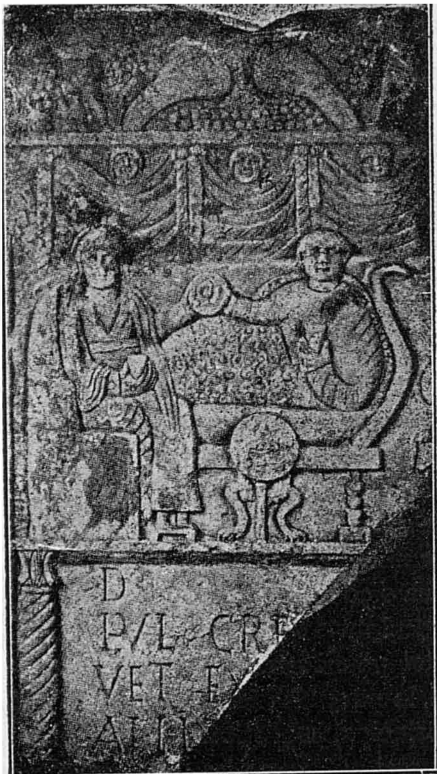
Săpăturile făcute în castrul roman dela Căşei au dat la lumină, printre alte monumente, şi o stelă funerară, căreia d. Em. Panaitescu îi consacră câteva pagini [1]. Această stelă funerară, deosebindu-se mult de monumentele similare din Dacia, trebuia să fie studiată cu mai multă atenţiune. Deoarece d. Em. Panaitescu o prezintă prea sumar, am căutat în cele ce urmează, fără a avea pretenţia de a da un studiu complet al acestei stele funerare, să înfăţişăm elementele de informaţie în cadrul cărora se poate fixa acest studiu şi eventual concluziunile ce se pot trage [2]. In consideraţiunile ce le facem, neavând posibilitatea să vedem originalul sau o reproducere mai bună, ne servim de fotografia publicată de d. Em. Panaitescu, cât şi de descrierea făcută de d-sa. După d. Em. Panaitescu, monumentul, de formă dreptunghiulară, e din piatră nisipoasă, locală, la fel cu cea întrebuinţată la construcţia castrului. Partea inferioară, precum şi colţul drept al inscripţiei lipsesc. Inălţimea 1, 10 m., lăţimea 0.90 m. Stela se împarte în trei părţi : 1) Attica, pe care sunt sculptate două genii care susţin o ghirlandă, deasupra căreia stau doi păuni afrontaţi ; aceştia ciugulesc dintr'un ciorchine. In stânga, la extremitatea ghirlandei, se află un bucran ; 2) Câmpul cu relieful principal împărţit în două registre : cel de sus, mai îngust înfăţişază trei capete ce ies deasupra unor draperii. După d. Em. Panaitescu ,,se văd trei capete de tineri cari ţin cu mâinile, fiecare separat, câte o draperie, alcătuită din şase falduri''. In registrul inferior se află scena ospăţului funerar.

---

[1] *Castrul roman dela Căşei din cercetările nouă (1929)*, extras din *Anuar. Com. Mon. Ist. pentru Transilvania*, pe anul 1929, Cluj, 1930, p 15 şi urm.

[2] Bibliografia menţionată în legătură cu studiul acestei stele funerare nu e completă, deoarece unele studii şi publicaţiuni nu le-am putut găsi în nici o bibliotecă din Bucureşti. Citez ca exemplu lipsa colecţiei *Bonner Jahrbücher* pe ultimii 50 ani. Ca atare, importantele studii ale lui Schroeder şi Weynand asupra monumentelor funerare dela Rhin (*B. J.*, 108/9) ni-au lipsit.

Bărbatul, întins pe kline, e îmbrăcat cu o tunică şi înfăşurat într'o blană miţoasă; femeea, într'o îmbrăcăminte „ce pare indigenă", stă pe un scaun cu speteazâ înaltă. „Bărbatul întinde mâna dreaptă, iar femeia întinde mâna stângă spre a ţine amândoi coroana dela mijlocul reliefului. Se văd degetele ambelor mâini cum ţin coroana. In mijlocul coroanei se află o rozetă". In faţa patului se află o masă rotundă, lucrată fără perspectivă. 3) Partea inferioară, incompletă, cuprinde câmpul cu inscripţia: *D(is) M(anibus) Iul(ius) Cre(scens) [Vet(eranus) ex (beneficiario?) An(norum) LX*...

Stela funerară dela Căşei

Din descrierea pe care o face, se vede că d. Em. Panaitescu nu a privit cu toată atenţia relieful depe această stelă, deoarece d-sa omite să menţioneze figura ce se distinge în partea dreaptă a câmpului cu scena ospăţului funerar şi care înfăţişază o parte dintr'un personaj. Se mai vede mâna care ţine un obiect. Nu putem determina dacă această figură omenească e bărbat sau femee; doar ca mărime este mai mică decât femeia şi bărbatul din relieful principal. După unele analogii cu reprezentările obişnuite de ospăţuri funerare din alte părţi, în deosebi din Moesia, cu care, după cum vom vedea, reprezentarea depe stela dela Căşei corespunde mai mult, am putea admite că şi figura vizibilă numai în parte pe stela noastră e a unui băiat sau poate a unui servitor[1]. La attică, în partea care lipseşte, se

[1] E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Wien, 1906, fig. 67 şi no. 263, 264 din Varna; no. 266 fig. 71 din Euxinograd; V. Pârvan, *Fouilles d'Histria*, în *Dacia*, II, p. 235, fig. 53, = p. 236, fig. 54 dela *Histria*.

continua capătul ghirlandei, care se termină printr'un bucran, aşa cum vedem în stânga reliefului. In ce priveşte inscripţia, avem de adăugat că în al doilea rând prima literă este un L, în loc de I, evident o greşeală pe care lapicidul n'a mai reparat-o.

După ce am întregit astfel descrierea stelei funerare dela Căşei, făcută de d. Em. Panaitescu, vom analiza în cele ce urmează elementele ei caracteristice.

Această stelă, de formă dreptunghiulară, pare să fi avut câmpul inscripţiei egal cu cel ornamentat, aşa cum se întâlneşte în mod obişnuit la stelele funerare din Dacia [1].

Technica. După felul în care a fost lucrată stela dela Căşei, constatăm că pietrarului îi lipsea dibăcia. In deosebire de câmpul inscripţiei, încadrat în obişnuitele coloane cu capitel pseudocorinthic, redate în maniera cunoscută a artei provinciale din părţile Dunării [2], câmpul cu relieful principal, în care e reprezentată scena ospăţului funerar, precum şi attica, sunt prelucrate cu mare neîndemânare, pietrarul nerespectând nici regulele de perspectivă şi nici chiar proporţiile. De observat masa rotundă, redată ca un disc văzut din faţă [3], precum şi disproporţia ce există între mâna stângă şi mâna dreaptă a bărbatului.

La figurile bărbatului şi femeii observăm — după cât ne permite fotografia — că cioplitorul a încercat o exagerare a reliefului, tinzând către alto-relief, pe când celelalte părţi, cum e îmbrăcămintea, sau la attică ghirlanda, le-a redat aproape cu totul plane. Felul în care sunt redate cutele îmbrăcămintei personagiilor, cât şi cele ale draperiilor din registrul superior, corespunde cu acela al unor reprezentări depe monumentul dela Adamklissi [4],

---

[1] Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della „Dacia Superior"*, în *Ephemeris Dacoromana IV*, p. 128. Afirmaţia categorică în acest sens a d-lui Em. Panaitescu (*op. cit.*, p. 15 şi 19), care nu s'ar putea demonstra, relieful fiind distrus, o acceptăm numai prin analogie cu celelalte stele funerare din Dacia, a căror caracteristică e cea de mai sus.

[2] Exemple la A. Schober, *Die röm. Grabsteinen von Noricum und Pannonien*, Wien, 1922, p. 29, fig. 21 ; p. 39, fig. 31 ; p. 64, fig. 65 ; p. 91, fig. 100 ; p. 104, fig. 116 ; p. 110, fig. 125 ; p. 129, fig. 147, etc.

[3] Vezi corespondente la Florescu, *op. cit.*, p. 83, fig. 7 şi p. 86, fig. 13, ambele datate în sec. III d. Chr.

[4] Benndorf—Niemann—Tocilescu, *Das Monument von Adamklissi*, Wien, 1895, metopele 29, 45, 46 : pantalonii Dacilor cu cutele indicate prin incisiuni liniare; la fel, la mânicile cămăşii sau tunicii. Tot aşa la metopa 47 (pantalonii „Bastarnului") şi 48 (pantalonii Dacului care îşi ţine soţia de mână).

sau cu altele din Dacia [1]. Costumul femeii se compune dintr'un vestmânt pe dedesubt, probabil cămaşa, deasupra căreia se află o rochie, ceva mai scurtă decât cămaşa şi cu mânici lungi. O inciziune subţire arată marginea de jos a rochii, care altminteri e lăsată netedă; numai bluza e indicată prin câteva inciziuni unghiulare, închipuind de bună seamă cutele [2]. Părul capului e înfăşurat într'un fel de basma şi apoi acoperit cu un văl, care cade în jos pe umeri şi peste braţe; partea care cade depe umărul drept acoperă mai tot braţul şi face un fald scurt pe cotul mâinii, într'o formă tipică în arta provincială dela Rhin şi Dunăre [3]. Cutele acestui fald sunt prelucrate în dungi. Se pare că, în afară de văl, mai acoperă capul, în partea din spate, un fel de broboadă, pe care cioplitorul a redat-o neîndemânatec dealungul spatelui femeii. După toată aparenţa, el a avut intenţia evidentă de a umple spaţiul liber dintre spatele femeii şi speteaza scaunului; continuă broboada dealungul corpului, fără a-i stabili o funcţiune în legătură cu acesta, şi o termină în franjuri. Cutele broboadei sunt indicate prin inciziuni liniare oblice.

Costumul bărbatului se compune dintr'o tunică, probabil de lână groasă, cu mânici lungi, iar la gât scobită rotund. Ca şi la broboada femeii, cutele sunt indicate prin inciziuni liniare oblice. Cuvertura, care acoperă partea inferioară a corpului, ca şi spatele bărbatului, trebue considerată de fapt ca mantaua acestuia, aşa cum vedem, de exemplu, pe reliefele cu reprezentarea ospăţului funerar din Moesia [4]. Pietrarul dela Căşei n'a ştiut să redea mode-

---

[1] Vezi stela dela Apulum în C.Daicovici, *Monumente inedite din Dacia*, Cluj, 1931, fig. 13=V. Christescu, *Nouveaux monuments d'Apulum*, fig. 6, în *Dacia*, III; Florescu, *op. cit.*, p. 88, fig. 15, în deosebi femeea din stânga.

[2] Această redare a detaliilor prin inciziuni ar fi după procedeele obişnuite în prelucrarea lemnului (G. Seure, în *Rev. Arch.*, 1919 [2], p. 147).

[3] Em. Espérandieu, *Récueil des bas-reliefs*, VIII, No. 5939; S. Ferri, *Arte romana sul Reno*, Milano, 1931, p. 146, fig. 83 dela Niederwürzbach; A. Hekler, în *Iahreshefte d. oest. arch. Inst.*, 1912, p. 180, fig. 118 dela *Intercisa*; Schober, *op. cit.*, p. 150, fig. 173 dela Flavia Solva (Femeia de aci are portul noric).

[4] E. Kalinka, *op. cit.*, no. 261, fig. 66; no. 262, fig. 67; no. 263, 264; no. 270, fig. 74; V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, în *An. Acad. Rom.*, Bucureşti, 1915, pl. VII, fig. 2=*Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării*, Bucureşti, 1923, p. 64, fig. 40. Intr'unul din acestea (Kalinka, *op. cit.*, no. 266, fig. 71), mantaua, după ce înveleşte partea inferioară a corpului, ca şi la Căşei, şi acoperă spatele, lasă să cadă colţul depe umărul stâng în aşa fel, încât aproape tot pieptul e lăsat liber, acoperit numai cu tunica. Un relief dela Histria ne arată această manta fără colţul ce cade pe umărul stâng, ci numai acoperind, în afară de partea inferioară

lul aşa cum îl primise din Sud [1], adică să lase pieptul descoperit, ci, pus şi în faţa altei realităţi — în locul mantalei de lână ţesută, era mantaua de blană de oaie — a imaginat redarea neverosimilă pe care o vedem, anume fixând mantaua pe spatele bărbatului, fără a indica măcar o fibulă, care ar fi putut justifica un atare aranjament. In ce priveşte felul caracteristic în care e redată blana de lână, acesta nu şi-ar putea găsi decât un foarte îndepărtat corespondent în relieful republican din Roma, publicat de P. Ducati [2], unde vedem, în scena sacrificiului (suovetaurilia), o oaie a cărei blană e redată în smocuri spiralice, dar nu stilizate ca pe stela dela Căşei. E evident că la fel au văzut blana oii şi artistul roman din epoca republicană şi umilul pietrar din Căşei; dar nu s'ar putea spune că acesta din urmă a imitat un astfel de model ce îi venea din Roma. Din cercetările făcute, nu am putut stabili existenţa vreunui alt relief similar, mai apropiat în timp de relieful dela Căşei, aşa încât redarea blănii de oaie în relief s'a pus pentru pietrarul dela Căşei ca o problemă cu totul nouă şi întâmplător el o rezolvă într'un fel apropiat — nu identic — cu acela în care o rezolvase artistul reliefului din Roma. Intocmai ca pe toate celelalte motive ornamentale, el concepe redarea şi a cârlionţilor blănii într'un relief foarte plat, aproape liniar. E posibil ca să-i fi imaginat întocmai ca şi cârlionţii părului de femee sau chiar de bărbat, aşa cum apar pe unele modele în sculptură, ca şi în ceramică [3].

---

a corpului, doar spatele şi umerii, precum şi cotul mâinii stângi; în acest fel întreg pieptul rămâne neacoperit (V. Pârvan, *Fouilles d'Histria*, în *Dacia*, II, p. 236, fig. 54).

[1] Vezi mai jos, p. 280, 286.

[2] *L'Arte classica*, Torino, 1927, ed. 2-a, p. 564, fig. 700 *c*.

[3] Există multă asemănare între felul cum e redată pieptănătura unui personagiu femenin de pe o matrice de aplică pe vasele de teracotă din Trier (S. Ferri, *op. cit.*, p. 195, fig. 117) şi felul cum e redată blana pe stela dela Căşei; deasemenea părul busturilor bărbăteşti din Athena şi Eretria, citate de A. Hekler şi databile în prima jumătate a sec. II d. Chr. (*Studien zur römischen Porträtkunst*, în *Jahreshefte*, 1922, p. 197, fig. 66 şi p. 199, fig. 68). Aceiaşi tratare a părului o găsim dealtfel şi pe reliefele de bronz dela Carnuntum, Brigetio (Pannonia) şi Gherla (Dacia): (Munsterberg, în *Iahreshefte*, 1903, pl. IV: Carnuntum; p. 72, fig. 34: Gherla; p. 73, fig. 35: Brigetio). Redarea părului în formă de cârlionţi spiralici e obişnuită încă în arta primitivă şi o întâlnim în arta arhaică greacă (vezi Ducati, *op. cit.*, p. 137, fig. 162; p. 142, fig. 168; p. 182, fig. 216). In acelaşi fel apar în ceramica din Scythia Minor cârlionţii bărbii la un cap menţionat de V. Pârvan, *Incep. vieţii romane*, p. 210, fig. 101. Ca modă însă, această manieră apare în epoca imperială (De ex.: capiliatura la portretele din ep. flavică, pomenite de Eug. Strong, *La scultura romana*, I, Firenze, 1923, p. 378, fig. 225 şi p. 381, fig. 227) şi se re-

Aranjamentul naiv al ochiurilor spiralice într'un fel de ordonare calculată, aşa cum vedem în pieptănătura anumitor personagii din epoca imperială, ne face şi mai mult să bănuim că cioplitorul nostru, deşi porneşte de la realitate, imită însă techniceşte elementele similare, pe care le întâlneşte la unele modele [1]. Părul scurt al bărbatului de pe stelă e redat după moda obişnuită atunci şi pietrarul dela Căşei, cu toată tendinţa pe care o manifestă de a reda un portret, se supune totuşi modelelor lui, cari îi impun „tipul" cu păr scurt şi faţa rasă [2]. E de observat că autorul reliefului dela Căşei a omis să redea perna, pe care se sprijină cotul bărbatului, din care cauză el îi prelungeşte în mod exagerat braţul stâng, dându-i forma neverosimilă pe care o vedem. Tot nedibăcie a pietrarului se vede şi în modul în care e redat scaunul, al cărui spătar are deasemenea o formă neverosimilă [3]. Linia de profil accentuiază un arc în partea superioară. E clar că prin aceasta cioplitorul a voit să indice curba, pe care o face spătarul scaunului, a cărui formă romană se recunoaşte ; deasemenea marginea laterală a acestui spătar, în loc să cadă drept, formează un colţ în dreptul cotului femeii. Nu trebue să vedem aci o încercare a pietrarului de a reprezenta o rezemătoare pentru mâini, ci dimpotrivă el caută să reprezinte colţul, pe care îl face marginea de sus cu cea laterală a spătarului, fără ca să ştie însă să-l redea în perspectivă [4].

Coroana [5] are o formă aparte, fiind mică şi subţire, iar spaţiul ce-l închide umplut cu o rozetă. Evident şi aci trebue să vedem o

---

găseşte în unele sculpturi provinciale (De ex : Espérandieu, *Récueil*, III, no. 2214. din ep. antonină).

[1] Asupra albumului de modele vezi mai jos, p. 279.

[2] Pentru analogii vezi mai jos, p. 281.

[3] Neverosimilă e şi poziţia femeii pe scaun.

[4] Compară cu relieful dela Neumagen (muz. Trier; Ferri, *op. cit.*, p. 78, fig. 18) unde e redat, dar după toate regulele artei, un scaun de lemn asemănător. In legătură cu relieful nostru de menţionat relieful dela Gilău (Florescu, *op. cit.*, p. 88, fig. 15), în care sunt înfăţişate, cu respectul proporţionalităţii şi perspectivei, două scaune, al căror spătar însă are marginile rotunjite, aşa cum întâlnim la Rhin şi aiurea, mai ales în reprezentările cu scene de toaletă şi a căror origine italică a fost arătată de Fr. Drexel (*Die Bilder der Igeler Säule*, în *Röm. Mitt.*, 1920, p. 115). Putem deci considera că şi scaunul depe stela dela Căşei, ca şi cele depe stela dela Gilău, indică un obiect identic, deosebindu-se uşor numai în ce priveşte marginile spătarului.

[5] Forma acestui obiect pe stela noastră se apropie mai de grabă de acele patere ornamentale ce se întâlnesc pe monumente (pe cornişa templului lui Vespasian şi Titus din Roma, v. Eug. Strong, *Scultura romana*, pl. *XXVI* şi *XXVII*), sau pe un altar din Pompei din timpul lui Vespasian (W. Altmann, *Die röm.*

nedibăcie a pietrarului, care, copiind desigur un model ce se găsea pe reliefele funerare ca motiv de sine stătător, uneori încadrat într'un triunghiu sau patrat [1], i-a dat o funcţiune asemenea aceleia îndeplinită numai de coroana singură, fără rozetă. Dar în reliefui nostru coroana trebue concepută absolut liberă, fiind ţinută şi ridicată de mâna omului; o rozetă singură în mijloc nu şi-ar fi avut rostul. Spiritul realist al cioplitorului caută o soluţie şi atunci el micşorează spaţiul interior, pe care îl închide coroana, umplându-l apoi total cu rozeta, aşa încât dă aparenţa unei fixări a acesteia pe coroana însăşi.

Trecând la registul superior, constatăm în redarea draperiilor şi cutelor acelaşi procedeu technic, pe care l-a întrebuinţat pietrarul şi în redarea cutelor hainelor bărbatului şi femeii, adică inciziuni liniare. Marginile draperiei sunt înfăţişate ca nişte suluri, sau stâlpi pe care s'a înfăşurat pânza. La partea de sus, aceste suluri prezintă un fel de increţituri, pe care d. Em. Panaitescu le consideră ca fiind mâinile unui personaj, căruia nu i se vede decât capul, care apare deasupra draperiei. După părerea noastră, aci nu putem vedea decât redarea stângace a nodurilor draperiilor, iar sulurile ar fi încreţiturile faldurilor ce cad din noduri. Cioplitorul stelei dela Căşei a redat, cu lipsa de dibăcie constatată până acum, motivul ornamental al draperiei fixată în două cuie prin două noduri mari, din care cad extremităţile în falduri, întâlnită foarte des mai ales pe reliefele funerare [2]. Nefiind destul de înde-

---

Grabaltäre d. Kaiserzeit, Berlin 1905, p. 181, fig. 145 *a*); tot astfel pe un relief din Aquincum, din sec. I d. Chr., o femeie ţine o pateră ce aduce mult cu „coroana" depe reliefui nostru (H. Hoffmann, *Röm. Militärgrabsteine der Donauländer*, Wien, 1905, p. 35, fig. 20). Cu toate acestea, neavând originalul stelei dela Căşei sub ochi, admitem descrierea d-lui Em. Panaitescu, făcând însă rezervele de mai sus.

[1] Exemple: în Dacia (Florescu, *op. cit.*, p. 135, fig. 75 *a. b*, fără indicaţia locului de provenienţă); în Pannonia (Schober, *op. cit.*, no. 113, fig. 51, no. 126 din Intercisa; no. 125, fig. 58, no. 127 din Aquincum; no. 130, fig. 59 din Poetovio, şi p. 169); în Moesia, la Histria (Pârvan, în *Dacia*, II, p. 226, fig. 43=p. 227, fig. 44) sau în Apus, în Gallia (Espérandieu, *Récueil*, II, no. 847).

[2] Exemple: S. Reinach, *Rep. de la statuaire*, I, p. 19, pl. 118; *id.*, II, p. 3, pl. 113; p. 31, pl. 133; p. 35, pl. 139; *id.*, *Rep. réliefs*, II, p. 26 no. 1, ; *id.* III, p. 91 no. 2, p. 242, no. 2. Nu putem stabili o analogie cu reliefele în care sunt reprezentate draperiile ţinute cu mâna, deoarece acestea ni se înfăţişează, fie în forma a doi amoraşi ţinând draperia de o parte şi de alta (Reinach, *Rep. rel.*, III, p. 112, no. 2), fie o nimfă ce întinde draperia (*ibid.*, p. 163, no. 6); apoi, pe reliefele dela Rhin, în afară de reprezentarea cu „proba stofei". (Ferri, *op. cit.*, p. 82, fig. 22 dela Neumagen), avem pe aceea a personajului, care cu mâna stângă îşi

*

mânatec spre a reprezenta cele trei draperii în perfectă continuare, el repetă acelaşi motiv de trei ori cu toată conştiinciozitatea, aşa încât în mijlocul registrului vedem câte două suluri alăturate, care înfăţişază extremităţile draperiilor. Capetele de deasupra draperiilor reprezintă în mod uniform unul şi acelaşi tip, întru totul asemănă·tor cu capul bărbatului depe kline.

Fotografia nu ne permite să distingem toate detaliile figurilor depe attică. In deosebi partea superioară a celor două genii, care ţin ghirlanda, nu se vede aproape de loc. Se pare totuşi că aceste figuri sunt prelucrate în relief mai pronunţat, pe când păunii sunt conturaţi într'un relief mai plat[1]. Ghirlanda este stilizată într'o formă deosebită şi pare că a fost concepută ca fiind alcătuită exclusiv din boabe de struguri şi din fructe, poate mere sau rodii[2], pe care pietrarul le-a dispus în patru şiruri şi le reprezintă ca nişte discuri mici.

Capul de taur iese din câmpul atticei, trecând în jos peste brâul despărţitor dintre aceasta şi câmpul cu relieful principal. Pe cât se distinge din fotografie nici această figură nu e prea reliefată ; ochiul în dreapta e imediat sub corn.

In concluzie, din analiza technică ajungem la constatarea că autorul acestei stele funerare e un pietrar cu o pregătire redusă şi care ignorează mult ştiinţa perspectivei ; deasemenea nu e întotdeauna norocos în stabilirea proporţiilor. El gândeşte relieful într'o formă absolut plată, mai mult de schiţare liniară a diferitelor figuri, cu deosebirea persoanelor, al căror chip încearcă să-l redea într'un relief mai pronunţat. Procedeele lui technice sunt mult asemănătoare acelora al pietrarilor provinciali din ţinuturile romane dela Dunăre şi Rhin[3].

întinde draperia de pe corp (*ibid.*, p. 157, fig. 88 dela Mannheim : „Charon" ; p. 217, fig. 135 dela Trier). Dealtfel motivul draperiei ţinut cu mâna de două persoane îl întâlnim încă din epoca arhaică greacă pe tronul Ludovisi (Ducati, *op. cit.*, p. 254, fig. 307).

[1] O tratare tehnică analoagă găsim la păunul ce stă pe ghirlanda de pe un monument din Aachen (muz. Trier; Espérandieu, *Recueil*, IX, no. 6562).

[2] Pentru comparaţie vezi merele şi strugurii ghirlandelor depe Ara Pacis (Strong, *op. cit.*, p. 47, fig. 25) şi de pe un altar din ep. flavică (*ibid.*, p. 125, fig. 79), pe altul augusteic (Altmann, *Grabaltäre*, p. 63, fig. 55). Şi pe un monument din Dacia (A. Buday, în *Dolgozatok—Travaux*, 1916 [1], p. 117, fig. 14). Stilizare analoagă celei a boabelor de struguri depe stela dela Căşei se află pe o stelă funerară din Gallia (Espérandieu, *Recueil*, I, p. 241, no. 326) ; tot astfel stilizate sunt fructele pe un relief din Bonn, cu representarea ospăţului funerar (Ferri, *op. cit.*, p. 67, fig. 6).

[3] A. Schober, *Zur Entstehung u. Bedeutung der provinzial-römischen Kunst*, în *Jahreshefte*, 1930, p. 26 şi 32.

Motivele ornamentale. Attica stelei dela Căşei reprezintă obişnuitul motiv ornamental al celor două genii care susţin ghirlanda de fructe. Acesta nu e decât redarea grosolană a motivului ghirlănzii susţinută de Cupidoni, aşa de des întâlnit pe monumentele romane, începând din epoca lui Augustus [1]. Se găseşte răspândit în Dacia, ca şi în provinciile învecinate [2]. E posibil ca aceste genii înaripate, sau uneori chiar fără aripi, aflate pe monumentele funerare din Dacia, să reprezinte pe cele două personagii funerare, Hypnos şi Thanatos, din mitologia greacă, reprezentate şi pe lecythele attice. [3] Cele două bucrane (dintre care unul distrus) alcătuesc un element ornamental ce trebue pus în directă legătură cu reprezentarea ghirlandelor susţinute de bucrane depe monumentele romane [4]. Din câte am cercetat nu am întâlnit până acum o alăturare a bucraniilor şi geniilor înaripate, care susţin ghirlanda aşa cum sunt pe stela dela Căşei [5]. Nu mai încape îndoială că aci pietrarul a căutat să utilizeze ambele motive cu rost funcţional identic, însă întâlnite de el separate în albumul de modele. Cei doi păuni, cari ciugulesc dintr'un ciorchine, alcătuesc un motiv ornamental vechiu, de origină asiatică [6]. Pe monumentele fune-

---

[1] W. Altmann, *Architektur u. Ornamentik der antiken Sarkophage*, Berlin 1902, p. 74.

[2] In Dacia : C. Daicovici, *Mon. inedite din Dacia*, p. 14, fig. 13=V. Christescu, *Nouveaux mon. d'Apulum*, fig. 6, în *Dacia*, III ; Florescu, *op. cit.*, p. 103, fig. 39, p. 100, fig. 34 (aci nu mai susţin o ghirlandă) ; în Pannonia : Schober, *Die röm. Grabsteine*, no. 87, fig. 36, no. 137, fig. 63 ; no. 238, fig. 124 ; în Moesia : *Iahreshefte*, 1905, *Beibl.*, p. 11, fig. 1 ; Seure, *R. A.*, 1919 [2], p. 338, no. 9.

[3] E. Pottier, *Etude sur les lecythes blancs attiques à représentations funéraires*, Paris, 1883, p. 26 şi Ducati, *L'Arte classica*, p. 333. Poate că o atare representare trebue să vedem în geniul înaripat de pe un monument funerar dela Gârbău, lângă Cluj, publicat de A. Buday, în *Dolgozatok—Travaux*, 1916 [1], p. 66, fig. 13 *a* şi p. 117.

[4] Altmann, *Ornamentik*, p. 59 ; Eug. Strong, *Scultura romana*, p. 46 şi fig. 25, 26.

[5] Faptul că marginea ghirlandei cade între coarnele capului de taur ne arată intenţia pietrarului de a reda dependenţa bucranelor de ghirlandă şi invers. Era singura posibilitate de a stabili legătura cu ghirlanda, deşi aci bucranele nu mai au caracterul de susţinătoare ale acesteia, aşa cum erau pe monumentele funerare (Altmann, *Grabaltäre*, p. 47, fig. 34—35, 37 ; p. 62, fig. 54 ; p. 63 fig. 55—56), locul lor îndeplinindu-l geniile înaripate. Ceva mai apropiat de relieful nostru pare cel descris de G. Seure, în *R. A.* 1919 [2], p. 338 no. 9 : „Autel rond... quatre Amours, nus, en haut relief, portent sur leurs épaules une guirlande de fleurs de fruits surmontée dans les intervalles de têtes de taureaux et de béliers".

[6] Fr. Cumont, *Fouilles de Doura—Europos*, Paris, 1926, p. 229. (Lucrarea lui H. Lother, *Der Pfau in der altchristlichen Kunst*, Leipzig, 1929, mi-a fost inaccesibilă).

rare păunul apărea ca o emblemă a nemuririi, semnificaţie ce a păstrat-o şi în era creştină [1]. Dealtfel, acest motiv, răspândit în Orient, ca şi în Occident [2], îl mai întâlnim în Dacia [3]. El era răspândit şi în Pannonia şi în Moesia Superioară până la Adriatica [4]. E de observat că monumentele din Pannonia cu reprezentarea acestui motiv, ca şi cel din Polesana, sunt databile în sec. I, iar cele din Dacia nu trec de sec. II. Aşa dar şi acest motiv ornamental depe stela dela Căşei făcea parte din repertoriul motivelor ornamentale pentru monumentele funerare. E de admis că şi aici, ca aiurea [5], pietrarul le-a reprodus după un model, venit poate dintr'un atelier din Pannonia, unde monumentele cu astfel de reprezentări sunt anterioare [6].

Câmpul cu relieful principal al stelei este ocupat cu scena ospăţului funerar, a cărui origine se găseşte în lumea greacă [7] şi e de pus în legătură cu credinţa ce o aveau cei vechi că mortul în

---

[1] Cumont, *ibid.*, şi Forrer's, *Reallexikon*, s. v. *Pfau*.

[2] Cumont, *ibid.* In Occident apare pe monetele din sec. I şi II d. Chr. ca simbol al consecraţiei şi apotheozei (Amelung, *Catalog d. Skulpt. d. Vatikan. Museum*, p. 895 şi Altmann, *Grabaltäre*, p. 279 şi urm.).

[3] Doi păuni : la Apulum (CIL, III, 1236=Daicovici, *op. cit.*, p. 14 fig. 15) ; la Brucla (Florescu, *op. cit.*, no. 66 bis, fig. 56 *a* ; aci cei doi păuni beau dintr'un vas) ; la Petroşani (*Dolgozatok—Travaux*, 1916, [1] p. 44, fig. 9 *a* şi p. 99=Florescu, *op. cit.*, no. 71 fig. 60 *a*, fără niciun obiect între ei) ; la Cluj (Florescu, *op. cit.*, p. 146, fig. 77, cu un vas la mijloc). Un singur păun : la Apulum (Daicovici, *op. cit.*, p. 14, fig. 13=V. Christescu, *Nouv. mon. d'Apulum*, fig. 6) ; fără provenienţă, în muz. Bruckenthal din Sibiu (Florescu, *op. cit.*, no. 6, fig. 6).

[4] Doi păuni ciugulind dintr'un ciorchine, ca la Căşei, la Aquincum : (Schober, *Die röm. Grabsteine*, no. 227, fig. 116 din prima jumătate a sec. I d. Chr.) ; la Carnuntum (CIL, III, 11286 : pavones duo in arcu). Câte unul : la Scarabantia (Schober, *op. cit.*, no. 59 şi 60 din sec. I d. Chr.) ; la Poetovio (CIL, III, 4081). In Moesia superior, la Viminacium, doi păuni (CIL, III, 8127). In Istria, în Polesana, se întâlneşte acelaşi motiv : doi păuni pe un vas, cantharos, pe un mozaic din sec. I d. Chr. (A. Gnirs, în *Jahreshefte*, 1911, *Beibl.* p. 13, fig. 8).

[5] Cumont, *op. cit.*, p. 231.

[6] Am văzut asemănarea între motivul celor doi păuni de pe stela dela Căşei cu acela dela Aquincum, citat mai sus (nota 4). Contra unei proveniri a acestui motiv din Sud, prin Moesia, vorbeşte lipsa de monumente cu ornamente similare, de şi pietrari orientali se găseau aci (G. Seure, *R. A.*, 1916 [1], p. 370, 1923 [1], p. 2 ; 1926 [2], p. 170, 1929 [1], p. 78).

[7] Ch. Lécrivain, în *Dar.-Saglio, Dict. des ant.*, s. v. *Funus*, p. 1380 şi J. A. Hild, *ibid.*, s. v. *Heros*, p. 155 ; Eitrem în *P. W. Realenc.*, s. v. *Heros*, c. 1143 ; R. Cagnat et V. Chapot, *Manuel d'arch. rom. I*, Paris, 1917, p. 587 ; Dumont-Homolle, *Mélanges d'arch. et d'epigraphie*, Paris, 1892, p. 80 şi 82. Pentru scenele similare depe monumentele din Roma vezi Altmann, *Grabaltäre*, p. 188, care arată origina lor greacă-elenistică.

viaţa de dincolo se bucura de mâncare şi băutură, ca şi în viaţa pământească [1].

Scenele acestei reprezentări sunt deobicei tipice, ele variind foarte puţin. Reprezentarea ospăţului funerar depe stela dela Căşei ne arată, în general, o mai apropiată asemănare cu reprezentările depe pietrele funerare din Thracia şi Moesia, ţinut în care motivul banchetului funerar era foarte răspândit [2], ca şi cu cele din Rusia Sudică [3] şi diferă în schimb de cele din Pannonia şi dela Rhin, unde deobicei personajul culcat pe kline este redat pe un plan separat de al celorlalte personaje din scenă [4]. Astfel putem stabili o analogie cu monumentele din Moesia, dela Varna şi Euxinograd [5], dela Tomi, Histria şi Ulmetum [6]. Deşi asemănătoare cu scenele de ospăţ funerar din Moesia, totuşi scena ospăţului depe stela dela

---

1 Scena ospăţului funerar nu este încă definitiv lămurită, totuşi mai toate părerile exprimate tind către această din urmă interpretare (Pottier et Reinach, *La nécropole de Myrina*, Paris, 1888, p. 437 ; H. v. Fritze, *Zu den griech. Totenmahlreliefs*, în *Ath. Mitt.*, XXI (1896), p. 358 ; E. Rohde, *Psyche* [3], I, p. 237, 241 ; J. A. Hild, *op. cit.*, p. 153 şi Gr. Tocilescu, *Monum. epigr. şi sculpturali*, Bucureşti, 1902, p. 424).

2 A. Dumont, *Inscriptions et mon. figurés de la Thrace*, Paris, 1876, no. 16, 20, 47, 48, 61, 77, 91 şi p. 72 nota 1 ; Tocilescu, *op. cit.*, p. 429, fig. 8 (din Macedonia) ; G. Seure, *Arch. thrace*, în *R. A.*, 1922 [1], p. 50. De aci el s'a răspândit şi la nordul Dunării şi mai departe dealungul fluviului, prin trupele thrace, până în ţinuturile rhenane (H. Lehner, *Die orientalische Mysterienkulte im röm. Rheinland* în *Bonn. Jahrb.*, 129 (extras) p. 59 şi S. Ferri, *op. cit.*, p. 209, nota 41). Vezi şi Kalinka, *loc. cit.*, Pârvan, *loc. cit.*, şi CIL, III, 2453 dela Appiaria.

3 Kieseritzky—Watzinger, *Griech. Grabreliefs aus Sudrussland*, Berlin, 1909, p. 70, no. 404 şi pl. XXVII ; p. 124, no. 689, 690, pl. L ; p. 125, no. 691, 694, pl. LI ; p. 125, no. 693 pl. L ; p. 126, no. 696, 703, pl. LI, din Kertsch. Pe următoarele monumente bărbatul întins pe kline întinde o coroană : p. 133, no. 732, pl. LIV, probabil din Kertch ; p. 134, no. 734, pl. LIV din Chersonesus.

4 Vezi mai ales A. Schober, *Röm. Grabsteinen*, p. 203, fig. 207 dela Intercisa (Pannonia), unde o fată şi un băiat susţin masa cu prăjituri (δεύτερα τράπεζα) într'un plan inferior şi separat de acela al personajului întins pe kline. Pentru ţinuturile rhenane vezi Espérandieu, *Recueil*, VIII, no. 6262—63, 6268, 6270, 6299, 6373 din Bonn ; 6447—49, 6454—57, 6460, 6463, 6466, 6467, 6472, 6483, 6489, din Colonia ; *id.*, IX no. 6589 din Clèves, 6603 din Crefeld, 6669 din Leyda, 6673 din Wiltenberg, lângă Vechten ; Ferri, *op. cit.*, p. 67 fig. 6 din Bonn, p. 68, fig. 7 din Wiesbaden ; H. Lehner, *Die röm. Skulpturen in Bonn*, I, Bonn, 1905, pl. VIII, fig. 1—4. Descrierea acestor monumente din punct de vedere stilistic la Schober, in *Jahreshefte*, 1930, p. 19 şi urm.

5 Kalinka, *op. cit.*, no. 261, fig. 66, no. 263 ; no. 267, fig. 72.

6 V. Pârvan, *Incep. vieţii romane*, p. 73, fig. 45, dela Tomi ; p. 64, fig. 40=*Cet. Ulmetum*, I, p. 67 şi urm. şi III, pl. VII, fig.2, dela Ulmetum ; *Fouilles d'Histria*, în *Dacia*, II, p. 235, fig. 53=p. 236, fig. 54, dela Histria.

Căşei prezintă o particularitate. Pe când la toate reprezentările acestei scene, personagiul culcat pe kline are mâna dreaptă, fie ridicată în sus şi ţinând o coroană, fie lăsată în jos, dimpotrivă la noi coroana e ţinută şi de bărbat şi de femee. Pe monumentele cercetate nu am întâlnit încă o reprezentare corespunzătoare aceleia dela Căşei. Coroana, constatată pe monumentele cu reprezentările ospăţului funerar încă din sec. VI în Chr. [1], tot aşa ca şi pe lecythele albe attice, al căror caractere funerar a fost arătat de E. Pottier [2], e considerată în religiile orientale ca simbolul vieţii eterne [3]. Coroana cu rozeta în mijloc am văzut că se întâlneşte mai mult în Pannonia, apoi în Moesia şi Dacia, iar în Apus, într'un exemplar în Gallia [4]. Motivul rozetei, deşi e un motiv ornamental care apare în general pe toate monumentele funerare din toate provinciile romane, cu toate acestea, în cazul de faţă, ar putea să fie pus în legătură cu sărbătoarea morţilor *Rosalia*, atât de răspândită în părţile Pannoniei şi la gurile Dunării [5]. Aci e

---

[1] *P. W. Realenc.*, s. v., *Heros*, c. 1143 şi *Ath. Mitt.*, IV, 135—163. In lumea romană era obiceiul să se încununeze morţii cu coroanele câştigate ca cetăţeni în viaţă (Cuq, în *D. Saglio, Dict. des ant.*, s. v., *Funus*, p. 1388).

[2] *Les lecythes blancs*, p. 19.

[3] Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1928, p. 31, nota 51 şi *Études syriennes*, Paris, 1917, p. 63.

[4] Mai sus, p. 273, nota 1. [Pe un relief mithriac găsit de curând în Roma se află „una corona di alloro con un fiore nel mezzo"; v. A. M. Colini, în *Bullettino della Comissione arch. di Roma*, 1931, p. 125 şi planşa]

[5] Discutând prezenţa acestui motiv, pus alături de bustul soarelui pe un relief din Histria cu reprezentarea ospăţului funerar, V. Pârvan nu se putea decide asupra semnificării acestui simbol, dacă e un semn solar sau o aluzie plastică la sărbătoarea Rosalia (*Dacia*, II, p. 235). Faptul că pe monumentul nostru rozeta se găseşte circumscrisă chiar în coroana ţinută de defunct (vezi rezervele dela p. 272, nota 5), ne face să admitem mai degrabă rostul ei în legătură cu sărbătoarea Rosalia, care era şi sărbătoare a morţilor (V. Pârvan, *Gânduri despre lume şi viaţă la Greco-Romanii din Pontul Stâng*, Bucureşti, 1920, p. 24 şi *Incep. vieţii romane*, p. 174). Această sărbătoare, de origine italică, era răspândită atât în Moesia Inferior, mai ales în Scythia Minor, cât şi în Pannonia; apoi în Thracia, la Philippi (Pârvan, *Contrib. epigr. la ist. creşt. daco-roman*, Bucureşti, 1911, p. 113; *Histria*, IV, p. 75). Astfel ar fi şi explicabilă apariţia motivului plastic, coroana cu rozeta în mijloc, în cantitate mai mare în Pannonia şi apoi la gurile Dunării. Alăturarea rozetei, în legătură cu cultul morţilor, la Rosalia, de coroană, simbol deasemenea funerar arătând nemurirea, pare naturală. Dacă întâmplător ea apare şi în Gallia, n'o putem socoti decât ca un fenomen izolat. In ce priveşte Dacia, deşi sărbătoarea Rosaliilor nu e cunoscută (Pârvan, *Contrib. epigr. la ist. creşt. daco-rom.*, p. 114), totuşi apariţia coroanei cu rozeta în mijloc, atât pe stela dela Căşei, cât şi pe altarul, fără indicaţia provenienţii, din Florescu, *op. cit.*,

locul să ne întrebăm dacă cioplitorul stelei dela Căşei era conştient de valoarea simbolică a motivelor ornamentale, pe care le înfăţişa, sau el era un simplu imitator al modelelor pe care le avea.

Weynand enunţase odată că figurile transmise de arta greacă au devenit în arta provincială romană simple elemente decorative, de care sculptorul nu era conştient atunci când le sculpta [1]. Tot aşa crede şi Fr. Drexel că aceste motive erau copiate de pietrari după modelele răspândite [2]. In legătură cu aceasta, S. Ferri caută să explice anumite analogii ale motivelor ornamentale din arta rhenană cu unele din Italia sau din Est, emiţând ipoteza (enunţată încă mai dinainte de Amelung [3] că artiştii aveau cu ei albume de modele (Skizzenbücher) aduse din centrele artistice şi că în locul unde făureau monumentul funerar ei întrebuinţau aceste modele după cerinţă [4]. Intr'o anumită măsură, ipoteza lui Ferri trebue să o admitem şi pentru interpretarea stelei funerare dela Căşei. In adevăr, motivul ospăţului funerar, a cărui origine am văzut că e în Grecia, pătrunde prin Balcani la Dunăre. Am arătat mai sus că scena ospăţului funerar depe stela dela Căşei îşi găseşte corespondenţe în reprezentările similare din Moesia. S'a putut demonstra existenţa, în aceste părţi, a unor ateliere care produceau pentru vânzare ca şi la Rhin [5]. De bună seamă că aceste ateliere aveau albumele lor de schiţe cu motive tipice, importate în primul rând din lumea greacă. Aci la mare, avem şirul cetăţilor greceşti, a căror legătură cu Sudul egeic n'a încetat niciodată. Grecii din aceste oraşe aveau aceleaşi credinţe ca şi cei din Sud, dar ei adoptau şi pe cele locale [6]. E deci de presupus că din atelierele acestor

---

p. 135, fig. 75 *a. b.*, ar fi de pus în legătură cu defuncţii, a căror origine poate să fie pannonică sau moesică. Pentru Căşei vom demonstra mai jos originea pannonică a femeii.

[1] *Bonn. Jahrb.*, 108/9, p. 225 citat de A. Buday, în *Dolgozatok—Travaux*, 1916 [1], p. 104.

[2] *Die Bilder der Igeler-Säule*, în *Röm. Mitt.*, 1920, p. 111.

[3] *Röm. Mitt.*, 1906, p. 281.

[4] *Arte romana sul Reno*, p. 135, 149.

[5] Pârvan, *Cet. Ulmetum*, I, p. 68; *Fouilles d'Histria*, p. 225; Kalinka, *op. cit.*, no. 231. S'au precizat ateliere la Callatis, Serdica, Konin, Perinth, apoi la Nicopolis ad Istrum şi desigur în marile oraşe (G. Seure, *R. A.*, 1916 [1], p. 370); la Novae şi Trajana Augusta (*id.*, *R. A.*, 1926 [2], p. 155). Aci erau aduse modele din Asia, care apoi erau modificate după cerinţele locale (*ibid.*, 1929 [1], p. 78). Pentru Rhin, Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute in röm. Kaiserreich*, Breslau, 1909, p. 60: negotiator artis lapidariae.

[6] Astfel sărbătoarea Rosaliilor fusese adoptată şi de Grecii din Histria (V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 75; *Incep. vieţii rom.*, p. 177).

oraşe dela mare, sau din centrele elenizate ale Moesiei, porneau acele albume de modele, cu motive luate depe originalele din centrele artistice ale Sudului, la care se puteau adăuga şi unele inventate sau transformate chiar aci, în legătură cu credinţele şi preferinţele locale. De aci, apoi aceste albume se răspândeau la pietrarii din provincie. Dacă monumentele apar în atâtea părţi prelucrate într'o „artă ţărănească", motivele însă sunt tipice şi corespund în general celor din lumea greco-italică. Dar aceşti cioplitori provinciali, lipsiţi de şcoala de atelier, iubesc realitatea, pe care înţeleg să o redea în toate amănuntele [1]. Cu toate acestea, trebuind să respecte tipicul funerar, alcătuit după tradiţie în atelier, ei redau în cadrul motivelor tradiţionale, cu mijloace mai mult sau mai puţin perfecte, tipuri reale, uneori chiar portrete şi respectă cu deosebire particularităţile îmbrăcămintei [2].

Acest lucru îl vedem şi în redarea celor două personagii depe stela dela Căşei. Bărbatul, înfăţişat după tipicul impus de modelul banchetului funerar grecesc, are îmbrăcămintea caracteristică alcătuită dintr'o tunică groasă, probabil de lână, după cum ar lăsa să se înţeleagă cutele indicate prin inciziuni, precum şi din cuvertura de blană de oaie asemenea unei sarice ciobăneşti. Incercând să imite modelul din album, cioplitorul a dat acesteia, fără să reuşească în totul, forma himationului grecesc înfăşurat împrejurul corpului şi căzând apoi pe umeri, aşa cum apare la personagiul întins pe kline în ospeţele funerare greceşti.

Imitarea modelului se vede şi la kline, ca şi la masă; tot după un model a fost redat şi scaunul. Dar toată atenţia pietrarului se îndreaptă asupra persoanelor. El ştie că cei pe care îi reprezintă acolo sunt defuncţii, cărora le face monumentul. Şi deaceea el e preocupat de asemănarea lor cu realitatea. Dacă face obiectele mai schematic, imitându-le deadreptul după modelul tradiţional din album, persoanele, cărora el le păstrază atitudinele consacrate de canon, le redă în schimb cu toate amănuntele spre a corespunde cât mai mult realităţii. După cum costumul bărbatului a fost redat cu toate amănuntele, tot astfel e şi cel al femeii. Imbrăcămintea acesteia se compune, după cum am văzut, din două rochii,

---

[1] P. Romanelli, în *Formes*, VIII, Paris, Oct. 1930, p. 19: „Rien de ce que touche à la vie n'échappe à l'artiste provincial. Mais cet artiste, bien que son inspiration procéde directement de la réalité, ne se borne pas à en restituer seulement les aspectes extérieurs".

[2] Asupra acestora vezi mai sus cap. „Technica" şi Schober, în *Jahreshefte*, 1930, p. 26 şi 32.

una lungă şi alta mai scurtă, încinsă cu o cingătoare largă; în spate era o manta, sau o broboadă, terminată în franjuri, iar pe cap avea acel testemel de caracter pannonic [1], acoperit de un văl ce cade pe umeri şi pe braţe. In general costumul femeii depe stela dela Căşei corespunde cu cel pannonic mai mult decât cu cel grecesc [2]; deasemenea el se deosebeşte şi de îmbrăcămintea Dacelor depe Columna Traiană [3]. Dar chiar şi cu costumul femeilor dace depe monumentul dela Adamklissi, costumul femeii dela Căşei nu are decât o slabă asemănare [4]. După cum vedem, nu există elemente care să stabilească o mai apropiată analogie între costumul dac, aşa cum apare pe monumente, şi acela al femeii depe stela dela Căşei; deaceea admitem mai degrabă că aceasta este o pannonă, lucrul fiind cu atât mai probabil, cu cât se cunoaşte prezenţa multor elemente pannonice în Dacia [5]. Nu putem preciza dacă figurile celor două personagii înfăţişază portrete. Totuşi cioplitorul trebue să fi avut această intenţie, dar el era, mai ales în ce priveşte bărbatul, supus unui model din afară: tipul militar, creat după o anumită modă, în cazul de faţă aceia care se impusese în primul secol până la Hadrian. Şi mortul depe stela noastră fusese militar. Tipul lui este „traianic" şi aminteşte deaproape tipurile soldaţilor romani depe monumentul dela Adamklissi [6]. Poate că în redarea chipului femeii, pietrarul să se fi apropiat mai mult de realitate. Nu vom intra aci în discuţia asupra originii

---

[1] Marg. Lang, *Pannon. Frauentracht*, în *Jahreshefte*, 1919, *Beibl.*, p. 238 şi 240.

[2] La acesta nu există centura largă, în afară numai de costumul caracteristic de teatru (Pe un relief din Pireu; vezi Robert, în *Ath. Mitt.*, VII, p. 390).

[3] C. Cichorius, *Die Reliefs d. Trajanssäule*, XXXIX, XLV, LXXVI, XCI. La acestea capul e acoperit cu o basma, care se înoadă la spate, cuprinzând şi cocul părului; rochia lungă formează un *kolpos*, iar cingătoarea e subţire şi abia indicată. Marg. Lang, *op. cit.*, p. 256, consideră că redarea îmbrăcăminţii Dacelor pe Columnă ar putea fi o fantesie a artiştilor romani; în orice caz ea se deosebeşte de îmbrăcămintea pannonică.

[4] Bendorff — Niemann — Tocilescu, *Mon. Adamklissi*, metopele 48 şi 49. Ca elemente de asemănare ar fi să considerăm bluza decoltată, care nu e prinsă cu fibule, aşa cum se întâlneşte, deşi nu e regulă, la costumul pannonic. Ar mai fi de comparat poate centura femeii dela Căşei cu acel rotogol, poate broboada răsucită, pe care îl au femeile de pe monumentul dela Adamklissi la brâu.

[5] V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei Romane*, Piteşti, 1929, p. 22. Pe un relief din Turdaş (lângă Apulum) e reprezentată o femee în costum pannonic (Marg. Lang, *op. cit.*, p. 222, fig. 102).

[6] In deosebi metopele 38, 42 şi 43.

portretului pe monumentele funerare [1], totuşi credem că, dacă în redarea portretistică există o manieră impusă de anumite tradiţii italice, cât şi de moda imperială [2], se poate observa că tocmai din această cauză caracteristica figurei e alterată în sensul tradiţiei şi modei şi deaceea găsim coincidenţe stilistice în figurile artei provinciale [3]. Din această cauză poate, după cum a observat H. Lehner [4], cioplitorul în piatră, care realizează schematic portretul, încordează toată atenţia spre a reda cu fidelitate amănuntele portului, lucru pe care îl vedem şi în stela dela Căşei. Registrul superior din câmpul cu relieful principal îşi poate găsi o explicaţie prin stabilirea unei corespondenţe cu reliefele similare greceşti. Pe reliefele din Samos, cu reprezentarea ospăţului funerar, partea de sus a câmpului înfăţişază deobicei obiecte în legătură cu activitatea defunctului, sau animale simbolice [5]. Tot pe stelele din Samos cu reprezentarea ospăţului funerar găsim şi draperia [6]. Aceasta se întâlneşte pe un relief similar de lângă Vechten (muz. Leyda), în regiunea Rhinului [7]. E de notat că defunctul menţionat pe această stelă era un thrac, Valens Bitetralis, veteran din ala I Thracum. Ce rost avea acest motiv ornamental pe monumentele citate, ca şi pe stela dela Căşei, unde îl vedem repetat de trei ori? Draperia e un vechiu motiv ornamental ce apare pe monumentele funerare [8], în deosebi pe cele cu reprezentări dionisiace şi de

---

[1] Vezi datele la Schober, *Die röm. Grabsteinen*, p. 207 şi urm. şi întreaga discuţiune cu bibliografia respectivă, *ibid.*, p. 227, şi urm. şi la Florescu, *op. cit.*, p. 147.

[2] Schober, *op. cit.*, p. 227 crede că atât arta provincială a portretului, cât şi cea din Roma, din sec. I până la Traian, îşi are obârşia în arta realistă a epocei republicane, cu deosebire că arta oficială din Roma suferă influenţe elenistice, pe când cea provincială rămâne credincioasă tradiţiei.

[3] S. Ferri, *op. cit.*, p. 118, spune că aceste coincidenţe provin din cauza lipsei de dibăcie a mâinii şi deci sunt discutabile, fiind generice.

[4] *Führer durch die antike Abt. im Provinzialmuseum in Bonn*, Bonn, 1924, p. 121.

[5] Th. Wiegand, *Antike Skulpturen in Samos*, în *Ath. Mitt.*, XXV (1900), p. 182, no. 65 (în registrul de deasupra ospăţului funerar e reprezentată chiar curtea defunctului); p. 184, no. 67.

[6] *Ibid.*, p. 185, no. 69, p. 186, no. 70 (din ep. elenistică); p. 189, no. 83.

[7] Espérandieu, *Recueil*, IX, no. 6673=CIL, III, 8818.

[8] Exemple: Reinach, *Rep. stat.*, I, p. 19, pl. 118; p. 26, pl. 127; p. 42, pl. 147; p. 53, pl. 161; p. 89, pl. 201; p. 90, pl. 202; id., *Rep. rel.*, II, p. 26, no. 1; III, p. 33, no. 2—3, p. 82, no. 1—3; etc. Apare deasemenea pe mon. funerare cu prothesis din ep. augusteică (Cagnat-Chapot, *Man. d'arch. rom.*, I, p. 585, fig. 314). Poate că reprezenta draperiile cu care se împobobiau pereţii sălilor de mâncare — triclinia (vezi art. *coena* în *D. Saglio, Dict. des ant.*, p. 1280, fig. 1702, 1704).

teatru [1], aşa încât prezenţa ei ca motiv ornamental pe stela dela Căşei nu are nimic extraordinar. Mai greu de explicat sunt capetele ce apar deasupra draperiilor. Capete izolate aflăm şi pe alte monumente funerare, atât din Dacia, cât şi din provinciile învecinate [2], dar ele, socotite ca simboluri ale zeilor vânturilor, sunt redate independente şi în niciun caz în legătură cu o draperie.

E greu să considerăm cele trei capete depe stela dela Căşei ca reprezentări ale zeilor vântului. Impotrivă vorbeşte pe deoparte faptul că sunt trei, pe de alta faptul că din relief se vede bine funcţia lor în legătură cu draperia, chiar dacă, după cum am arătat, marginea superioară a sulurilor prezintă nodul stilizat, iar nicidecum mâna figurii. Prezenţa celor trei capete, asemănătoare capului defunctului, ar putea suscita interpretarea că aci avem o redare a sufletului celui mort în forma unui εἴδωλον, repetat de trei ori, ca pe lecythele albe attice; dar în deosebire de reprezentările attice, unde εἴδωλα înfăţişază întreaga imagine a mortului [3], pe stela noastră ele ar fi reduse numai la cap. Reprezentarea lor în număr de trei s'ar explica, după observaţia lui Pottier, că, cu timpul, s'a pierdut sensul precis al sufletului defunctului pe care — în cazul lecythelor citate de el — pictorul nu l-a atribuit întotdeauna acestor mici figuri şi atunci, semnificaţia primitivă a anumitelor detalii pierzându-se puţin câte puţin, s'a modificat şi reprezentarea; în acest caz nu împiedica nimic ca numărul să se ridice la trei [4]. Cu toate acestea se ştie marele rol pe care îl avea numărul trei în cultul morţilor [5]. Ar fi plauzibilă o asemenea interpretare? Pentru aceasta

---

[1] Exemple: Reinach. *Rep. stat.*, II, p. 3, pl. 113; p. 31, pl. 133; p. 35, pl. 139; id. *Rep. rel.* III, p. 91, no. 2,; p. 183, no. 6; p. 242, no. 2.

[2] In Dacia: Florescu, *op. cit.*, no. 66, fig. 56 *b*; no. 72, fig. 61 *b*; no. 75, fig. 64. In Pannonia: Schober — *Die röm. Grabsteine* no. 108, fig. 47; no. 133, fig. 61; no. 190 fig. 98 (=H. Hoffmann, *Röm. Militärgrabsteine d. Donauländer*, p. 66, fig. 45). Aceste monumente pannonice sunt toate din sec. I d. Chr. Despre aceste capete socotite ca reprezentări ale zeilor vântului, Fr. Cumont, *Textes et monuments de Mithra*, I, p. 95, spune că de obicei sunt redate 4 sau 2, rar de tot numai unul, şi sunt aşezate în unghiurile extreme ale monumentului, spre a arăta că vântul suflă din toate părţile. Despre semnificaţia vântului în religiunea mithriacă Cumont, *Etudes syriennes*, p. 70, a arătat că ele amintesc trecerea sufletului prin aer, al cărui suflu îl poartă printre apele cereşti, care îl purifică, până când atinge zona eterată a focului.

[3] E. Pottier, *Les lecythes blancs*, p. 75 şi urm. Aceeaşi interpretare pentru figurinile de copil nud cu figura veselă, găsite la Myrina, Pottier et Reinach, *La Nécropole de Myrina*, Paris, 1888, p. 151.

[4] *Les lecythes blancs*, p. 78.

[5] *P. W. Realenc.*, s. v., *Heros*, c. 1132. Vezi τριτοπάτορες, sufletele strămoşilor, care uneori sunt spirite ale vântului (E. Rohde, *Psyche* [3], I, p. 248, nota 1).

ar trebui să admitem că pietrarul dela Căşei avea o adâncă înţelegere a simbolurilor funerare, permiţându-şi chiar o modificare a lor plastică. Evident, ar însemna să mergem prea departe şi să atribuim modestului cioplitor dela Căşei însuşiri şi cunoştinţe, pe care nu le-am întâlni poate nici la sculptorii din metropolă. Mai degrabă credem că pietrarul, luând din albumul lui de modele ca motiv ornamental draperia, pentru a umple registrul superior, a utilizat-o de trei ori tocmai din necesitatea de a nu lăsa câmpul gol. Am arătat mai sus cum, din cauza nedibăciei, a repetat-o întocmai. Dar în albumul de modele motivul draperiei era mai rar singur. Incă din arta arhaică greacă se întâlneşte bustul apărând din dosul draperiei (pe tronul Ludovisi) şi se regăseşte şi pe monumentele funerare din vremea romană, în deosebi pe sarcofagii [1]. N'ar fi exclus ca pietrarul dela Căşei să fi încercat a reda pe stela de aci un astfel de motiv, simplificând însă bustul şi reducându-l numai la cap. Insă noi credem mai probabil că el a încercat să înfăţişeze motivul atât de răspândit pe monumentele funerare al draperiei şi măştilor, care uneori apar în număr de trei [2]. Pietrarul neştiind să redea măştile, al căror rost poate nu-l înţelegea a copiat de trei ori capul bărbatului depe kline. E deasemenea foarte posibil ca în redarea acestor măşti să fi căutat în mod conştient să înfăţişeze însăşi masca mortului [3].

Consideraţiuni generale. Luând în considerare caracterele generale ale stelei dela Căşei, constatăm că, deşi relieful este executat cu neglijarea perspectivei, cât şi cu nerespectarea proporţiilor în detalii, totuşi există o oarecare armonie în înfăţişarea motivelor funerare. Constatăm inovaţiuni în ce priveşte felul cum sunt dispuse aceste motive funerare pe stelă; în acelaşi timp vedem preocuparea ce-a avut-o pietrarul de a reda amănuntele, deşi mijloacele technice sunt cele obişnuite în arta provincială dela Dunăre. Se pune întrebarea: cine era pietrarul care a executat această stelă funerară? Pentru Moesia şi alte ţinuturi s'a putut demonstra existenţa unor *negotiatores artis lapidariae* [4], patroni de ateliere în care se confecţionau nenumăratele pietre cu reliefe

---

[1] Exemple: Reinach, *Rep. rel.*, III, p. 259, no. 1; Espérandieu, *Recueil* V, no. 4075.

[2] Reinach, *Rep. rel.*, III, p. 11, no. 2. Asupra semnificaţiei măştilor vezi Altmann, *Grabaltäre*, p. 232.

[3] Vezi şi R. Gall, *Zum Relief an römischen Grabsteinen*, II, Wien—Florisdorf, 1907, p. 6; W. Deonna, *Notes archéologigiques*, în *R. A.*, 1916, 1 p. 87.

[4] Vezi mai sus p. 279, nota 5.

votive şi funerare. Din aceste ateliere porneau şi albumele de motive ornamentale care se răspândeau apoi în provinciile romane. In Dacia, trei inscripţii ne pomenesc lapidari [1]. Am încercat cu altă ocazie să arătăm că aceştia formau un colegiu la Micia şi că erau răspândiţi în teritoriul rural al oraşului Sarmizegethusa, mai aproape de carierele de piatră [2]. De bună seamă că aceşti pietrari îşi aveau micile lor ateliere, unde lucrau după albumele de modele aduse de aiurea [3].

Un astfel de lapidar, aciuat cu micul său atelier pe lângă lagărul militar dela Căşei, în preajma căruia s'a aşezat şi veteranul Iulius Crescens, a confecţionat stela funerară a acestuia din urmă [4]. Atât din monumentul nostru, cât şi din altele citate, se vede că mai toţi aceşti pietrari erau fără şcoală şi arta lor era mai mult o artă „ţărănească". Totuşi şi în această modestă artă ţărănească există, în afară de tendinţa realistă caracteristică artei provinciale, o tendinţă către originalitate în ceeace priveşte compoziţia. E un spirit de inventivitate, destul de naiv de altfel, dar care poate corespunde unor credinţe, exprimate în diferitele motive funerare, pe care pietrarul încearcă să le redea sincretic, alăturându-le [5].

Bineînţeles că prin aceasta nu trebue să admitem o concepţie religioasă a pietrarului. Am arătat mai sus în ce fel trebue să considerăm înţelegerea acestuia în redarea reliefelor. El era conştient întru atât, întrucât un anumit motiv se raporta la scopul

---

[1] CIL, III, 1365, 7895 şi 1601. Pentru sensul cuvântului *lapidarius* vezi *P. W., Realenc.*, s. v., col. 1777.

[2] V. Christescu, *Viaţa econ. a Daciei Romane*, p. 82.

[3] Aşezarea lor în teritoriul rural ne întăreşte şi mai mult convingerea că erau modeşti, chiar dacă unul din ei, de origine grecească, ne face să-i bănuim o educaţie artistică mai aleasă (CIL, III, 7895, *Diogenes lapidarius*. Inscripţia acestuia pare să fie o firmă, fapt care întăreşte presupunerea unui atelier ce producea pentru vânzare).

[4] Vechea discuţie asupra faptului dacă soldaţii (Furtwängler) sau fabri (Hoffmann) din legiune sunt confecţionatorii monumentelor funerare, e redată la Schober, *Die röm. Grabsteine*, p. 183—187, care susţine că autorii acestor monumente erau pietrarii care veniau în urma trupelor şi se aşezau în satul lagărului (p. 185). Fr. Drexel, *Altes u. Neues vom Trop. Trajani*, în *Neue Jahrb. f. das Klass. Altert.*, Berlin, 1922, p. 341, crede că dintre aceşti pietrari locali, cum e cel care confecţionează piatra funerară a signiferului Q. Phillippicus dela Celei (CIL, III, 14492), s'au recrutat pietrarii care au făcut reliefele dela Adamklissi. (In acelaşi sens şi Schober, în *Jahreshefte*, 1930, p. 32).

[5] Exemple : la Histria (Pârvan în *Dacia*, II, p. 231, fig. 48 şi p. 235, fig. 53) ; la Papazli, în Moesia (Dumont, *Inscr. et mon. fig. de Thrace*, p. 28, no. 61).

monumentului funerar, adică la moarte sau la viaţa viitoare. Astfel, când pe stela dela Căşei întâlnim alături de motivul ospăţului funerar, pe acela al păunilor, sau al draperiei, nu înseamnă că trebue să stabilim o corelaţie între ele; fiecare motiv în parte se exprimă de sine [1]. Dealtfel cercetarea provenienţii acestor motive ornamentale ne va aduce o lămurire.

Pe stelă găsim ca element caracteristic Sudului elenizat, şi mai special Moesiei, scena ospăţului funerar, care diferă de cea din regiunea pannonică. Poate tot în legătură cu Sudul thraco-elenic ar fi de pus prezenţa draperiei în legătură cu scena ospăţului funerar. Dacă coroana cu rozetă o întâlnim şi în Pannonia, ca şi în Moesia, în schimb motivul celor doi păuni e mai răspândit, în afară de Dacia, în Pannonia, unde se constată a fi anterior în timp; deasemenea elemente occidentale, probabil de provenienţă italică, sunt bucraniile şi geniile care susţin ghirlanda [2]. Am arătat că femeea depe stelă, de bună seamă soţia veteranului Iulius Crescens, era o pannonă. Poate că şi el era tot pannon [3]. In acest caz ne putem explica prezenţa pe aceiaşi stelă a acestor motive ornamentale de caracter mai mult italo-pannonic alături de cele cu un pregnant caracter elenic, prin aceea că în Dacia, pe lângă coloniştii dalmato-pannonici, cât şi cei de caracter militar veniţi din Apus, avem şi un bogat contingent de colonişti din oraşele şi ţinuturile elenizate din Sudul Dunării. Fiecare din aceşti colonişti vine cu credinţele şi deci cu preferinţele lui artistice, care aci se îmbină însă, tinzând către o formă nouă. Stela dela Căşei, al cărei cioplitor, poate un colonist din Sudul Dunării, a executat scena ospăţului funerar după un model greco-moesic, iar relieful atticei

---

[1] Dacă scena ospăţului funerar îşi avea încă înţelegerea populară că viaţa materială se continuă şi în mormânt, mai greu se înţelegea însă simbolul celor doi păuni în legătură cu nemurirea, sau chiar rostul celor două genii înaripate. Cât despre bucranii şi draperie, acestea nu puteau fi concepute decât numai ca elemente decorative.

[2] Credem că, din acest punct de vedere, trebue revăzută şi precizată afirmaţia d-lui Florescu, *op. cit.*, p. 145, că aproape toate formele plastice funerare din Dacia vin din Italia. Ospăţul funerar, ca şi alte motive greco-orientale, sunt la ele acasă în provinciile sud-dunărene şi deci nu trebue să admitem numaidecât o trecere prin Apus, de unde apoi au venit aci.

[3] In castrul dela Gherla, în apropiere de Căşei, avea garnizoana *ala II Pannoniorum* (CIL, III, p. 166 v. Szamos-Ujvar). Pare de altfel să existe analogii între costumul personajului depe relieful dela Gherla (*Dolgozatok-Travaux*, 1916 [1], p. 87, fig. 7), fără îndoială pannon, şi cel al bărbatului depe stela noastră

după un model italo-pannonic, nu e decât un exemplu ce ilustrază şi mai bine amestecul de populaţie din Dacia Romană.

Pentru datarea stelei dela Căşei nu avem un element precis. Literile inscripţiei, deşi nu tocmai îngrijit executate, nu par să fie mai noi de epoca antonină. Deasemenea după felul în care sunt executate chipurile celor două personagii depe stelă, aceasta nu pare să depăşească jumătatea sec. II. Cu toate că, după Florescu [1], stelele funerare de tipul celeia dela Căşei, cu câmpul reliefului principal împărţit în mai multe registre, ar aparţine sec. III, totuşi sunt şi excepţiuni. Constatările d-lui Florescu nu înlătură o datare a stelei dela Căşei în prima jumătate a sec. II d. Chr.

Bucureşti VASILE CHRISTESCU

RÉSUMÉ

L'étude de la stèle funéraire trouvée à Căşei [2], nous a porté aux conclusions suivantes :

Les procédés techniques de l'artisan qui a sculpté le relief de cette stèle sont très semblables à ceux des lapidaires provinciaux du Rhin et du Danube.

Les motifs ornementaux sont d'origine différente. Le banquet funéraire ainsi que la draperie qui encadre trois figures humaines identiques et que nous considérons comme une reproduction maladroite du motif „la draperie avec un masque", viennent du Sud à travers la Mésie. Par contre, les motifs ornementaux de l'attique, les deux génies soutenant la guirlande et les bucranes, viennent le l'Italie à travers la Pannonie. Le motif des deux paons, bien que d'origine orientale, est venu en Dacie, comme les précédents, à travers la Pannonie. Il semble bien que le sculpteur de Căşei avait sous les yeux des albumes de modèles. Il devait avoir un modeste atelier, semblable, peut-être, à ceux identifiés en Dacie, sur le territoire rural de Sarmizegethusa. Son art était rustique mais il trahit quelque originalité dans la composition. La femme représentée sur la stèle est — d'après les vêtements — une Pannonienne ; il n'est pas exclu que le vétéran

[1] *Op. cit.*, p. 145. Aci datează relieful no. 18 (fig. 15) în sec. III, dar la p. 88 îl crede din sec. al II-lea. Ca excepţie, el însuşi citează relieful din Cluj cu motivul celor doi păuni de o parte şi de alta a unui crater, pe care îl datează pe la începutul provinciei Dacia (*op. cit.*, p. 146).

[2] Em. Panaitescu, *Castrul roman dela Căşei*, extrait de l'*Anuarul Comis. Mon. Istorice pentru Transilvania*, pe anul 1929, Cluj, 1930, p. 16 et 26 suiv.

Iulius Crescens soit aussi un Pannonien, car, non loin de Căşei il y avait le castrum de Gherla, résidence de l'*ala II Pannoniorum*. Ainsi nous pouvons expliquer la présence des deux groupes des motifs ornementaux sur la stèle de Căşei par le fait qu'en Dacie, à côté des colons d'origine dalmato-pannonienne, ou des militaires venus de l'Occident, il y avait beaucoup des colons venus du Sud héllénisé ; des croyances religieuses ainsi que des préférences artistiques d'origine différente se sont mélangées, tendant vers une forme neuve. La stèle de Căşei, qui semble dater du milieu du II-e siècle ap. J.-C., n'est qu'un exemplaire qui met en évidence une fois de plus le mélange de la population dans la Dacie romaine.

MISCELLANEA

INFLUENȚA LITERARĂ SLAVĂ LA ROMÂNI
CU PRILEJUL UNUI STUDIU AL D-LUI I. BARBULESCU [1]

Originea literaturii române e în strânsă legătură cu influența literară slavă la noi, problemă foarte complicată și legată de o sumă de chestiuni istorice și filologice controversate.

De curând d. I. Bărbulescu a încercat să dea o soluție de ansamblu acestei probleme. D-sa cercetează întreaga influență slavă din țările noastre în scriere: introducerea limbei slave în biserică și în cancelarie, adaptarea alfabetului cirilic la limba română, literatura slavo-română și traducerile din slavonește în românește. Importanța acestor probleme e de netăgăduit și o cercetare a lor e cu atât mai bine venită, cu cât nu s'a încercat până acum o asemenea lucrare de sinteză asupra influenței slave în literatura română.

Din nefericire cercetarea d-lui Bărbulescu păcătuește în primul rând prin planul ce a adoptat: d-sa crede că problema esențială e aceia a alfabetului și n'o desparte de aceia a introducerii limbii slave la noi. Capitolele primei părți a lucrării sunt: 1) Scrierea cirilică (introducerea limbii slave și alfabetul cirilic în scrierea limbii române), *texte grecești cu cirilice, texte unguresti cu cirilice,* 2) *Scrierea glagolitică,* 3) Scrierea latină: latinește, *slavonește cu alfabet latin,* românește cu alfabet latin, 4) Scrierea grecească.

Prin aceasta se complică subiectul în chip inutil cu probleme care n'au legătură cu dânsul sau cu studiul unor curiozități ridicate la rangul unor probleme ale culturii noastre. Problema de cercetat se reduce de fapt la aceste întrebări: la ce

---

[1] Ilie Bărbulescu, *Curentele literare la Români în perioada slavonismului cultural,* Bucure;ti, ed. Casei Școalelor, 1928, 417 p., lei 120.

*

epocă şi dela care popor slav am adoptat noi limba slavă şi apoi în ce împrejurări s'a început să se scrie româneşte cu cirilică?

Să urmărim însă soluţiile ce le dă autorul problemelor fundamentale. D-sa admite o primă perioadă de influenţă slavonă la noi, „slavonismul etnografic", când se introduce elementul slav în limba română şi anume abia în veacul al X-lea. Această chestiune, care face obiectul unei alte lucrări a d-lui Bărbulescu [1], nu o vom discuta aci, întrucât cititorii noştri au luat cunoştinţă de obiecţiunile ridicate de d. Rosetti în no. 2 al revistei noastre [2].

In privinţa influenţei literare slave la noi, autorul crede că ea a început în veacul al XII-lea. Inainte de această epocă s'au scris de Slavi, pe teritoriul românesc, trei texte slave: *Sạvina Kniga* (text evanghelic), *Codicele Suprasliensis* (vieţi de sfinţi şi omilii ale sf. Ioan Crisostom) [3] şi diploma bârlădeană a lui Ivanco dela Halici (primele două din veacul al XI-lea, ultima din 1134), (p. 5—12). Dar cele două codice vechi slave nu pot fi scrise la noi: amestecul de fonetism vechi bulgar cu vechi rus ce găsim într'însele arată că textele au fost scrise în Bulgaria şi copiate apoi în Rusia, nu că ar fi fost scrise într'un teritoriu intermediar [4]. Cât despre diploma bârlădeană ea este evident un fals; d. Bărbulescu nu ştie că pe lângă studiul lui I. Bogdan mai există un excelent studiu al lui A. I. Sobolevskij, publicat în 1890, conchizând la falsitatea diplomei [5].

D. Bărbulescu îşi expune apoi teoria asupra introducerii limbii slave ca limbă literară la Români şi asupra adoptării alfabetului cirilic de către limba română, tratându-le împreună, deşi, cum am spus, problemele trebuiau despărţite. D-sa este de părere că influenţa literară slavă a venit la noi prin Bulgari în veacul al XII-lea. Nu mai avem texte în această limbă bulgară de atunci scrise la noi, dar că ele au existat, se dovedeşte

---

[1] I. Bărbulescu, *Individualitatea limbii române şi elementele slave vechi*, Bucureşti, 1929.

[2] Recenzia d-lui Al. Rosetti, în *Rev. Ist. Rom.*, I (1931), p. 146—152.

[3] Primul editat de V. Şcepkin la St. Petersburg, 1903, celalt de Severianov, tot acolo la 1904, ambele în colecţia Памятники старославянскаго языка., volumele I—2 şi II—1, ceiace d. Bărbulescu nu indică.

[4] Cf. pe larg discuţia la Kulbakin, *Le vieux slave*, Paris, 1929, p. 360—361. Insuşi V. Iagic revenise asupra părerii sale dintâi, *Einige Streitfragen*, în *Archiv für slavische Philologie*, XXII (1900), p. 37.

[5] A. I. Sobolevskij, Грамота кн. Ивана Берладника 1134 г, în Труды Восьмаго Археологическаго съѣзда въ Москвѣ, Moscova, 1890—II, p. 173—174. cf. în precedentul no. al *Rev. Ist. Rom.* studiul nostru asupra autenticităţii diplomei bârlădene.

prin fonetica alfabetului cirilic adaptat la limba română, operaţie care, spune d-sa, a avut loc în acelaşi timp cu introducerea la noi a limbii slave ca limbă literară. Dar, în timp ce limba română păstrează alfabetul luat cu valoarea lui dela Bulgari, limba hrisoavelor muntene din veacurile XV—XVI nu mai e bulgară, ci sârbă-macedoneană (p. 26—39).

Problema trebue desfăcută în elementele ei ca s'o putem rezolvi. *Mai întâi data adoptării alfabetului cirilic de limba română.* E incontestabil că el a fost adoptat dela Bulgari, au mai spus-o şi alţii înaintea d-lui Bărbulescu. Cred însă că metoda valorii fonetice a literelor cirilice în româneşte nu poate fi un criteriu pentru data primelor texte româneşti în alfabet cirilic. Este adevărat că valoarea literelor ь, ъ, ѫ, ѧ, şi ꙟ, (derivat din ѫ), corespunde în româneşte cu valoarea lor în limba medie-bulgară, care se vorbea în veacurile XII—XV, iar la sfârşitul acestui secol începe să se vorbească limba nouă bulgară, precum înainte de veacul al XII-lea se vorbea vechea bulgară [1]. Totuşi, veacul al XII-lea nu poate fi un termen *post quem* pentru adoptarea alfabetului cirilic de limba română. In adevăr, contactul culturii noastre cu limba slavo-bulgară nu s'a făcut numai într'un anume moment, ci a fost continuu, un lung şir de veacuri. In tot acest timp s'a scris la noi slavoneşte, iar româneşte numai sporadic. Evident că adoptarea alfabetului cirilic la textele româneşti a urmat evoluţia schimbărilor fonetice din limba bulgară oficială a textelor literare şi bisericeşti dela noi. Dacă eventual s'a scris româneşte cu cirilică înainte de veacul al XII-lea, acele texte problematice pierdute întrebuinţau desigur literele cirilice cu valoarea lor din vechea bulgară, precum în textele (sau fragmentele) româneşti din veacurile al XV-lea şi al XVI-lea avem valoarea fonetică a literelor cirilice din medio-bulgară, care era limba hrisoavelor şi textelor bisericeşti din Ţara Românească în acea epocă [2]. Nu ne putem aştepta la formarea unei tradiţii în limba română pentru valoarea fonetică a literelor cirilice, dacă ele au fost adoptate în secolul al XI-lea, căci textele româneşti anterioare secolului al XVI-lea fiind cu totul izolate, aproape inexistente, nu s'a putut constitui o tradiţie ortografică independentă de acea a textelor slave.

Pe de altă parte nici secolul al XV-lea (d. Bărbulescu zice al XIV-lea) nu poate fi stabilit ca un termen *ante quem* pentru adop-

[1] St. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin, 1929, p. 10—11.

[2] Cf. şi P. Cancel, *Românii şi alfabetul chirilic*, în *Omagiu lui N. Iorga*, p. 67—70.

tarea alfabetului cirilic de limba română, pe baza aceleiaşi metode.

In secolul al XVI-lea şi la sfârşitul secolului precedent limba medie-bulgară face loc celei neo-bulgare, iar textele româneşti au totuşi literele cirilice cu valoarea lor din medie-bulgară. Aceasta nu înseamnă însă deloc că se păstrează o tradiţie din veacurile al XII-lea sau al XIII-lea. Limba neo-bulgară era o limbă vorbită de Bulgari, însă nu era scrisă până în veacul al XVII-lea [1]. Hrisoavele şi textele bisericeşti slave din secolele XV—XVI din Ţara Românească erau scrise tot în medio-bulgară, care rămăsese ca o limbă literară şi astfel sunt chiar în Bulgaria *Sbornicul lui Vladislav Grămăticul din 1469* [2], *Viaţa sfântului Nicolae cel Nou dela Sofia* (sec. al XVI-lea), [3] etc. Limba neo-bulgară se găseşte sporadic prin pasaje izolate şi excepţional în texte cu caracter popular (*Troianska Priča*, de exemplu) [4]. In hrisoavele şi textele bisericeşti dela noi, unde bulgara era o limbă literară streină, apar puţine elemente neo-bulgare. Miletici însuşi observă: „Din secolul XIV începând, în România limba slavă nu se desvoltă cu totul ca în Bulgaria, ci mai încet, păstrând unele forme vechi" [5]. Deci după ortografia acestei limbi medio-bulgare (şi nu sârbe cum crede d. Bărbulescu) [6] întrebuinţate şi la noi s'a adoptat în secolele al XV-lea şi al XVI-lea scrierea cirilică la limba română şi nu poate fi vorba de tradiţii străvechi. Metoda valorii fonetice a alfabetului cirilic în limba română nu poate data adoptarea lui la scrierea limbei noastre, el poate cel mult servi la datarea unor texte păstrate, însă nu la stabilirea datei textelor celor mai vechi, azi pierdute.

Dar pe lângă argumentele fonetice expuse mai sus, d. Bărbulescu mai aduce pentru a susţine introducerea limbii slave şi a alfabetului cirilic la Români în veacul al XII-lea şi un argument istoric. Anume Paisie dela Hilandar, călugăr şi scriitor bulgar,

---

[1] Cf. Ţonev, Класификация на Българскитѣ книжовни паметници (Clasificaţia textelor literare bulgare), în Годишник-ul Universităţii din Sofia, 1904—1905, p. 13.

[2] Angelov şi Genov, Стара българска литература, II, Sofia, 1922, p. 549 şi urm.

[3] P. Syrku, Очерки изъ исторіи литературныхъ сношеній Болгаръ и Сербовъ (Cercetări asupra istoriei legăturilor literare între Bulgari şi Sârbi), St. Petersqurg, 1901, Anexe.

[4] St. Mladenov, *op. cit.*, p. 47.

[5] Miletič şi Agura, Дако-Ромынитѣ., în Сборникъ, IX, p. 289—290.

[6] Asupra caracterului medio-bulgar şi nu sârbesc al hrisoavelor muntene, vezi mai jos.

scrie în a sa *Istorie slavo-bulgară*, că fraţii Petre şi Asan au impus prin forţa armelor Românilor religia ortodoxă şi limba bulgară. Acest Paisie scrie la 1762 şi d. Bărbulescu îl consideră ca izvor valabil pentru anul 1200! Este sigur că Paisie pentru istoria medie a scris un amestec de legende şi de deducţii proprii. Insuşi pasajul discutat de d. Bărbulescu e o dovadă. Paisie spune „Vlahii primiseră erezia romană", pentru că „sunt cu latinii de acelaşi neam şi limbă". Asan I, la îndemnul mitropolitului Teofilact al Bulgariei, adus dela Ohrida, supune „ambele Vlahii" (adică Ţara Românească şi Moldova în veacul al XII-lea!) şi interzice Vlahilor limba latină, poruncindu-le să citească bulgăreşte [1]. Teofilact, de care e vorba aci, nu e altul decât celebrul Teofilact arhiepiscopul Bulgariei (la Ohrida), scriitor bisericesc care păstoreşte între 1081—1108 [2], adică aproape un veac înainte de Petre şi Asan! Acest fapt ajunge, cred, spre a demonstra ce încredere putem avea în valoarea istorică a operii lui Paisie [3]. Pe baza lui Paisie şi a unei legende populare, interesante cel mult pentru folklorişti, d. Bărbulescu conchide că, deoarece „se vede din actele latine papale... o strânsă legătură amicală între Cumania... şi imperiul româno-bulgar", „Asan, stricându-se poate cu Cumania şi intrând chiar cuceritor în ea, cum mergea şi spre Constantinopol", introduce la Români şi la Cumani „scrierea cirilică şi limba literară bulgărească"... „Aceasta-i soluţia ce eu dau acestei probleme" (p. 42—43). Dacă Asan a fost aliat cu Cumanii, cum rezultă de aci că a cucerit cu forţa ţara lor?

Problema însăşi trebuia pusă altfel. Am văzut că textele româneşti au adoptat în secolele al XV-lea şi al XVI-lea alfabetul cirilic cu valoarea lui din textele slave care se scriau la noi. Inainte de aceasta s'a scris româneşte numai sporadic şi fireşte cu o ortografie în dependinţă de aceia a limbii literare slave din diferite epoci. *Problema introducerii limbii bulgare ca limbă literară şi oficială*

[1] Paisie, Исгория Славѣно-болгарская, ed. Iordan Ivanov, Sofia, 1914, p. 37.

[2] F. Uspenskij, Образованіе Втораго Болгарскаго царства (Fundarea celui de al doilea imperiu bulgar), Odessa, 1879, p. 2—5 şi 12.

[3] Iată ce spune d. Zlatarski despre cronica lui Paisie: „In ceiace priveşte chestia valorii istorice a *Istoriei slavo-bulgare* din punct de vedere ştiinţific, ea fiind o compilaţie, se înţelege dela sine că nu are nici o importanţă. In adevăr, în istoria lui Paisie sunt multe ştiri istorice din isvoare bulgare azi pierdute, cum şi tradiţii populare, dar şi unele şi altele se prezintă cu totul schimbate şi neexacte, ceiace face că e foarte riscat să le întrebuinţezi". V. N. Zlatarski, Отецъ Паисий Хилендарски, in Българска историческа библиотека., II—3, Sofia, 1929, p. 11—12.

la Români este cu totul deosebită. Chestiunea e de ordin *istoric* şi cred că nu va putea fi rezolvită numai pe baza cercetărilor lingvistice. Ea se confundă cu chestia trecerii liturghiei slave, adică a operei lui Metodie şi Ciril, din Bulgaria, în nordul Dunării şi trebue studiată în cadrul nou *istoric* dat problemelor cirilo-metodiene de către istoricul ceh d. Dvornik [1]. Intr'o comunicare făcută la congresul filologilor slavi din Praga am expus sumar argumentele care militează pentru introducerea liturghiei slave la noi în secolele al X-lea şi al XI-lea [2]. Ceiace mă scuteşte de a reveni.

Trecând la scrierea limbii române în chip continuu, d. Bărbulescu pune *începutul curentului de traduceri bisericeşti în româneşte* în sec. al XV-lea în legătură, nu cu propaganda husită, cum crede d. Iorga, ci cu cea catolică, teorie pe care o desvoltase mai demult. D. Bărbulescu dovedeşte cu exemple că s'a tolerat în anume împrejurări de către catolicism traducerea cărţilor bisericeşti în limbi naţionale (p. 45—59). Dar, dela tolerarea în chip excepţional până la predicarea ca un principiu şi la pornirea unui curent de traduceri este o mare deosebire. Pe de altă parte, nu se poate dovedi că această toleranţă s'ar fi exercitat vreodată în propaganda catolică în ţările noastre în sec. al XV-lea. Exemplele culese de autor din alte ţări nu sunt nici acelea toate valabile: unele privesc *predica*, nu *liturghia*. Este adevărat că lui Metodie i-se admisese de papă liturghia slavă în Moravia în sec. al IX-lea, dar se ştie că această permisie a fost retrasă şi că opera fraţilor slavi din Moravia a fost distrusă şi apostolii ei prigoniţi şi alungaţi, tocmai pentru că liturghia slavă a fost considerată ca o shismă.

Chestiunea însăşi a husitismului nu este destul de bine cunoscută autorului cărţii ce analizăm, întru cât d-sa afirmă că „erezia a pătruns atunci (în secolul al XV-lea) mai cu seamă în Moldova şi Ţara Românească, de unde a trecut în Ardeal" (p. 48). Cea mai completă lucrare asupra influenţei husite la noi, aceia a d-lui Macurek, apărută cu un an înaintea cărţii d-lui Bărbulescu, arată că tocmai dimpotrivă propaganda husită şi-a avut centrul în Ardeal şi din pricina prigonirilor îndurate acolo sectanţii s'au adăpostit în Moldova [3]. Primele texte româneşti nu ar fi, după autor, texte dialectale nord-ardelene. Rotacismul

[1] Dvornik, *Rome, Byzance et les Slaves au IX-e siècle*, Paris, 1927.

[2] P. P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, Praga, 1931, extras din *Sbornik praci I sjezdu slovanskych filologu v Praze*, 1929, *sv. II*.

[3] I Macurek, *Husitstvi v Rumunskych Zemich*, Brno, 1927.

şi alte fenomene ce întâlnim în ele ar fi general româneşti, dar exemplele aduse de d. Bărbulescu nu sunt, cele mai multe, rotacisme şi în orice caz fenomene izolate[1].

Dar, dacă se reia azi chestiunea începutului scrierii româneşti, trebue discutată nu numai teoria husitismului, ci şi cercetările d-lor O. Densuşianu şi Al. Rosetti, care arată că cele mai vechi traduceri româneşti sunt texte dialectale din secolul al XVI-lea scrise sub influenţa Reformei.

In legătură cu influenţa catolicismului şi apoi, vorbind de alfabetul latin la Români, d. Bărbulescu atinge *chestia influenţii culturii latine în principate*, afirmând că această cultură ar fi produs un curent latin şi anti-slav în sec. al XV-lea, care a ajutat la înlocuirea limbii slave cu cea naţională. (p. 71—74). Chestia influenţii culturei latine la noi este desigur foarte importantă, dar această influenţă nu se arată în sec. al XV-lea. Autorul aduce ca argument existenţa unor Români în acea vreme la universitatea catolică din Cracovia şi termeni latini în hrisoavele domnilor noştri. Dar studenţii din Moldova trecuţi în matricolele universităţii din Cracovia nu erau Români. Ei provin toţi din oraşe cu populaţie în majoritate catolică (săsească şi ungurească), într'o vreme când nu se formase încă o burghezie românească. (Menţiunea „*de Moldavia*" înseamnă, nu, din Moldova, ci din târgul Moldovei, adică *Baia*). Dacă observăm lista pretinşilor studenţi români dela Cracovia, vedem că toate numele de botez sunt din calendarul catolic : Mathyas, Symon, Stanislaus, Dionisius, Laurencius, Benedictus, Tiburcius, Paulus, Ermericus[2]. Dacă ar fi fost vorba de Români, am fi găsit nume întrebuinţate atunci ca : Boldur, Neagoe, Negru, Limbă-Dulce, Stoian, Dan, Duma, Oprea, Dragoş. Nu găsim însă *nici un singur nume* de acest fel.

Cele câteva cuvinte latine din hrisoavele slave sunt o influenţă diplomatică a diplomelor din cancelariile apusene, nu arată o influenţă a culturii latine la noi.

Analizând apoi cele câteva texte româneşti scrise cu litere latine în sec. XVI—XVII, d. Bărbulescu îşi pune întrebarea dela cine au luat Românii scrierea latină. Intru cât ortografia lor este sau cea ungurească sau cea polonă şi influenţa latină nu ne putea veni atunci decât dela cele două state catolice ve-

---

[1] Cf. şi recenzia d-lui C. Tagliavini la lucrarea d-lui Bărbulescu în *Studi Rumeni*, IV (1930), p. 193.

[2] Vezi lista lor reprodusă la I. Bărbulescu, *Curentele literare în perioada slavonismului*, p. 72.

cine: Ungaria şi Polonia, chestiunea e uşor de rezolvit. Dar d. Bărbulescu afirmă: „Nici un izvor nu ne spune, sau cel puţin nici pe departe nu ne dă a înţelege hotărît şi fără discuţie, dela cine am luat acest fel de scriere [adică alfabetul latin]. Se poate ca ea să ne fi rămas şi să se fi perpetuat într'o oarecare parte cât de mică din populaţia românească încă din epoca stăpânirii romane în Dacia. In acest caz ea ar fi de provenienţă curat romană. Aceasta e deocamdată numai o conjectură probabilă" (p. 141). Nici mai mult, nici mai puţin, dela Traian fără întrerupere până azi au scris Românii limba lor cu alfabet latin!

Partea a doua a lucrării se ocupă cu *curentul literar slav la noi*, după o introducere expunând mişcarea literară în Evul Mediu la Slavii ortodocşi. Am fi preferat această parte la început, căci discuţia asupra scrierii limbii române cu alfabet cirilic şi a introducerii limbii române în locul celei slave trebuia în chip logic să urmeze după cercetarea curentului literar slav. Vorbind de *fondul* literaturii slave la noi, autorul menţionează manuscrisele copiate de călugări după producţii bulgare sau sârbe, însă nu acordă nici un rând lucrărilor originale în limbă slavă scrise la noi, care singure alcătuesc literatura slavo-română! Intr'o carte despre curentele literare la Români în perioada slavonismului nu găsim un cuvânt măcar despre cronicile în limbă slavă din Moldova sau despre învăţăturile lui Pseudo-Neagoe Basarab.

Trecând la *analiza limbii documentelor şi a textelor religioase slave din Ţara Românească*, d. Bărbulescu susţine că limba mediobulgară, după care am luat noi Românii alfabetul cirilic, nu se mai scria la noi în veacul al XV-lea şi că documentele şi textele slavomuntene sunt scrise în limba sârbă şi anume în dialectul din Macedonia. Primul argument al autorului în susţinerea acestei teorii este că această limbă e numită de Români *sârbească*. Totuşi, în secolul al XV-lea limba slavă bisericească era considerată ca una şi deosebirile de tip sârbesc şi bulgăresc le văd filologii de azi, dar oamenii de atunci de obicei nu făceau distincţie. Numirea de *sârbească* ce se dă în genere limbii slave la noi este, cred, de origină politică, e limba scrisă în Serbia în veacul al XV-lea, într'o vreme când Bulgaria nu mai era liberă şi nu mai avea cancelarie. De altfel avem cazuri când în documente latine emanate din cancelaria munteană, limba slavă e numită *bulgarica* [1].

[1] I. Bogdan, *Relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul*, ed. II, p. 38. Privilegiul latin al lui Dan al II-lea din 1431, duplicat după cel slav, pe care-l menţionează astfel: „prout in carta bulgarica subnotata latius continentur".

Este exact că în limba documentelor slavo-muntene avem multe elemente sârbeşti, în unele texte mai numeroase, în altele deloc, depinde de provenienţa scriitorilor şi copiştilor: astfel genetivul masculin în га, terminaţia pluralului verbal la prezent în мо, dar limba care predomină e totuşi medio-bulgara. Nu s'a încercat încă, e drept, o analiză lingvistică a unui material complet de documente slavo-muntene, comparate cu limba hrisoavelor bulgare sau a celor sârbeşti, ca să putem da un răspuns definitiv. Un asemenea studiu ar fi de dorit, dar din aspectul limbii documentelor slavo-muntene luate în general se desface caracterul lor medio-bulgar (cu шт şi жд, ѣ, nazalele diferenţiate, genetiv masculin în го pe lângă га, etc.).

Dar pentru d. Bărbulescu limba textelor slavo-muntene e sârbească şi pentru că ar fi o asemănare între limba acestor texte şi dialectul slav macedonean, care după d-sa ar fi sârbesc. In dialectul slav macedonean nu avem articol post pozitiv şi avem infinitivul în *ti* (această din urmă afirmaţie e foarte discutabilă), întocmai ca în hrisoavele româneşti, pe când în bulgară avem articol post pozitiv şi infinitivul în *ti* dispare. Numai cât, nu trebue să comparăm hrisoavele noastre cu limba bulgară nouă, ci, precum am spus mai sus, cu limba medio-bulgară, care exista ca limbă literară în secolele XV—XVI şi chiar vorbită în sec. al XV-lea. In medio-bulgară avem infinitiv în *ti* şi nu avem articol post pozitiv.

Problema limbii slave la noi este în primul rând o problemă de limbă literară. Textele slave scrise în ţările române în secolii XV — XVI imită pe cele scrise în limba literară din Bulgaria. Hrisoavele adesea sunt alcătuite după formulare bulgare. Trebue deci să facem comparaţia cu produsele literare, nu cu limba vie a dialectelor de azi.

In ceiace priveşte limba documentelor slave moldovene, d. Bărbulescu afirmă că nu avem a face cu limba rusă (apuseană), ci cu aceiaşi limbă ca în textele din Ţara Românească. Un caracter rus apusean mai precizat d-sa constată numai în tratatele politice şi comerciale cu Polonia şi Litvania şi în acest caz d-sa crede că „politeţa diplomatică a vremii... cerea ca domnitorii Moldovei să comunice cu vecina sa (Polonia) în limba ortodoxilor ei" (p. 335). Nu e vorba de politeţă! Limba rusă apuseană (sau bialo-rusă) putea fi limba de corespondenţă între Moldoveni şi Poloni, pentrucă era *limba oficială* a marelui ducat al Litvaniei şi Iagiellonii, care erau litvani, corespundeau între ei numai în

rusește, (bialo-rusă), chiar în veacul al XVI-lea. Este o gravă greșală istorică afirmația că Rusia nu ne putea influența culturalicește în veacurile al XIV-lea și al XV-lea, pentrucă se afla atunci sub stăpânirea tătară (p. 347). Ucraina cu centrul cultural Kievul, Volhinia și Rusia Roșie (Galiția Orientală) scapă la începutul veacului al XIV-lea de sub Tătari. Marele ducat al Litvaniei a fost întotdeauna, și după unirea cu Polonia, un stat de cultură și limbă rusă, cancelaria oficială dădea acte în limba bialo-rusă.

Așa dar, limba rusă nu pătrunde la noi numai în vremea lui Petru cel Mare (p. 329), ci cu mult înainte. Pe lângă cele spuse mai sus, putem adăuga că și în veacul al XVII-lea prin influența școalelor lui Petre Movilă, textele slave tipărite de Matei Basarab la Govora și Câmpulung sunt într'o redacție slavo-rusă și Udriște Năsturel scrie o limbă rusească (cu tendințe de arhaizare).

Limba documentelor slave din Moldova este un amestec de bialo-rusă prin influența cancelariei litvane și de elemente medio-bulgare, venite pe de o parte din tradiția bisericii, pe de alta din influența principatului vecin muntean. Cred că argumentația lui I. Bogdan în *Omagiul lui Iagič* [1] rămâne în picioare cu oarecari rezerve. D. I. Bărbulescu crede că fenomenele de limbă citate de I. Bogdan ca fiind rusești, ar exista și în bulgară și sârbă (p. 338—345), dar exemplele sunt culese din anume dialecte sau formează cazuri izolate în anume manuscrise : în orice caz ele nu se găsesc în limba literară medio-bulgară, nici în aceia a hrisoavelor.

Ultima parte a lucrării privește *traducerile românești din literatura slavă*. D. Bărbulescu distinge două școale literare de traducători : unii traduc liber, păstrând numai înțelesul originalului slavon, alții traduc servil, cuvânt cu cuvânt, chiar în dauna înțelesului. Unde am vedea numai două grade de cultură, autorul vede două școale care urmează anume principii. Ioan Exarhul, scriitor bulgar din vremea primului imperiu, în prefața unei traduceri din grecește se scuză că nu se va găsi în traducerea lui „același cuvânt”, căci „înțelesul se va găsi în orice caz” și acesta primează [2].

---

[1] I. Bogdan, *Über die Sprache der ältesten moldavischen Urkunden*, în *Zbornik u slavu V. Iagiča*, Berlin, 1908, p. 369—377.

[2] Cf. Leskien, *Die Uebersetzungskunst des exarchen Johannes*, in *Archiv für slavische Philologie*, XXV (1903), p. 54, constată totuși că se ține școlărește de original !

Un alt scriitor bulgar dela curtea ţarului Simion, Grigore Prezviterul, traduce mecanic, cuvânt cu cuvânt, păstrând ritmul frazei originale greceşti. Aceste două „şcoli", zice d. Bărbulescu, s'au transmis dela Bulgari la noi. Astfel traducătorul din slavoneşte al Codicelui Voroneţean traduce confuz, nu pentru că nu ştia să traducă, dar nu-l lăsau „principiile" lui Grigore Presviterul (p. 375—382). Principiile acestea fatale sunt de vină pentru toate traducerile proaste din vechea literatură română. In schimb alţi traducători şi mai ales Mihai Moxa, traduc liber, deoarece cetiseră cu toţii celebra prefaţă a lui Ioan Exarhul!

Cartea d-lui Bărbulescu se termină cu numele tipografilor care au lucrat-o, „pentru ca şi de munca lor să-şi aducă aminte generaţiile viitoare".

P. P. Panaitescu

INCĂ CEVA LA BIOGRAFIA DOCTORULUI IOAN MOLNÁR

La cele ce publicasem aiurea despre viaţa şi activitatea medicului român, Ioan *Molnár* şi a fiului său [1], mai adaug următoarele note mărunte aflate ocazional prin cărţi şi reviste vechi.

Autorul odei scrise la moartea reginei Maria Tereza semnată „supt smerenie de M" şi tipărită la Sibiu în primăvara anului 1781 e însuşi Molnár, semnalat ca „tânăr oculist" într'o revistă ungurească contimporană[2], aşa că această poemă de patru foi formează întâia sa încercare literară[3].

E interesant că la isbucnirea răscoalei ţăranilor sub Horia, în toamna anului 1784, la cererea urgentă a „Tabulei" comitatului Unedoarii, cum că de nu se vor îndeplini până la 14 Noemvrie cele şase articole cerute de Horia, Deva, reşedinţa comita-

---

[1] In *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, vol. III (1926), Cluj, p. 569—572.

[2] In *Magiar Hirmondò*, din 2 Iunie 1781, p. 340.

[3] Descrisă de mine, în *Bibliografia Română-Ungară*, vol. II, p. 1.

tului, va fi atacat şi distrus de el; baronul Samuel Brukenthal, gubernatorul Ardealului, pe lângă că a întărit armata, la sfatul vlădicului neunit, a trimis pe Molnár la Horia, ca unul care e Român şi are cunoştinţe prin Zărand, cu instrucţiunea să înduplece oamenii săi prin vorbiri cuminte şi citindu-le proclamaţiile româneşti tipărite, să le explice cuprinsul lor căutând să-i liniştească [1].

Andrei Veress

[1] Joh. Georg Schaser, *Denkwurdigkeiten aus dem Leben des Freiherrn Samuel v. Brukenthal*, Hermannstadt, 1848, p. 77—78. Marczali Henrik, *Magiarország története II. József korában*, vol. III (1888), Budapest, p. 32.

RECENZII

I. Hudiţă, *Recueil de documents concernant les pays roumains, tirés des archives de France, XVI-e et XVII-e siècles*, Iaşi, Viaţa Romînească, 1929, 316 p.

D. I. Hudiţă a publicat în 1927 o voluminoasă *Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVII-e siècle* (1635—1683) care i-a servit ca teză de doctorat în litere [1]. In acelaşi timp, d. Hudiţă a anunţat

[1] Valoarea acestei lucrări a fost foarte discutată în revistele de specialitate. Primită cu multă bunăvoinţă de d-nii Pagès şi Manneville, care, ignorînd limba ungurească, nu puteau cunoaşte literatura subiectului şi stadiul cercetărilor, lucrarea d-lui Hudiţă a fost aspru criticată de specialiştii istoriei Transilvaniei şi ai chestiunii orientale. D. Iorga a relevat greşeli grave de fapte şi de interpretare, ignorarea bibliografiei ungureşti şi româneşti, întrebuinţarea lipsită de critică a unor lucrări de mâna a doua, deformarea numelor proprii, incapacitatea de-a domina materialul şi absenţa „unei pregătiri de caracter general". „Il n'y a pas de conclusion, comme il n'y a pas de plan suivi et de mèthode bien définie".—„Le mèpris de l'auteur pour les ortographies historiques est absolu".—„Volume, d'un échafaudage si pesant d'apparance et au fond si frêle". (*Revue historique du sud-est européen*, juillet-sept., 1927, p. 262—271).

D. D. Angyal, profesor la Universitatea din Budapesta şi specialist în Istoria Transilvaniei din sec. al XVII-lea, cu care se ocupă de mai bine de 40 de ani, confirmă şi agravează observaţiile d-lui Iorga.... „Le travail de M. Hudiţa ne saurait satisfaire qui connaît l'histoire de la Transylvanie. Je lui reprocherai surtout son insuffisante connaissance de l'histoire intérieure de la Transylvanie. Quant aux travaux de langue hongroise qui concernent le sujet, il les ignore totalement. De là vient que ses méditations, profondes en apparence, nous laissent l'impression d'une pensée mal outillée. Ainsi il ne s'élève pas jusqu'à une saine critique des rapports diplomatiques, car il ignore les circonstances auxquelles ils se réfèrent". D. Iorga îi recunoscuse cel puţin d-lui Hudiţă meritul de a fi fost primul care a utilizat sursa diplomatică franceză a subiectului. D. Angyal nu-i recunoaşte nici acest merit. „Les historiens hongrois s'occupent depuis plus de cinquante ans de l'histoire des relations diplomatiques franco-transylvaines au XVII-e siècle et ils ont puisé largement aussi dans les matériaux d'archives de Paris". In afară de ignoranţa completă a bibliografiei ungureşti, D. Angyal relevă greşeli inadmisibile la un autor care a consacrat unui subiect relativ restrâns, şase ani de muncă neîntreruptă : părerea că principii Transilvaniei din sec. al XVI-lea — „parmi les quels on compte

că urmarea acestei istorii, până la moartea lui Ludovic al XIV-lea, e *en préparation*, sub titlul : *La politique orientale de Louis XIV, depuis le siège de Vienne jusqu'en 1715*. In locul acestei lucrări, care nici azi n'a apărut, d. Hudiţă ne-a prezentat, sub titlul cam pretenţios de *Recueil*, 473 fragmente de documente „privind la Ţările Româneşti".

„Documentele" sunt precedate de o scurtă introducere (7 pagini) care, în loc să încadreze actele în mijlocul evenimentelor care le-au determinat şi să le scoată în evidenţă valoarea, explică motivul — care nu mai avea nevoie de nici o explicaţie — pentru care Arhivele franceze conţin atâtea documente relative la ţările româneşti, anume că în luptele cu Habsburgii, diplomaţia franceză a căutat să creeze acestora dificultăţi în Orient, provocând intervenţia Turcilor, Polonilor şi a Ungurilor. Dela Charrière la Vandal nu există istoric francez care să nu fi scos în lumină acest fapt. Caracteristic e faptul că d. Hudiţă repetă în această introducere unele din greşelile asupra cărora recenzenţii tezei sale de doctorat, în deosebi d-nii Iorga şi Angyal, îi atrăseseră deja atenţia. Astfel d-sa continuă să susţină că „Ungaria meridională (sic) împreună cu capitala" au fost cucerite de Turci în acelaşi timp în care coroana Ungariei a trecut în stăpânirea Habsburgilor, adecă în 1526. Or, Buda n'a fost ocupată decât în 1541. In ciuda avertismentului d-lui Angyal, d. Hudiţă continuă deci să „ignoreze istoria perioadei dintre 1526—1541". Prin ignorarea acestor evenimente se explică şi afirmaţia autorului că ocupaţia turcească în Ungaria ar fi durat 170 de ani, dela 1526 la 1699. Toţi istoricii unguri sunt de acord în a reduce la 145 de ani, dela căderea la recucerirea Budei (1541—1686), durata regimului turcesc în Ungaria. Dealtfel, întreaga introducere indică o impreciziune de gândire pe care n'o întrece decât imperfecţia stilului [1].

---

les catholiques Bathory" — erau calvinişti şi că toţi Ungurii din Nordul Ungariei erau protestanţi în sec. al XVI-lea, că Ioan Szapolya era în 1514 principe al Transilvaniei; că Gustav Adolf voia să devină în 1632, rege al Ungariei, că Turcii au ocupat încă din 1526 „o parte din Ungaria". „L'auteur croit donc, scrie d. Angyal, que le régime turc en Hongrie commence dès 1526 : il ignore visiblement l'histoire de la période des années 1526—1541". „Le récit de cette campagne de 1678 fourmille d'erreurs dans le livre de M. Hudiţa". „En géneral les incursions de M. Hudiţă dans l'histoire de la Transylvanie au XVI-e siècle ne reussissent guère". (*Revue des études hongroises*, jan.—mars, 1928, p. 123—132).

D. Stefan Szabó, în *Protestans Szemle*, 1928, p. 428, ajunge la o concluzie asemănătoare : „O lacună iremediabilă şi o lipsă ireparabilă constituie faptul că [autorul] cunoaşte *superficial* (subliniat în text) bibliografia ungurească. Şi totuşi această bibliografie e deosebit de importantă şi de bogată. Printre operele capitale e destul să amintim colecţiile de documente şi operele de sinteză ale lui Alexandru Szilágyi, apoi operele lui Lukinich, R. Kiss, Zsilinszky, apoi publicaţia de mare anvergură a scrisorilor lui Mihail Teleki. Dintre operele amintite mai sus autorul nu cunoaşte decât câteva documente publicate de Alexandru Syilágyi. Această împrejurare explică faptul că autorul e silit să dibuie încă unde noi vedem deja clar... Autorul bine intenţionat, care a vrut să ne dea o operă de ansamblu, nu şi-a putut deci atinge scopul"..

[1] Iată câteva exemple : „Les ambassadeurs français *utilisaient* (în loc de *employaient*, sau *se servaient*) des gens habitant ces pays" (p. 7). *Ils* ont

In ceiace priveşte documentele, ele consistă din rapoarte trimise mai ales dela Constantinopol, Hamburg, Dantzig şi Varşovia, deci din puncte de observaţie îndepărtate de Ţările româneşti, şi se reduc de cele mai multe ori la zvonuri vagi de război şi la mişcări de trupe. Ele nu pot fi deci utilizate decât cu cea mai mare circumspecţie. Singurele ştiri mai interesante se referă la conflictul lui Radu Şerban cu Gabriel Bâthory (p. 20—29) ; la participarea Ardealului la războiul de 30 de ani (p. 31 şi urm.) ; la situaţia Moldovei în timpul războiului turco-polon din 1672—4 (p. 168 şi urm.) ; la o misiune din 1674 a lui Miron Costin în Polonia (p. 211) ; la agitaţia rebelilor unguri (p. 245—255) ; la trecerea lentă a Transilvaniei sub stăpânirea Habsburgilor şi la resemnarea Franţei în faţa acestui eveniment (p. 272—4).

Relativ la metoda de transcriere, d. Hudiţă a căutat, în mod vădit, să păstreze grafia originală a documentelor. Când textul nu prezintă un interes literar sau filologic, metoda aceasta e puţin recomandabilă, chiar în ipoteza că e aplicată riguros (ceeace aici nu e cazul), căci nu face decât să îngreuieze lectura. Dar chiar şi în ediţii „fac-simile", modernizarea punctuaţiei şi a accentelor, transcrierea numelor proprii cu majuscule, separarea grupurilor de cuvinte şi semnalarea greşelilor de mână, nu sunt numai permise, dar recomandate. Aceste modernizări grafice se impun cu atât mai mult în texte care nu prezintă interes decât prin conţinutul lor. Scriind „a forces darmes et avec laide", „la accepté", „ma faiet", „je nay", „aquoy", etc., punând accentul şi apostroful la întâmplare, d. Hudiţă nu dovedeşte decât că nu cunoaşte nici limba franceză mai veche, nici metodele ştiinţifice de editare a textelor. Metoda de „transcriere fidelă a textului" nu-i pentru cercetătorii neiniţiaţi decât un mijloc comod de-a arunca în sarcina textului greşelile de lectură şi de tipar.

Modul în care a fost redat documentul italienesc dela p. 37—42 dovedeşte o lipsă de atenţie şi o ignoranţă a limbii italiene care întrec orce închipuire. Nu e şir în care să nu fie două trei greşeli de transcriere sau de lectură. S'ar zice că textul n'a fost corectat, dacă aceleaşi greşeli nu s'ar repeta regulat şi uniform în tot cuprinsul documentului. Iată câteva exemple, cu formele corecte în paranteză : *nitendere*, *niteso*, *nitrodotto* (intendere, inteso, introdotto) ; *nicaminará* (incaminarà) ; *pui* (più) ; *nessi* (nelli, negli) ; *feu* (fece) ; *cise* (cioè) ; *prestella* (prestezza), *grandessa* (grandezza) *Altessa* (Altezza) ; *messo* (mezzo) ; *nellema* (nessuna) ; *niha* (mi ha) ; *l'opressione* (l'oppressione) ; *dassi loro patroni* (dalli loro padroni) ; *nessi paesi sotto porti* (nelli paesi sottoposti) ; *con ogni di Oigenza* (con ogni diligenza), etc., etc. D. Hudiţă scrie la sfârşitul unui pasagiu *cioè*, pune punct şi începe alineat nou ! (p. 38).

Acelaşi dispreţ pentru geografie, istorie şi ortografie în indicele alfabetic al „*numelor şi ţărilor citate*" ! Nume curente de localităţi şi de persoane n'au putut fi identificate de autor : *Brinn* (pentru Brünn), *Cetzore* (Ţuţora), *Isasca* (Isaccia) ; *Hincol* (Hîncu) ; *Bohuez* (Buhuş), *Marmoroz* (Maramureş), *Munkas* (Munkacs), *Samosch* (Someş), *Stralsold* (Stralsund), *Szatmár* (Sătmar, Satu-Mare),

---

publié également des documents des archives françaises : N. Iorga,... Gr. Tocilescu et A. Odobescu"... (p. 8). Ce fut à l'époque de François I-er qu'elle [la France] *commença pour la première fois* à nouer des relations avec la Porte" (p. 8). „Les papiers de ces diplomates n'étaient pas considérés comme la propriété de l'état ; ils (les papiers ?) pouvaient les *emmener* (în loc de emporter) avec eux, lorsqu'ils quittaient leur poste" (p. 13).

Vacherel [Maros]-Vásarhely, Târgu-Mureş), etc. Aproape toate numirile ungureşti sunt greşit scrise: *Rakoczy* (Rákoczi), *Bathory* (Báthory), *Botzkay* (Bocskay), *Esterhazy* (Eszterházy). Principele ardelean Acaţiu (Akos) Barcsay e pentru d. Hudiţă tot *François-Daniel Barczay*, deşi d. Angyal i-a atras deja atenţia asupra acestei erori. „Le seigneur grill" (p. 77) e faimosul Grillo. *Iosiniens* e o lectură greşită pentru Sociniens; *Cleva* (p. 301) pentru Deva. *Le château d'Illé* e cetatea Ilia. *Estechasius* e Esterhasius (Eszterházy), *Baschaj* e Barcsay (p. 56). Autorul scrie *Croitie* pentru Croatie, *Saxonnes*, deşi în text are *les Saxons* sau *les villes Saxonnes*, *Stocholm* pentru Stockholm, *Bistricha* (Bistriţa), Budziac (Budjak sau Bugiac), *Michnea* (Mihnea), *Pocoucie* (Pokutie sau Pokucie) *Petritzeico* (Petriceicu), *Potoski* (Potocki), *Sekel* (Székely), *Vclinie* (Volhynie sau Volynie), *Claudiopoli* (Claudiopolis), *Clausenborg* (Klausenburg) şi *Colcsvar* (Kolozsvàr) sunt pentru d. Hudiţă trei oraşe deosebite. *Coron* (Corona) este pentru d. Hudiţă egal cu *Hermannstadt-Braşov*; (Braşovul se chiamă latineşte Corona, nemţeşte Kronstadt, ungureşte Brassó; Sibiul: Cibinium — Hermannstadt— Nagyszeben).

La aceste observaţii, autorul ar putea răspunde că a păstrat în indice forma din text a numelor proprii. Ar fi o explicaţie — deşi e inadmisibilă din punct de vedere ştiinţific — dacă procedeul ar fi fost aplicat sistematic. Adevărul e însă că autorul n'a procedat astfel decât atunci când n'a putut identifica numele proprii sau nu le-a cunoscut forma adevărată. In celelalte cazuri, transcrie forma streină sau greşită a numelor proprii, dar trimite pentru numărul paginilor la forma corectă, aşa cum se practică în indicile ştiinţific alcătuite. Aşa de pildă, numele oraşului Hotin se găseşte în text sub forma de Koczym, Chotim. Autorul a trecut ambele forme la indice, dar pentru numărul paginilor a trimis la forma adevărată: Hotin. De asemenea avem: *Fogaras voir Făgăraş*, *Niemetz voir Neamţ*, *Bogdanie voir Moldavie*; *Boesmes voir Bohème*. Acest procedeu e singurul admisibil, fiindcă indicele numai aşa devine utilizabil.

In rezumat, întroducere lipsită de orce interes şi plină de greşeli, documente adunate fără critică şi publicate fără metodă, fără note explicative[1], şi fără rezumate ale conţinutului, indice care trădează o uimitoare lipsă de cultură generală. Şi această lucrare s'a tipărit cu ajutorul *Fundaţiei Ferdinand*.

Petru Apolzan
Profesor la Şcoala Normală din Sibiu

V. Mikov, *Тракийски типъ Фибули* (*Thrakische Fibeln*), extrait de *Известия*, *Bulletin de l'Institut archéologique bulgare*, VI (1930—31), Sofia, 1931, p. 171-182, fig. 149—150.

Etude intéressante d'un type de fibules caractérisant les régions comprises entre les Carpathes et les Balkans. L'auteur divise les exemplaires de ce type en quatre variantes, à savoir 1⁰ à appendice simple, vertical, rappelant celui qui caractérise le type Certosa, 2⁰ à appendice incurvé, 3⁰ à appendice courbé en dehors en forme de S, 4⁰ à appendice conique ou pyramidal. Les deux dernières variantes ont été également étudiées par le soussigné dans

[1] Cele câteva note pe care le conţine volumul se reduc la indicarea calităţii autorilor şi destinatarilor depeşelor. (Ex.: Lodève, ambassadeur de France à Venise; Daguz, résident français à Constantinople, etc.). Indicaţiile acestea se găsesc în manuscrisul din care au fost extrase documentele.

son ouvrage *L'âge du fer dans les régions thraces de la Péninsule Balcanique*, Paris, 1930, p. 59-62. J'y ai dénommé „mésienne" la variante 4^0, parcequ'elle est constituée d'exemplaires trouvés presqu'exclusivement entre les Balkans et le Danube. J'ai désigné sous le terme de „gétique" la variante 3^0, à exemplaires découverts aussi au N du Danube, à Tinosul et à Poiana, car son aire de diffusion correspond à celle de l'expansion des Gètes. M. Mikov préfère en rester à l'expresion générale de „fibules thraces" pour toutes les variantes, en considérant la Thrace sud-danubienne comme le lieu de provenance aussi des exemplaires trouvés en Roumanie. La présence de ces exemplaires, à Tinosul et à Poiana, s'expliquerait par voie commerciale. De fait, l'exemplaire non achevé de Poiana, appartenant à la variante 3^0 Mikov (cf. mon *ouvrage cité*, p. 61 et fig. VI, 1) révèle un travail sur place et infirme par conséquent cette assertion.

Quant à la date des fibules „gétiques" de Roumanie, elle n'est pas plus récente que celle des fibules de Bulgarie, ainsi que M. Mikov l'affirme se fondant sur l'exemplaire de Tinosul, décrit par le soussigné et par M-me Ec. Vulpe en 1924 (*Dacia*, I, 1924, p. 214; cf. aussi Pârvan, *Getica*, p. 551) comme étant trouvé au niveau de la couche La-Tène III. Vu que l'exemplaire était isolé, nous exprimions dès lors des doutes au sujet de la date et nous renoncions à nous prononcer là-dessus. La découverte d'un objet plus ancien dans une couche récente est un fait très fréquent dans les fouilles des établissements. D'ailleurs les explorations ultérieures en Roumanie ont justifié nos réserves. Car les exemplaires mentionnés de Poiana, auxquels il faut ajouter d'autres, encore inédits, découverts après 1928, ont été trouvés dans des conditions stratigraphiques qui confirment d'une manière sûre la date attribuée aux fibules analogues de Bulgarie, à savoir les V-e—IV-e siècles av. J.-C. Rien ne nous oblige à attribuer la fibule de Tinosul à une époque plus récente. Bien au contraire, on serait empêché d'envisager une époque semblable, faute de preuves directes ainsi que de toute analogie d'ailleurs.

Radu Vulpe

NOTIȚE BIBLIOGRAFICE

I. BIBLIOGRAFIE

1. **Georgescu-Tistu N.**, *Bibliografia literară română*, București, 1932, 256 p. + XX planșe, 230 lei, în *Acad. Rom.*, *Studii și Cercetări*, XVIII. — Excelent repertoriu critic al studiilor bibliografice privitoare la literatura română cu multe considerații asupra metodei. Se dau numeroase știri, în parte necunoscute, despre cataloagele bibliotecilor de mânăstiri și ale boierilor vechi, precum și despre primele librării în epoca 1830—1850. Bogat indice. Planșele conțin autografe ale scriitorilor români pe diferite cărți începând cu D. Cantemir, și facsimile după cataloage manuscrise de biblioteci. *P. P. P.*

2. **Meteș Șt.**, *Bibliografia operelor d-lui Nicolae Iorga*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. I-XXXVIII.

3. **Saraga Fanny**, *Catalogul cărților și broșurilor rare, precum și al altor lucrări trebuincioase pentru complectarea bibliotecilor*, 98 p. — Organ neapărat necesar oricărui doritor de a-și îmbogăți, cu cărți rare, biblioteca. *D. Bodin*

4. **Theodorescu Barbu**, *Bibliografia operilor lui N. Iorga*, în *Biserica Ortodoxă Română*, XLIX (1931), no. 6—7—8, 203 p. — Lucrare inutilă, după cele care s'au publicat înainte, mai cu seamă când conține confuzii, informații incerte și-i lipsită de unitate ca plan. In împărțirea pe materii, bunăoară, sunt capitole care se intitulează „generalități și opere generale", „izvoare, documente". Cuvintele așa împerechiate, nu înseamnă același lucru? Dece se trece sub rubrica „studii de sinteză" *Definir „Byzance"* și sub cea de „generalități și opere generale", *Y-a-t-il eu un moyen-âge byzantin?* (p. 12—13). Aceeași întrebare o pun pentru *Ce înseamnă popoare balcanice* și *Le caractère commun des Institutions du Sud-Est de l'Europe* (p. 14—15). Dece la „istoriografie", *Chronique de l'expedition des Turcs en Morée...*, când există și un capitol al „isvoarelor"? Sunt numai câteva exemple. In „cuvînt înnainte", autorul făgăduește complectarea acestei „lucrări mai vaste" prin încă trei volume având ca obiect: cel dintâi, *viața*; al treilea, *biblografia articolelor* și cel de al patrulea, *idei fundamentale în opera lui Nicolae Iorga*. Al doilea e acesta, cu *bibliografia operelor*. Așteptăm și pe celelalte. *D. Bodin*

5. **Veress Andrei Dr.**, *Bibliografia română-ungară*, vol. II: *Românii în literatura ungară și Ungurii în literatura română*, București, 1931, XII+396 p. și 18 reproduceri, 400 lei. — Publicație foarte bine prezentată și de o mare utilitate nu numai pentru cercetarea relațiilor dintre Români și Unguri, dar și pentru istoria Românilor în general. Cuprinde descrierea a 762 de tipărituri, dintre care unele s'au păstrat numai într'un singur exemplar (vezi de pildă, no. 615, 619, 645). La sfârșit, un indice al autorilor și tipăriturilor fără autor, un altul de edi-

tori, tipografi şi gravori, un al treilea al bibliografiilor şi operelor citate şi un indice general. Fundaţia Regele Ferdinand I a adus un însemnat serviciu istoriografiei româneşti publicând această operă. *C. C. G.*

III. PREISTORIA

6. **Dumitrescu Hortensia**, *L'età del bronzo nel Piceno*, Roma, Libreria di Scienze e Lettere, 133 p. şi 38 figuri, (extras din *Ephemeris Dacoromana*, V).— Studiul d-nei Dumitrescu vine ca o preţioasă complectare pentru lămurirea timpurilor pre- şi protoistorice în Picenum, a lucrării d-lui Vladimir Dumitrescu despre epoca de fier în această provincie, *L'età del ferro nel Piceno fino all'invasione dei Galli-Senoni*, Bucureşti, 1929. Autoarea prezintă un bogat material, tratat cu o metodă şi o conştiinciozitate desăvârşită, în şase capitole : locuinţe şi morminte, arme, unelte, diferite obiecte, podoabe şi la sfârşit, ceramica. Locuinţele formate din cabane rotunde sau eliptice sunt adâncite în pământ sau construite la nivelul solului. Lipsa de terramare şi ritul de inhumaţie în locul incineraţiei dovedesc o tradiţie neolitică. Afară de această tradiţie, diferite influenţe culturale îşi aduc aportul lor. Pumnalele cu trei nervuri longitudinale sunt de influenţă orientală venită prin peninsula iberică. Săbiile din Montegiorgio şi fibulele ,,ad arco di violino'' dovedesc o influenţă venită de dincolo de Marea Adriatică. Ceramica e de două categorii. Cea din categoria întâia mai grosolană, formează inventarul obicinuit al aşezărilor preistorice din Italia dela sfârşitul neoliticului până în epoca bronzului. E reprezentată prin vase mari cu ornamente în relief sau incizate.Ceramica din categoria a doua de culoare neagră-cenuşie până la roşie şi adesea cu lustru s'a desvoltat pe baze vechi locale la care s'au adăogat influenţe streine. Pe baza materialului descris, al continuităţii felului de locuinţe şi al ritului de înmormântare, precum şi a unor argumente de natură antropologică — caracterul craniului dolicocefal, acelaşi din epoca neolitică — autoarea ajunge la concluzia perzistenţei aceluiaşi element etnic, în acest caz probabil ibero-liguric. La aceleaşi concluzii s'a ajuns şi pentru epoca următoare. *Dorin Popescu*

7. **Dumitrescu Vl.**, *Ceramica pictată eneolitică din Sud-Estul Europei*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, XXIV (1931), fasc. 68. — Autorul distinge trei centre de răspândire a ceramicei pictate în Sud-Estul Europei : centrul moldavo-ucranian, balcano-danubian şi centrul tesalic, dintre care cel dintâi pare a fi cel mai însemnat. Staţiunea de căpetenie a acestei civilizaţii în Moldova e cea dela Cucuteni ; în Ucraina cea dela Tripolje. Una dintre cele mai importante aşezări ale grupului balcano-danubian e aşezarea dela Gumelniţa, iar cea mai importantă a grupului tesalic cea dela Dimini. Cea mai veche fază a acestei civilizaţii e reprezentată prin ceramica găsită în stratul A la Cucuteni, de unde probabil s'a răspândit şi în celelalte regiuni. Ca origine a ceramicei pictate din aceste trei grupuri, d. D. se întreabă dacă nu poate fi considerată cea dela Suza (Mesopotamia). *Dorin Popescu*

8. **Dumitrescu Vl.**, *Inscripţiuni preistorice în România?*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, XXIV (1931), fasc. 68. — D. V. Dumitrescu crtitică lipsa de metodă ştiinţifică a d-lui Tafrali în articolul d-sale *Inscriptions néolithiques en Roumanie*, *Revue Archéol.*, XXXIII, Ianuarie-Aprilie, 1931, p. 14—28, şi ajunge la concluzia că semnele alfabetiforme depe cioburile dela Costeşti (Vaslui) şi basoreliefurile cu inscripţii din jud. Baia nu pot data în nici un caz din epoca neolitică. *Dorin Popescu*

9. **Nicolaescu-Plopşor S. C.**, *Institutul de Arheologie Olteană la al XV-lea congres de Anthropologie şi Arheologie Preistorică*, în *Arh. Olteniei*, X (1931), p. 403—410.—Scurtă privire asupra preocupărilor de arheologie preistorică în România până la 1931, şi comunicările făcute asupra culturii mezolitice în Oltenia (staţiunile Cleanov şi Plopşor) şi asupra trepanaţiei în chirurgia populară olteană. *C. Grecescu*

10. **Nicolaescu-Plopşor S. C.**, *L'art rupestre carpatho-balkanique*, (extras din *XV-e Congrès international d'Anthropologie et d'Archéologie préhistorique : Portugal 21—30 septembre 1930*, Paris, 1931, 8 p. şi 8 fig.).— Comunicare asupra importantelor descoperiri făcute de autor în Oltenia cu privire la desenurile din epoca neolitică-eneolitică de pe stânci şi de pe pereţii peşterilor. Aceste desenuri sunt de clasificat printre cele mai vechi indicii de artă figurală constatate în ţara noastră. Autorul ne arată că elemente anloage au fost descoperite de curând în Bulgaria de către d. Mikov. *R. Vulpe*

11. **Octobon**, *Enquête sur les figurations néo- et énéolitiques : Statues-menhirs, stèles gravées, dalles sculptées*, în *Revue anthropologique*, XLI (1931), p. 299-579, cu 93 fig.— Repertoriu voluminos al simulacrelor antropomorfe răspândite în Europa şi în celelalte continente. Autorul însă nu e pentru toate regiunile atât de complet informat ca pentru Franţa şi Italia, fapt pe care îl menţionează şi Abatele Breuil în prefaţă. Observăm, de pildă, că sculpturile similare, foarte apropiate de înfăţişarea celor din Franţa, care au fost descoperite în Ardeal şi în Dobrogea şi pe care le-a studiat Pârvan în *Dacia*, II (1925), p. 422 şi urm., sunt ignorate de autor. După d. Octobon statuetele-menhire, în general recunoscute ca monumente funerare, ar fi simulacre de păzitori ai mormintelor. Faptul că pe multe din aceste statui sunt reprezentate arme, ar confirma părerea. Cronologic le urcă până în neolitic : rămânerea în preajma epocii de bronz ar fi, cred, mai justă. In general, memoriul acesta, operă a unui diletant harnic, constituie o sursă de informaţii folositoare, mai ales în ce priveşte ţările din Apus. Problemele suggerate de materialul expus sunt numai enunţate. Studiul lor rămâne a se face. *R. Vulpe*

12. ***Rosenberg G.**, *Kulturströmungen in Europa zur Steinzeit*, Kopenhagen, 1931, p. 176.

13. **Roska M.**, *Depozitul de bronz de la Uriul de Sus (judeţul Someş)*, (extras din *Anuarul Com. Mon. Ist., secţia pentru Transilvania*, 1930 — 1931, Cluj, 1932, 3 p., 2 fig.). — Descoperit în 1911 în împrejurări neştiinţifice şi cumpărat de Muzeul din Cluj, unde a stat până acum nepublicat. Depozitul, găsit într'o oală spartă, e compus din bulgări bruţi de bronz, din numeroase securi lunguieţe cu gaură transversală şi cu extremitatea exterioară în formă de *tutulus*, din mai multe seceri, dintr'un vârf de lancie, dintr'un celt *à ailettes*, din mai multe celturi *à douille*, din mai multe brăţări simple şi dintr'o spadă simplă de tip Bronzul IV. De altfel aceasta este şi epoca, pe care autorul o atribuie, în chip plauzibil, depozitului în întregime. *R. Vulpe*

14. **Roska M.**, I. *Notă preliminară asupra cercetărilor paleolitice făcute în Ardeal în cursul anului 1928* ; II. *Paleoliticul Ardealului : privire generală*, (extras din *Anuarul Institutului Geologic al României*, XIV, Bucureşti, 1931, p. 79-126, 25+35 fig.). — Rezultatele unor cercetări ale autorului cu privire la o epocă preistorică încă prea puţin cunoscută în România. A doua parte a broşurii e o privire sintetică asupra paleoliticului ardelean, care a format în anii trecuţi şi subiectul unei conferinţe publice ţinută de autor la Institutul Geologic.

R. Vulpe

15. **Vulpe R.**, *Noutăți archeologice dobrogene 1931*, (extras din *Analele Dobrogei*, XII, 1 (1931). — D. R. V. rezumă în șase pagini ultimele noutăți arheologice dobrogene, trecând în revistă prețioasele descoperiri care au încununat frumoasa activitate desfășurată în ultimii patru ani la Histria de d. Sc. Lambrino, apoi ultimele descoperiri dela Tomis, cele dela Callatis, dela Arganum, deosebit de importantele descoperiri din tumulul scitic dela Hagighiol, unde a lucrat d. I. Andrieșescu, și în cele din urmă săpăturile dela Atmageaua-tătărască, ale subsemnatului în colaborare cu colegul Dorin Popescu.

Vl. Dumitrescu

IV. ISTORIA ANTICĂ

16. **Bărcăcilă Al.**, *Orașul și Castrul roman Drubeta*, în *Boabe de grâu*, 1931, no. 10 și 11, p. 445-480.— In introducere autorul face un istoric al Drubetei în epoca preromană și romană insistând în deosebi asupra desvoltării ei în epoca romană ca rezultând din importanța strategică pe care a avut-o în cucerirea Daciei. Trece după aceea la interpretarea monumentelor descoperite : 1) arhitectonice — podul lui Traian și castrul descoperit în parte de Tocilescu la 1896, în parte de autor prin săpăturile recente efectuate de d-sa — și 2) monumente epigrafice și sculpturale referitoare la viața administrativă, militară și religioasă. In general articolul ar fi o bună lucrare de popularizare dacă n'ar păcătui prin latura științifică manifestată de autor la fiecare pagină însă greșit, uneori ca documentare și mereu ca metodă. Căci în acest articol autorul nu schimbă nimic din ceeace se știa până acum despre Drubeta și deci nu era nevoie de tot balastul de note din josul paginilor și nici de înșirarea atâtor păreri în text pentru ca să le lase tot în litigiu, lucru care îngreuiază lectura pentru marele public. Iar ceeace aduce nou e greșit sau interpretat greșit. De pildă *Egeta* nu poate fi localizată la capătul podului lui Traian, unde e *Pontes*. Tabula Peutingeriană, pe care autorul își sprijină afirmația (vezi nota 1, p. 447) dă vreo 22000 de pași între acea localitate și Drubeta ! Medalionul de marmură nu poate susține ipoteza că bolțile care sprijineau tablierul podului ar fi fost construite în piatră. In sfârșit singurul lucru care necesita o atitudine științifică era castrul scos la iveală, atât cât a fost scos, prin săpături arheologiec efectuate de autor. Dar tocmai aici, atât descrierea cât și interpretarea, simple afirmații fără documentare, sunt total greșite. Planul anexat, la fel. Cu mult mai util pentru știință, pentru istoria patriei, ar fi fost dacă autorul ar fi expus în acest loc, în chip cinstit și conștiincios, jurnalul său de săpături. *Gr. Florescu*

17. **Brătescu C.**, *Sarcofagul cu simboluri din Constanța*, în *Analele Dobrogei*, XII (1931), p. 209-244, 12 planșe, 6 figuri în text. — Articolul e scris, după cum afirmă autorul (p. 209), cu scopul de a populariza unele cunoștințe asupra sarcofagelor antice și de a pune la îndemâna arheologilor toate datele privitoare la importantul sarcofag descoperit în vara anului 1931 la Constanța sub supravegherea autorului. Pentru cercurile științifice aceste date sunt binevenite. Sarcofagul dela Constanța e unul din cele mai mari din câte se cunosc până acum : 2,70 lungime, 2,40 m înălțime, 1,48 m. lărgime, 8500 kgr. greutate. Se redau cu minuțiozitate diferitele păreri diletantice exprimate până acum cu privire la problemele suggerate de acest sarcofag, chiar și argumentările d-lor Grigoraș și Cerkez, care țin să-l proclame pe poetul Ovidiu ca titular al monumentului. D. Brătescu expune problemele sarcofagului

metodic și amănunțit. Nefiind însă arheolog, se abține dela concluzii personale, mai ales în ce privește datarea, lăsând cuvântul specialiștilor. Dintre ilustrații ar fi fost necesar să nu lipsească desenurile sau fotografiile obiectelor și oaselor umane găsite în sarcofag. Articolul e completat cu o notiță a d-lui A. Aziz, Directorul Muzeului de Antichități din Constantinopol, conținând observațiuni interesante în legătură cu sarcofagul dela Constanța. *R. Vulpe*

18. **Cantacuzino G.**, *O piatră gravată înfățișând o scenă militară a armatei romane*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 93-100.

19. **Dumitrescu Vl.**, Vulpe R., *Figurinele magice dela Poiana și captivii de pe reliefele dela Adamclisi* (extras din *Analele Dobrogei*, XII, 1931), în *Rev. Ist. Rom.*, II (1932), p. 96.—Figurinele masculine dela Poiana-Piroboridava, reprezentând niște barbari, sunt socotite de d. Vl. Dumitrescu „prea schematizate și ca atare prea anonime ca expresie, pentru a fi suficiente pentru confirmarea originii captivilor de pe reliefele dela Adamclisi". Obiecțiunea aceasta e nesusținută. Căci din lucrarea subsemnatului d. Dumitrescu nu poate contesta două fapte, — indiferent de interpretare, — și anume: 1⁰ că figurinele despre care e vorba s'au găsit la Poiana și 2⁰ că la aceste figurine capilatura feții e caracterizată printr'un bar-bișon, așa cum se vede numai la *unii* dintre barbarii captivi de pe monumentul dela Adamclisi. Din prima constatare rezultă că barbarii reprezentați prin figurine aparțin unei populații dintr'o regiune apropiată de Poiana: probabil Moldova, în orice caz răsăritul Daciei. Din a doua reiese că, oricât de schematizate, figurinele amintite *nu sunt* „prea anonime ca expresie" (înțeleg „expresie etnică", singurul sens care se poate acorda aci acestui cuvânt). Dar dacă astfel stau lucrurile, înseamnă că se poate vorbi pe baza figurinelor dela Poiana de „confirmarea originii captivilor de pe reliefele dela Adamclisi", origine care a fost discutată încă de mai înainte de către Pârvan (*Getica*, p. 124 și urm.), în legătură tocmai cu Moldova și cu partea de câmpie din răsăritul Daciei. D. Vl. Dumitrescu nu exprimă o obiecțiune mai întemeiată nici atunci când, căutând să respingă explicarea ipotetică pe care o dau cazului de magie dela Poiana, reprezentat prin cele 3 figurine masculine și prin 25 figurine femenine, argumentează că „soldații auxiliari, presupuși autori ai figurinelor, dacă intenționau să captureze pe barbarii vecini, nu aveau nevoe să reprezinte *captive* pe femeile ușor de robit, ci pe bărbații luptători, care sunt dimpotrivă reprezentați cu mâinile libere". D. Dumitrescu uită că într'un caz de magie, gen „envoûtement", ca cel dela Poiana, exprimarea unei dorințe nu poate fi condiționată de dificultatea sau de ușurința realizării ei eventuale. Autorii vrăjitoriei dela Poiana doriau să ajungă la robirea femeilor de care e vorba: nimic mai firesc prin urmare decât să le reprezinte cu mâinile contorsionate și legate la spate. Cât despre bărbații luptători, acelora era tot atât de firesc să le ureze cu preferință, nu robirea, ci moartea directă în luptă. De aceea, figurinele masculine din cazul de magie dela Poiana sunt reprezentate cu împusături pe corp. Una din ele prezintă foarte clar o tăietură în partea dreaptă a pieptului. Deși am menționat acest fapt în comunicarea mea (la p. 258; p. 4 din extras), d. Vl. Dumitrescu l-a trecut cu vederea. Altminteri ar fi renunțat probabil la obiecțiunea d-sale. De asemeni, o împunsătură pe abdomen, mai puțin clară, dar vizibilă totuși chiar în fotografie, se poate constata și la cealaltă figurină reprodusă în comunicarea mea (la fig. 2 *a*). Din a treia figurină, nereprodusă, nu avem decât capul. Nota d-lui Dumitrescu Vl. conține, în

sfârşit, pe lângă aceste obiecţiuni, şi o încercare, nereuşită, de contribuţie *pozitivă* la lămurirea chestiunii figurinelor dela Poiana. Astfel, în continuarea frazei reproduse mai sus, d-sa face următoarea afirmaţie : ,,numărul mare al figurinelor feminine în comparaţie cu cele masculine, nu reprezintă decât o proporţie absolut normală în întreaga plastică preistorică a timpurilor noastre". Conced din proprie iniţiativă a lua expresia ,,timpurile noastre" drept o simplă inadvertenţă sau o greşeală de tipar, probabil în loc de ,,ţinuturile noastre", căci altminteri propoziţiunea respectivă ar fi fără sens. O reală gravitate, însă, se cuprinde în restul afirmaţiei, care nu poate fi separat de intenţia autorului. Această afirmaţie neglijează două constatări elementare în legătură cu descoperirea archeologică a figurinelor dela Poiana, anume : 1⁰ că figurinele se referă la un caz precis de magie şi 2⁰ că sunt din epoca imperială romană, circa sec. II—III p. Chr. Au fost găsite *in situ*, în două jumătăţi de amfore de epocă romană şi acoperite cu ulcele caracterizând aceiaşi epocă. Şi au fost găsite în ultimul strat al staţiunii. Ţinând seama de prima constatare, d. Dumitrescu n'ar fi putut să stabilească o analogie,—privitoare la proporţia elementelor femenine faţă de cele masculine —, între aceste figurine aparţinând unui fapt anumit, determinat arheologic în chipul cel mai precis, şi figurinele, luate în sens vag şi vast, din ,,întreaga plastică preistorică", fie chiar numai ,,a ţinuturilor noastre". Unele se referă, cronologic la un singur moment, sunt făcute cu un singur scop, *sunt exclusiv magice*. Proporţia dintre cele două sexe reprezentate are aci un rost anumit, pentru explicarea căruia mă menţin, până la producerea unei serioase dovezi contrarii, la ipoteza exprimată în lucrarea subsemnatului. Celelalte se referă la o infinitate de momente din toate mileniile preistoriei, prezintă o mare varietate tipologică şi în marea lor majoritate nu sunt magice, ci *religioase* : imagini ale unei divinităţi femenine. De aceea figurinele masculine sunt atât de rari în vremurile preistorice. Ţinând seama de a doua constatare arheologică în legătură cu descoperirea figurinelor dela Poiana, d. Dumitrescu n'ar fi putut comite nici curiosul anacronism de a îngloba figurinele acestea, de epocă romană imperială, în ,,întreaga plastică preistorică". Figurinele dela Poiana n'au absolut nimic a face în ţara noastră cu plastica preistorică, nici chiar dacă am atribui afirmaţiei d-lui Dumitrescu Vl., cu multă bunăvoinţă, sensul, neprecizat nicăeri de d-sa, de tradiţie preistorică păstrată de autohtoni până în vremea romană. Ele nu fac parte din această tradiţie. Magia de care sunt legate şi plastica pe care o reprezintă, de un realism scrupulos chiar atunci când e vorba de o schematizare, apar în ţara noastră numai odată cu Romanii. Aceste afirmaţii se cuprind şi în lucrarea respectivă a subsemnatului, dar d. Dumitrescu nu face asupra lor nicio menţiune. D-sa nu face nici ceeace ar fi fost şi mai obligatoriu : o dovadă cu exemple luate din plastica preistorică a ţinuturilor noastre, din care să rezulte că figurinele magice dela Poiana-Piroboridava se referă la o tradiţie mai veche decât prezenţa unei garnizoane romane acolo. *Et pour cause* : o asemenea dovadă nu se poate face. Nimic din tot ce au dat până acum săpăturile de preistorie nu o poate oferi. Şi astfel, prin obiecţiunile şi aserţiunile din nota d-sale, d. Vl. Dumitrescu, departe de a fi putut contribui cu ceva la soluţia problemelor pe care le comportă figurinele dela Poiana, modificând sau îmbogăţind consideraţiunile publicate în lucrarea subsemnatului, n'a reuşit decât să dea proba unor surprinzătoare defecte ale metodei d-sale de a judeca o lucrare nouă. *R. Vulpe*

20. **Durry M.**, *Le règne de Trajan d'après les monnaies*, în *Revue historique*, 57 année, tom. CLXIX (1932), p. 316-326.

21. **Ferri Silvio**, *Arte romana sul Reno : Considerazioni sullo sviluppo, sulle derivazioni e sui caratteri dell'arte provinciale romana*, Milano, 1931, p. 317. — O frumoasă publicație arheologică, în care pe lângă problemele principale ale subiectului se ating și chestiuni privitoare la provinciile dunărene. E amintită, prin importanța ei întru începutul studiilor despre arta provincială romană, discuția privitoare la sculpturile Monumentului dela Adam-Clisi (p. 22 și urm.).
R. Vulpe

22. **Horovitz Ph.**, *Le problème de l'évacuation de la Dacie transdanubienne*, în *Revue historique*, 57-e année, t. CLXIX (1932), p. 82-90. — După ce înfățișează părerile celorlați cercetători ai chestiunii (Momsen, Tocilescu, Marquardt, Schiller, Duruy, Domaszewski, Jung, Brandis, Rappaport, Filow, Weerd, Homo) conchide că „l'évacuation de la Dacie eut lieu en deux étapes : la première, celle de la Transylvanie, à la fin de l'an 271 ou au commencement de l'an 272 ; la seconde, celle de la petite Valachie et du Banat, au commencement de l'an 275" (p. 90). Se va reveni. *D. Bodin*

23. **Iorga N.**, *Deux inscriptions grecques inédites de Silistrie*, în *Rev. hist. du sud est-europ.*, VIII (1931), p. 226-227.

24. **Iorga N.**, *Une tablette militaire romaine dans la région de Durostorum*, în *Revue hist. du sud-est europ.*, VIII (1931), p. 294—298, cu două planșe fotografice.

25. **Lambrino Sc.**, *Râul Sargetias și tezaurele lui Decebal*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 223-228. — Povestirea lui Cassius Dio despre îngroparea averilor lui Decebal sub albia râului Sargetias, are un dublet în Istoria lui Diodor din Sicilia citat de Tzetzes, care o atribuie regelui Audoleon din Peonia pela 300 a. Chr. Și aci apare râul Sargentias. E vorba de o legendă de origine celtică. Existența celor două râuri cu nume asemănătoare a înlesnit apariția legendei și în Dacia în legătură cu Decebal. *D. Bodin*

26. **Müller Georg**, *Die Fibel mit ungeschlagenem Fuss in Ungarn und Siebenbürgen*, în *Ungarische Jahrbücher*, XI (1931), p. 56-71, 5 planșe. — Studiu interesant al unui tip de fibule dela sfârșitul imperiului roman, tip prezentând o aparentă asemănare cu tipul caracteristic La-Tène II. Limitarea teritorială a autorului la Ungaria și Ardeal (—dar de fapt la toată Ungaria antebellică, de oarece utilizează și exemplare găsite în Banat sau în teritorii ce aparțin azi Iugoslaviei —) nu prezintă niciun rost științific. Această limitare arbitrară nu s'ar putea explica decât fie prin sentimentele politice ale autorului (e din Budapesta), fie prin lipsa lui de cunoștințe despre fibulele de acelaș fel din afară de vechia Ungarie. In orice caz faptul constituie un grav defect al studiului.
R. Vulpe

27. **Nour Antonian**, *Beneficiarii*, București, 1931, 34 p. — Studiu despre gradul militar roman de *beneficiarius* și despre originile lui civile. *R. Vulpe*

28. **Salač A.**, *Un décret inédit de la ville d'Odessos*, în *Bulletin de correspondance hellénique*, IV (1931), p. 43-57, 1 planșă. — Decret important în onoarea lui Μηνογένης Ἀσκληπίδου Ἡραιίτης (din Ἡραῖον τεῖχος lângă Perinthos), găsit în cartierul din port al Varnei. Ca στρατηγὸς ἐπὶ τῆς προσχώρου în serviciul unui rege trac *Sadalas*, Menogenes a adus remarcabile servicii Odesitanilor. După Salač, cetatea Odessos ar fi fost sub autoritatea regelui Sadalas și deci apărată de trupele trace conduse de Menogenes. Decretul ar fi, după caracterele literelor, din sec. I a. Chr. Ar fi vorba despre Sadalas al

II-lea, soţul Polemokrateiei (cf. *IGRR*, I, no. 775), care ar fi domnit peste Odrisi între 48—42 a. Chr. Stăpânirea lui asupra oraşului Odessos s'ar fi stabilit cu prilejul părăsirii acestui oraş de către Geţi, după moartea lui Burebista. Salač discută expansiunea pontică a lui Burebista ignorând total contribuţia lui Pârvan în această chestiune. Nu citează nicăeri *Getica*. *R. Vulpe*

Vezi şi No. 15.

V. ISTORIA ROMÂNILOR PÂNA LA INTEMEEREA PRINCIPATELOR

29. **Bănescu N.**, *Les sceaux byzantins trouvés à Silistrie*, Bruxelles, 1932, 10 p., f. pr., (extras din *Byzantion*, VII (1932).— Descriere a nouă sigilii bizantine din colecţia P. Papahagi găsite la Silistra. Toate datează din secolele VIII—XII. *P. P. P.*

30. **Dendia A. M.**, Λευκὰς ἢ Ἄρτα, în Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, VI (1931), p. 23—28. — Autorul caută să identifice regiunea epirotă şi localitatea unde a debarcat rabinul Beniamin de Tudela cu prilejul călătoriei sale prin Epir şi Tesalia, în a doua jumătate a veacului al XII-lea. Numele oraşului — manuscrisul fiind defectuos — poate fi citit : Larta, Lachta, Lecar. Belelli şi Andreadis au opinat pentru arhipelagul Leucadelor. Autorul crede că nu poate fi vorba decât de Arta. *V. Papacostea*

31. **Dragomir Silviu**, *Mărunţişuri istorice : săgeţi de peste Tisa*, în *Universul*, XLIX, 4 August 1931, no. 206. — Critică a lucrărei lui Al. Domanowski, *Chestiunea ungară din punct de vedere istoric* apărută în 1920 şi tradusă apoi în mai multe limbi şi a lui L. Treml, *Die Urheimat der Rumänen und die Kontinuitätsfrage*, 1931, cărţi de propagandă politică fără valoare ştiinţifică. *P. P. P.*

32. **Neustupný Jiří Dr.**, *Contributions à l'époque de la grande migration des peuples dans le bassin des Carpathes*, în *„Obzor Praehistoricky"*, 1931, (în l. cehă, cu rezumat în l. franceză).— Se descriu obiectele barbare descoperite în câteva morminte din Slovacia, din epoca Hunilor. *Vl. Dumitrescu*

33. **Severeanu G. Dr.**, *Tezaurul din Kalipetrovo* (Silistra), în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 388—395.— Descrierea unui tezaur de monete bizantine, inele şi cercei de aur găsite lângă Silistra în 1928. Autorul ajunge la concluzia că aceste obiecte sunt opera Slavilor dunăreni şi că datează dela sfârşitul veacului al XI-lea. *P. P. P.*

VI. ISTORIA ROMÂNILOR DUPĂ INTEMEIEREA PRINCIPATELOR

I. ISVOARE

Texte şi Studii

34. **Boga L. T.**, *Documente basarabene din secolul al XVIII-lea*, în *Arh. Basarabiei*, III (1931), p. 206—309.—Trei documente pentru proprietăţi deosebite.

35. **Bulat T. G.**, *Acte basarabene*, în *Arhivele Basarabiei*, IV (1932), p. 56-69.

36. **Busuioceanu Al.**, *Călători şi scriitori streini despre ţările române*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 84-92. — Amănunte despre ţara noastră din descrierile de călătorie ale lui Iulius von Voss (prin 1815—1821), Spencer (între 1830 şi 1851), Aurelia Ghica (*Lettres d'un penseur des bords du Danube*, Paris, 1852). *P. P. P.*

37. **Corivan N.**, *Cinci piese documentare din arhivele Ministerului de Afaceri străine din Paris*, în *Rev. Ist.*, XVII (1931), p. 185—202. Cinci memorii disparate adresate Min. de Externe francez: primul din 1848 cerând intervenția guvernului francez pentru eliberarea arestaților politici din Principatele Române, al doilea din 1854 exprimând mulțumiri pentru sprijinul acordat Principatelor de Napoleon al III-lea, al treilea asupra unui proiect de organizare a Principatelor, al patrulea un memoriu al lui M. Sturza asupra ultimilor domni din Principate și al cincilea un memorandum asupra pericolului întârzierii recunoașterii de către Turcia a dublei alegeri a lui Cuza. *C. Grecescu*

38. **Donat I.**, *Documente mehedințene*, în *Arh. Olteniei*, X (1931), p. 329—332.— Câteva acte dintre 1849 și 1851 privitoare la magazia de rezervă a oștirilor otomane din Severin, alegerea primului magistrat al orașului Severin și a profesorului privat tot de acolo. *C. Grecescu*

39. **Eftimiu Elena**, *Relațiuni ceho-române în trecut*, în *Rev. Ist.*, XVII (1931), p. 294—298.—Două scrisori ale lui Radu Mihnea din 1649 și 1654 către contele Eusebiu Lobkovic și o scrisoare din 16 Sept. 1638 a uneia din fiicele lui Ieremia Movilă, cea căsătorită cu Stanislav Potocki, către Polixenia Lobkovic, soția contelui, exprimându-și părerea de rău că n'a putut-o vizita în trecerea spre Baden. *C. Grecescu*

40. **Filitti I. C.**, *Câteva hrisoave oltenești*, în *Arh. Olteniei*, X (1931), p. 323—327.—Cinci documente dintre 1582 și 1656 privitoare la satele Braloștița, Calopărul, Cârnești, Cârstienești, Ciumești, Filiașii, Iamnicul (această lectură e de revăzut; trebue să fie vorba de Raznie sau de Lumnic), Osica, Poiana, Salcia și Vâlcănești. *C. Grecescu*

41. **Florescu G. D.**, *Documente privitoare la familia Florescu*, în *Rev. Ist.*, XVII (1931), p. 312-316.—Două acte: un hrisov din 1644 și o poruncă din 1668. Hrisovul este o întărire de proprietate pentru părți din satele Bâra de sus și de jos și „Văcăreștii" după Răstoacă, către Socol marele Clucer și Nicola Clucerul. De remarcat pasajul „de când... s'au așezat talerul... s'au scris și acei megiași... cu 40 talere". Porunca e dela Radu Leon către călărași ca să contribue de , cruce cu câte 3 ughi pentru cumpărarea ierbei de pușcă". *C. Grecescu*

42. **Fotino G.**, *Documente gorjene inedite*, în *Arh. Olteniei*, X (1931), p. 333—340.—Opt acte dintre 1762 și 1849 privitoare la diverse stăpâniri de moșie în Albeni, Albeștii Birniei și hotarele moșiilor Cârlig, Părăienii numită și Spinenii, Răicoiu și Scurtul. *C. Grecescu*

43. **Georgescu Elvire**, *Sur un projet d'organisation militaire et politique de la Dobrogea en 1855 par Mehmed Sadyk pacha* (*Michel Czajkowski*), în *Rev. hist. du sud-est europ.*, VIII (1931), p. 161-169.—Trei rapoarte oficiale franceze din 1855—1857. Raportul al doilea vorbește de propaganda lui Sadyk-pașa împotriva Unirii. (El era se știe, partizanul Turcilor și al lui Grigore Sturza). *P. P. P.*

44. **Georgesco Elvire**, *Un voyage en Orient au commencement du XVII-e siècle*, în *Mélanges de l'école roumaine en France*, 1931, p. 1-26.

45. **Georgian C. Pamfil**, *O carte de judecată și un act de danie al biv-vornicului Nicolae Balș*, în *Rev. Ist.*, XVII (1931), p. 303-312.—Carte de judecată din 16 Aug. 1802 în pricina dintre vornicul Nicolae Balș și căminarul Gr. Rășcanu pentru împresurare de moșie. Un act de danie din 17 Sept.

1805, prin care Nicolae Balş dăruieşte fiului său Gr. Balş toată averea cu obligaţia de a-i achita datoriile. *C. Grecescu*

46. **Iorga N.**, *Documente de pe valea Teleajenului şi a Slănicului*, în *Bul. com. ist. a României*, X (1931), p. 103-118.

47. **Iorga N.**, *Documente privitoare la Ioan Norocea logofătul şi la Velica Norocea prietena lui Mihai Viteazul*, în *Bul. com. ist. a României*, X (1931), p. 93—102.

48. **Iorga N.**, *Incă un act privitor la tatăl lui Ioan Vodă Callimachi*, în *Rev. Ist.*, XVII (1931), p. 299-300. — Un act din 15 Fevruarie 7222 (1714) prin care Toader Calmăşul, fost pârcălab de Hotin, ajunge proprietar pe locul târgului Băii „loc de 80 de stoguri de fân". *C. Grecescu*

49. **Iorga N.**, *Intoarcerea unei pribege, doamna Maria Minio*, Bucureşti, 1932, 5 p. + 1 planşă, în *Acad. Rom., Mem. Secţ. Ist.*, t. XII.—Comentarii asupra unui act al Mariei fiica lui Petru Şchiopul din Iaşi în 1616 pentru mănăstirea Hlincea. *P. P. P.*

50. **Iorga N.**, *Mormântul doamnei Neaga şi a neamului ei*, 5 p., 5 lei, în *Acad. Rom., Mem. Secţ. Ist.*, s. III, tom. XII. — Descrierea descoperirilor dela Buda (Buzău) la castelul doamnei Neaga a lui Mihnea Turcitul. Se dau şapte inscripţii de pe pietrele de mormânt. *P. P. P.*

51. **Iorga N.**, *O danie a soacrei lui Mihai Vodă Racoviţă*, în *Rev. Ist.*, XVII (1931), p. 298-299. —Document din 14 Iunie 7249 (1741), prin care Ruxandra, soţia lui Dediul Spătarul, dărueşte nepoatei sale, fiica lui Mihai Racoviţă numită tot Ruxandra, casele ce le avea în Iaşi. *C. Grecescu*

52. **Iorga N.**, *Pedagogia unui jurisconsult fanariot din Bucureşti la 1780*, în *Acad. Rom., Mem. Secţ., Ist.*, t. XII (1932), p. 6.— Descrierea manuscrisului grec al bibliotecii universităţii din Atena cuprinzând învăţăturile lui Mihail Fotino din Chios, mare paharnic, către fiul său. *P. P. P.*

53. **Iorga N.**, *Une nouvelle source roumaine sur la révolution grecque de 1821 sur le Danube*, în *Rev. hist., du sud-est europ.*, VIII (1931), p. 223-226. — E vorba de amintirile lui Ştefan Dăscălescu secretar al consulului rusesc Pinis, rămase în manuscris; d. Iorga le rezumă, însoţindu-le cu anume observaţii. Foarte importante mărturiile despre ameninţările contra Grecilor ale lui Tudor şi afirmaţia că acesta lucrase după sfatul lui Pinis pentru Rusia şi că după ce această putere a părăsit pe Eterişti, Tudor se întoarce împotriva Grecilor. *P. P. P.*

54. **Lapedatu Al.**, *Din grijile şi greutăţile unei domnii, Opt scrisori ale lui Gheorghe Ştefan-vodă către Ioan Kemény*; în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 229-235.— Cele opt scrisori inedite în original unguresc, se află în colecţia d-lui I. Marţian. Ele datează din anii 1653—1654 şi privesc încercările lui Vasile Lupu de a recupera scaunul, veştile din Polonia şi dela Cazaci, legăturile cu Ardealul. *P. P. P.*

55. **Nichita Alex.** şi **D.**, *Despre Ioan voevodul Moldovenilor*, în *Omagiu profesorului Ilie Bărbulescu*, Iaşi, 1931, p. 219-229.—Traducere a cronicii rutene a lui Bobolinski despre Ioan Vodă cel cumplit. Textul era însă cunoscut de mult. O traducere românească a dat Haşdeu în *Foiţa de istorie şi literatură*, I (1860), col. 9-15 şi 33-39, după ediţia mai completă ca cea cunoscută d-lor Nichita în anexele *Letopiseţului* lui Gr. Hrabianka, Kiev, 1844, p. 293-300. *P. P. P.*

56. **Nicolaescu St.**, *Importanţa descoperirilor arheologice dela castelul doamnei Neaga din Buda-Cislău*, în *Universul* din 23 Fevruarie 1932.—Se dau textele

slave cu traducere ale celor șapte inscripții de mormânt găsite la Cislău. D. Nicolaescu se recomandă singur astfel: „ca un bun cunoscător al limbelor slave în genere, ne facem datoria plăcută față de știință să dăm citirea și traducerea exactă". *P. P. P.*

57. **Ohienko Ivan**, *Дві грамоти Воєводи валаиського Ивана Мирчи Велкого* (Două hrisoave ale Voevodului român Ioan Mircea cel Mare), în *Byzantinoslavica*, III (1931), p. 415—429.—Autorul publică din nou după documentele originale din Varșovia cele două acte de alianță ale lui Mircea (1403 și unul fără dată) cu regele Poloniei, care mai fuseseră publicate de Miletič, Kalujniacki și Ulianickij, corectând greșeli de lectură din edițiile anterioare și însoțindu-le cu un comentariu asupra limbii, în care găsește influențe ruse și polone. *P. P. P.*

58. **Pelivan I.**, *Scrisoarea arhim. Filaret Scriban către Constantin T. Stamati-cavaler*, în *Arh. Basarabiei*, III (1931), p. 255-257.—Scrisoare din 1842 prin care îl roagă să-i păstreze niște cărți până la înapoierea din călătoria pe care o face la Moscova, Petersburg și Varșovia spre a aduna date privitoare la istoria bisericii românești. *C. Grecescu*

59. **Pelivan I.**, *Scrisoarea mitropolitului Bănulescu-Bodeni către mitropolitul Veniamin*, în *Arhivele Basarabiei*, IV (1932), p. 31.

60. **Rally Al.**, *Le voyage de Cochelet dans les principautés roumaines (1834—5)*, în *Rev. hist. du sud-est europ.*, VIII (1931), p. 276—294.—Textul integral al călătoriei în Muntenia și Moldova. *P. P. P.*

61. **Tocilescu Gr. G.**, *534 documente slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul*, (1346—1603), București, Cartea Românească, 1931, XXXV+551 p., f. pr. — Publicația apărută acum câteva luni sub titlul 527 *documente slavo-române*, fără nume de autor, a fost scoasă din comerț și apare acum transformată cu adausul ultimei coale de 7 documente aflată în hârtiile lui Tocilescu și cu titlul schimbat. La aceasta a contribuit recenzia noastră din *Rev. Ist. Rom.*, I, p. 312-319 și grija d-lui I. Bianu ca publicația să apară completă. *P. P. P.*

62. **Vîrtosu E.**, *1821, Date și fapte noi*, București, 1932, LXII+353 p. și 9 pl. cu facsimile, f. pr. (*Așezământul cultural Ion C. Brătianu*, XVIII).— Noua colecție de documente publicată de d. Vîrtosu cu privire la mișcarea lui Tudor cuprinde o serie de acte deosebit de prețioase între care semnalăm în special mai multe proecte de „reorganizare a țării", datorite diverselor partide ale vremii. Documentele sunt precedate de o introducere și o bibliografie, la urmă un indice. *P. P. P.*

Vezi și No. 135, 139, 140, 145, 146.

2. DISCIPLINE AUXILIARE

63. **Karadja C. I.**, *Calcularea datelor Hegirei*, în *Rev. Ist.*, XVII (1931), p. 144-47. — Procedeul cel mai practic de până acum — metoda Ideler — pentru transformarea datelor Hegirei în ani dela Cristos. Exemple. *C. Grecescu*

64. **Martonne Em. de**, *Europe Centrale, Suisse, Autriche, Hongrie, Tchécoslovaquie, Pologne, Roumanie*, Paris, 1931, p. 381-845, în colecția „*P. Vidal de la Blache et L. Gallois. Géographie Universelle*, Tom. IV, 2-ème partie". — Cunoscutul geograf consacră în acest volum 111 pagini (p. 699-810) României, asupra căreia face un documentat studiu. *Al. Iordan*

65. **Ohijenko I.**, *Cum trebuesc editate documentele moldoveneşti. Observaţii critice paleografo-diplomatice*, în *Omagiu profesorului Ilie Bărbulescu*, Iaşi, 1931, p. 518-542. — Autorul analizează cu prilejul ediţiei de documente slave a d-lui M. Costăchescu principiile după care trebuesc editate documentele slave din Moldova. După d. Ohijenko, aceste principii filologice n'au fost respectate de editorii români I. Bogdan, M. Costăchescu şi alţii şi ştiinţa românească n'a ajuns la ediţii adevărat ştiinţifice. Anume d-sa recomandă păstrarea în textul editat a prescurtărilor necompletate, a literelor aruncate deasupra, a majusculelor şi a punctuaţiei din original şi pe cât se poate chiar a diferenţelor de forme a literelor. In realitate nu putem pune principii de editare a documentelor slave, principiile de editare a textelor sunt generale pentru toate limbile. Ele sunt azi tocmai contrariul celor susţinute de d. Ohijenko. O ediţie ştiinţifică modernă nu e o copie a tuturor particularităţilor paleografice ale unui text, ci o interpretare a lui. Un text editat nu trebue să fie descifrat de cititor, ci de editor, care e mai competent în materie, cititorul trebue să poată citi textul, nu să fie silit să rezolve o problemă. Ca atare o ediţie modernă trebue să aibă prescurtările completate, literele aruncate deasupra coborîte în text, punctuaţia originalului trebue schimbată cu una gramaticală, actuală, majusculele puse acolo unde cere gramatica noastră, nu a diacului. Din nefericire va trece vreme până ce se va ajunge în editarea textelor slave la aceste principii de mult câştigate pentru ştiinţa apuseană. *P. P. P.*

66. **Ohijenko I.**, *Wpływ języka polskiego na ukraiński w XIV—XVI w.* (Influenţa limbii polone asupra celei ukrainiene în veacurile XIV—XVI), în *Pamiętnik ziazdu naukowego im. Jana Kochanowskiego* (volum publicat în amintirea congresului în onoarea lui I. Kochanowski), Craiova, 1931, p. 131-141. — Studiază între altele şi limba celor mai vechi hrisoave şi acte diplomatice moldoveneşti, semnalând în ele polonisme. *P. P. P.*

67. **Sacerdoţeanu A.**, *Despre editarea documentelor*, în *Arh. Olteniei*, X (1931), p. 290-303. — Norme de publicarea documentelor, folositoare în special pentru cei care publică documente prin periodice. *C. Grecescu*

68. **Vulpe R.**, *Despre săpăturile arheologice*, în *Cuget clar*, IV (1931), no. 5-12, p. 89-95.

Vezi şi No. 89.

3. BIOGRAFII

69. **Balogh Arthur**, *I. I. C. Brătianu (1864—1927)*, în *Erdélyi Helikon*, IV, no. 10, p. 795-799.— Scurtă trecere în revistă a vieţii şi activităţii lui I. I. C. Brătianu, cu ocazia apariţiei studiului d-lui N. Bănescu despre I. I. C. Brătianu, terminând astfel : ,,Bărbaţii mari de Stat numai arareori şi de obicei târziu îşi găsesc apreciatori demni de ei. Soarta lor o împărtăşeşte şi Brătianu. Această lacună a literaturii politice române aşteaptă să fie îndeplinită cât mai curând, dar această lacună nu poate fi împlinită printr'o scriere de politică de partid pro sau contra, ci numai printr'o apreciere străină de orice politică de partid, ridicată la înălţimea imparţialităţii desăvârşite''. *A. P. Todor*

70. **Călinescu G.**, *Viaţa lui Mihai Eminescu*, Bucureşti, Cultura Naţională, 1932, 479 p.+VII planşe, 100 lei.—O carte aleasă, scrisă cu talent, care ne prezintă un Eminescu real. Bibliografia ar fi fost şi mai utilă dacă ar fi ţinut socoteală de una din cele două cerinţe pe care le implică orice lucrare de această natură : selecţiunea operilor citate pentru un subiect dat, ori înşirarea completă a lor.

Aparatul critic se impune pentru ca încrederea cititorului să nu sufere diminuări. Mai cu seamă în cazul de faţă, când nota stilistică ocupă un loc de cinste şi dialogul abundă în text. Dacă adăugarea notelor în josul paginii supără ochiul, se pot ataşa la urmă. Caracterizările, pentru a pune în evidenţă, de sigur, idea centrală, sunt uneori exagerate. Plasticitatea lor însă, nemerită. De dorit ca neologismele să dispară şi nota romanţată a studiului să se atenueze. Câteva observaţii — care, ţinute în seamă — vor creşte titlul de cea mai bună carte despre Eminescu, dintre cele scrise, dat depe acum acestei opere. *D. Bodin*

71. **Comăneşteanu C.**, *Multe şi mărunte. Când a murit Bucevschi*, în *Făt-Frumos*, VI (1931), p. 26-27.

72. **Filitti I. C.**, *Cu privire la mitropolitul Ungro-vlahiei Teofil (1637—1648)*, în *Arh. Olteniei*, X (1931), p. 449.— S'a crezut că Mitropolitul Teofil, fost egumen la Bistriţa şi episcop de Râmnic ar fi aparţinut familiei Rudeanu. D. Filitti arată că Mitropolitul Teofil era contemporan cu părintele Teofil Rudeanu dela mânăstirea Cozia. De aci confuzia. *C. Grecescu*

73. **Filitti I. C.**, *Doamna Neaga*, în *Adevĕrul* din 24 Fevr. 1932.— Consideraţii genealogice în legătură cu inscripţiile mormintelor familiei doamnei Neaga găsite la Cislău. *P. P. P.*

74. **Iorga N.**, *Du nouveau sur le prétendant Jean Bogdan*, în *Rev. hist. du sud-est europ.*, IX (1932), p. 60-62. — Acte din Geneva din anii 1594—1595 privitoare la petrecerea acestui pretendent român în acel oraş. *P. P. P.*

75. **Iorga N.**, *Oaspeţi străini ai Principatelor în veacul al XVIII-lea*, în *Cuget clar*, IV (1931), p. 296-299.— Oaspetele este grecul, Rhigas Velestinliul, ,,personagiu celebru în istoria regenerării elenice",—care ar fi avut atribuţii militare în Ţara Românească—în vremea lui N. Mavrogheni. *G. Coatu*

76. **Marcu Alex.**, *Date ce ne privesc în autobiografia contelui Marsili*, Cluj, 1931, 7 p. (extras din *Inchinare lui N. Iorga*).—Interesante date extrase din autobiografia savantului general italian în slujba Austriei. Ele privesc pe Gh. Brancovici, autorul cronicii, pe Constantin Brâncoveanu, Constantin stolnicul Cantacuzino, etc. *P. P. P.*

77. **Marian L.**, *Bogdan Petriceicu Haşdeu*, Bucureşti, 1928, (recenzie în limba polonă de I. Adamus în *Wiadomości Historyczne*, supliment la *Kwartalnik Historyczny*, XLV (1931), p. 143-144).

78. **Murăraşu D.**, *Naţionalismul lui Eminescu*, Buc., Bucovina, 1932, XLIV +360 p. şi un indice.—Operă de erudiţie, de metodă şi de istorie literară. Pentru înfăţişarea unei atare probleme se cerea şi o adâncire filozofică a subiectului. *D.Bodin*

79. **Nistor I. I.**, *Nicolae Iorga ca istoric*, în *Codrul Cosminului*, VII (1931—1932), p. XXIII-XXXII, cu un portret al sărbătoritului. — Desprindem din acest ,,cuvânt de închinare, rostit în şedinţa festivă a *Institutului de Istorie şi limbă* de pe lângă Unibversitatea din Cernăuţi, la 20 Iunie 1931" pentru aniversarea a 60 de ani de viaţă a Profesorului Iorga, câteva afirmaţii. Se spune că d. Iorga ,,trece de creatorul şi îndrumătorul unei epoce nouă de metodă şi de cugetare, de construcţie şi de formă istorică" (p. XXV). Că scrisul său ,,abundă în profunditate şi idei; înlănţuirea gândurilor este logică şi adânc convingătoare" (p. XXVI). Că este ,,cel mai mare istoric al Românilor" (p. XXIV). Că, însfârşit, d. Iorga este şi ,,cel mai mare istoric al vremii' (p. XXIII). In cazul că aceste adulaţii nu conţin o amară ironie — detestabilă, în atare împrejurări — lipsa de măsură în aprecieri a autorului lor, măsură cu care eram obişnuiţi citind publicaţia din Cernăuţi, e de regretat. *D. Bodin*

80. **Predescu Lucian**, *Date inedite asupra familiilor Creangă şi Ciobotaru*, în *Arh. Olteniei*, X (1931), p. 450-456.—,,Familia Creangă cunoscută din 1771 când s'a născut Ştefan Creangă în Ardeal a trecut Carpaţii cu puţin înainte de 1800 şi a poposit în satul Pipirig din judeţul Neamţ". Deasemenea asupra familiei Ciobotaru datele noi permit o cunoaştere mai amănunţită. *C. Grecescu*

81. **Săteanu C.**, *Un junimist-caracudist, filologul Pavel Paicu*, în *Adevĕrul lit. şi artistic*, X (1931), s. II, no. 544, p. 7.

82. **Vlădesco Thomas**, *Les soixante ans de M. Nicolas Iorga*, în *Latinité*, III (1931), no. 7, p. 354-359.

83. **Zotta S.**, *O mistificare genealogică*: *Ieremia Golia*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 431-438.— Ieremia trădătorul lui Ioan Vodă cel cumplit n'a fost din familia Golia cum a crezut Haşdeu şi după el mai toţi istoricii noştri. El nu era nici părcălab de Hotin cum îl numesc izvoarele polone, ci hatman, adică părcălab de Suceava. Este poate identic cu Slăvilă, care apare în această funcţie sub Ion vodă. *P. P. P.*

Vezi şi No. 41, 47, 48, 49, 50, 54, 55, 87, 92, 94, 95, 100, 183.

4. ISTORIE POLITICĂ ŞI DIPLOMATICĂ

84. **Angelescu C.**, *Proectul de constituţie al lui Cuza-Vodă dela 1863*, în *Revista de drept public*, VI (1931), p. 309-319.— Din pricina instabilităţii politice, Cuza Vodă voia să instaureze o dictatură temporară. S'au opus acestei tentative Anglia, Rusia şi Austria. Marchizul de Moustier a îndemnat pe îndrăsneţul demnitar să renunţe la ideea sa şi să alcătuiască o Constituţie. ,,Sfatul a fost urmat de îndată. Proectul de Constituţie, întocmit încă din August 1863, a fost trimis guvernului francez la 17 Septembrie 1863 st. n., după ce Negri îl comunicase lui Ali Paşa şi reprezentanţilor puterilor garante la Constantinopole" (p. 319). Se anunţă că în partea ce va urma a acestui însemnat studiu se va analiza conţinutul actului. *D. Bodin*

85. **Boga L. T.**, *Lupta pentru limba românească şi ideia uniunii la Românii din Basarabia după 1812*, Chişinău, 1932, 34 p. + 6 facsimile, f. pr. — Studiu bazat în mare parte pe documente inedite din Arhivele Statului din Chişinău. Multe date foarte interesante asupra sentimentului naţional românesc în Basarabia. *P. P. P.*

86. **Bossy R. V.**, *Agenţia diplomatică a României în Paris şi legăturile politice franco-române sub Cuza-vodă*, Bucureşti, ed. Fundaţiunii Regele Ferdinand I, 1931, 402 p., 300 lei. — După o introducere de 157 p., care formează un interesant capitol de istorie diplomatică, urmează 234 de documente privitoare la relaţiile lui Cuza-vodă cu Franţa extrase din Arhiva lui Cuza-vodă dela Academia Română şi din manuscrisele lui Ioan Alexandri depuse în aceiaşi bibliotecă. *P. P. P.*

87. **Bulat T. G.**, *Din domnia voevodului Neagoe IV Basarab*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 73-83. — Cuprinde următoarele capitole: relaţiunile cu Ungurii şi Saşii ardeleni, hotarul Ţării sub Neagoe Basarab, titulatura, peceţi, scaunele domneşti ale voevodului, boerii lui Neagoe Basarab al IV-lea, caracterizarea personalităţii lui Neagoe, chipul său. In titlu trebuia scris Basarab al IV-lea nu Neagoe al IV-lea. Părerea lui Haşdeu că numai unul din fraţi şi veri (din familia domnitoare munteană) puteau să poarte numele de

Basarab în locul celui de botez" (p. 78) e rezultatul unei confuzii; Basarab *era* un nume de botez, nu-i ţinea locul. *P. P. P.*

88. **Djuvara G. Trandatir**, *Mes missions diplomatiques: Belgrade, Sofia, Constantinople, Galatz, Bruxelles, Le Havre, Luxenbourg, Athènes, 1887—1925*, în *Polybiblion*, juillet, 1931.

89. **Dragomir Silviu**, *Incă ceva despre scrisoarea apocrifă a lui Mihaiu Viteazul*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 143-152. — Autorul dă un facsimil şi o transcriere corectă, precum şi o traducere a pretinsei scrisori de trădare a lui Mihai către Ibraim paşa. Din limba scrisorii (ungurisme şi lipsa de rusisme) rezultă că scrisoarea a fost plăsmuită de un ardelean în slujba lui Sigismund Báthory. La aceiaşi concluzie ajunsese şi d. M. Lascaris pe baza examinării împrejurărilor politice (*Deux publications serbes concernant l'histoire roumaine*, Văleni, 1927). *P. P. P.*

90. **Filitti I. C.**, *Des origines du règime representatif en Roumanie jusqu'en 1866*, în *Documents franco-roumains*, I (1931), no. 3—4, p. 26-49. — Studiu de popularizare, dar bazat direct pe isvoare, asupra începuturilor sistemului parlamentar românesc, însoţit de numeroase reproduceri după stampe, desemnuri şi documente contemporane. *P. P. P.*

91. **Handelsman M.**, *La guerre de Crimée, la question polonaise et les origines du problème bulgare*, în *Revue historique*, 57-a., tome CLCXIX (1932), p. 217-315. — Politica polonă în Orient, epoca războiului Crimeii, legături cu Bulgarii şi cu Românii. *P. P. P.*

92. **Hudiţă I.**, *Contribuţii la istoria lui Cuza-vodă*, Iaşi, 1931, 24 p., f. pr.— Studiu bazat pe actele diplomatice dela Minist. Afacerilor Streine din Paris şi din Arhiva lui Cuza-vodă dela Academia Română. In anexe se dau cinci scrisori din anul 1865 privitoare la legăturile lui Cuza cu Franţa. Cea mai importantă e întinsul memoriu al lui Cuza către Napoleon al III-lea din 1 Oct. 1865. *P. P. P.*

93. **Iorga N.**, *Apelul către unire al lui Cuza-Vodă la 1859*, în *Acad. Rom.*, *Mem. Sec. Ist.*, s. III, tom. XII (1931), p. 89—92. — Proclamaţia lui Cuza Vodă, în urma unor tulburări, îndemnând la unire, la frăţie, pe Români, redactată de Vasile Alexandri. *C. Grecescu*

94. **Iorga N.**, *Cu privire la Despot-Vodă*, în *Rev. Ist.*, XVII (1931), p. 207-208. — In scrisoarea a patra, din 6 Dec. 1562, din vestitele scrisori ale lui Auger Busbeck, resident imperial la Constantinopol, către un prieten, se arată cum negocierile de pace între Germani şi Turci au fost primejduite la un moment dat prin năvălirea în Moldova, cu ajutorul ostaşilor Impăratului, care păziau hotarele Ungariei, „a unui grec.. pe care îl onorau cu numele de Despot". *C. Grecescu*

95. **Kasterska-Sergescu Marie**, *Albert Laski et ses relations avec les Roumains*, în *Rev. hist. du sud-est europ.*, VIII (1931), p. 253-276.—Rezumat al cărţii apărute încă în 1882 a lui Al. Kraushar, *Olbracht Laski wojewoda Sieradzki*, 2 volume. *P. P. P.*

96. **Lupaş I.**, *Un proect de organizare politică a Românilor*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 236-246.

97. **Maiorescu T.**, *Incordare politică, înaintea conflictului cu Bulgaria*, în *Conv. Lit.*, LXIV (1931), p. 448-457 şi p. 558-567. — Foarte preţios material pentru studiul istoriei contemporane. *C. Grecescu*

98. **Marinescu C.**, *Ştiri despre principatele române într'un istoric francez din secolul al XVI-lea*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 254-263.— Ştiri

privitoare la Români extrase din scrisoarea lui Martin Fumée, *Histoire generalle des troubles de Hongrie et Transilvanie*, apărută întâi la 1594. Știrile privesc evenimentele dela lupta dela Mohacz, 1526, până la 1560. *P. P. P.*

99. **Motogna Victor**, *Când și dela cine au cuprins Ungurii Ardealul?*, Dej, 1931, 15 p., f. pr.

100. **Mutafčiev P.**, *Encore sur Dobrotica*, Sofia, 1931, 11 p., f. pr. (extras din *Annuaire de l'Université de Sofia, faculté historique et philologique*, Vol. XXVII).— Autorul susține împotriva întâmpinării d-lui Iorga din *Rev. hist. du sud-est europ.*, 1928, p. 133-8, că numele despotului Dobrogei trebue cetit Dobrotița (diminutiv) și nu Dobrotici (fiul lui Dobrotă). Numele este fără îndoială slav, Românii îl au dela Slavi, dar dinastia dobrogeană, crede autorul, este cumană bulgarizată (ca a Șișmanizilor), dovadă numele cuman Balica. Autorul semnalează numele lui Dobrotița și în manualul patriarhal de titluri, Ἔκθεσις νέα, în care e numit ,,despot barbar''. Diminutivele erau foarte răspândite în onomastica slavă a vremii: de pildă *Ioaniță, Smilțo, Ivanco*. Chiar Mircea e un diminutiv. slav dintr'un nume contras în *mir*. *P. P. P.*

101. **Pelivan I.**, *Originea mișcării naționale-moldovenești din Basarabia din anii 905—1906*, în *Cuvânt Moldovenesc*, VI (1931), no. 48.— Arată că ideia Unirii, în Basarabia, s'a desvoltat independent, fără concursul Vechiului Regat. Această afirmație este susținută de o seamă de documente, pe care d. Pelivan le are — pe câte știm — aproape gata de publicat. *Al. David*

102. **Riker T. W.**, *The making of Roumania, a study of an international problem*, 1856—1866, Oxford, 1931, X+592 p., f. pr. — Studiu de mare importanță bazat pe material în parte inedit din arhivele germane, engleze, franceze, austriace. Despre valoarea acestui studiu cf. articolul d-lui G. Brătianu în prezentul număr al revistei. Bogat indice și o hartă. *P. P. P.*

103. **Vasiliu Virginie**, *Le Tatars et la Moldavie au temps d'Étienne le Grand*, în *Rev. hist. du sud-est europ.*, VIII (1931), p. 188—191. — Autoarea admite o năvălire a Tătarilor în Moldova la 1474. *P. P. P.*

104. **Vellani-Dionisi Franco**, *Il problema territoriale transilvano*, Bologna, Nicola Zanichelli, 1932, VIII+232 p. și o hartă, 10 lire. — Carte tendențioasă și lipsită de valoare științifică. *D. Bodin*

105. **Zingarelli Italo**, *Intorno alla conferenza danubiana*, în *Nuova Antologia*, X (1932), p. 515—528.

Vezi și No. 53, 62, 69.

5. ISTORIE SOCIALA

106. **Arion Dinu C.**, *Incercare asupra dominiului eminent din principatele Munteniei și Moldovei în secolele XIV și XV*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 12-23.

107. **Bulat T. G.**, *Boieriile-slujbe din Țările Române la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui al XIX-lea*, în *Arh. Basarabiei*, IV (1931), p. 32-46.

108. **Iorga N.**, *Moșnenii de pe Vărbilău și de pe valea Buzăului*, București, 1931, 17 p., în *Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, XII.

109. **Iorga N.**, ,,*Moșnenii din Cremenari*'', *o contribuție la vechea viață a satelor muntene*, București, 1931, 21 p., 18 lei, în *Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, XII.

110. **Meteș Șt.**, *Contribuții nouă privitoare la situația agrară a Românilor de pe teritoriul cetăților regale-fiscale din Transilvania*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 264-271.

Vezi și No. 122.

6. ISTORIE ECONOMICĂ

111. **Brătianu G.**, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIII-e siècle*, Paris, Librairie orientaliste P. Geuthner, (recenzie de Lilio Cialdea în *L'Europa orientale*, XI (1931), p. 84-86).

112. **Bulat T. G.**, *Rușii caută metale în Moldova (1810)*, în *Arh. Basarabiei*, III (1931), p. 65-72. — La 1810, cu prilejul ocupației, Rușii trimit pe ,,obăr hintenfervalter... Eifeldu'' să cerceteze ce metale se găsesc în Moldova spre exploatare; căutau în deosebi metale prețioase. Se dă corespondența în această privință. *C. Grecescu*

113. **Gilewicz A.**, *Przyjęcia do prawa miejskiego we Lwowie wl. 1405—1605*, (Acordarea dreptului de cetățenie la Liov intre anii 1405—1605), în *Studja poświęcone prof. F. Bujakowi* (Studii închinate profesorului F. Bujak), Lwów, 1931, p. 375—414. — Intre streinii negustori care primiră dreptul de cetățenie la Liov între 1405 și 1426: cinci români din principate față de șapte Unguri, patru Nemți și trei alții, iar între 1461—1495, optsprezece Români, patru Cehi, trei Unguri, trei Nemți și patru alții, dar după 1495 Românii dispar cu totul. *P. P. P.*

114. **Martonne Em. de**, *Les Carpates et l'économie roumaine*, în *Documents franco-roumains*, I (1931), no. 1, p. 58-66.

115. **Serdaru George St.**, *Le nouveau régime minier en Roumanie*, Paris, 1931, 265. p. — Autorul studiază din punct de vedere juridic actuala legislație minieră dela noi. *Al. Iordan*

116. **Sergescu B.**, *Le pétrole roumain*, în *Documents franco-roumains*, I (1931), no. 2, p. 23-34.

117. *** *La Commission Eurpoéenne du Danube et son oeuvre de 1856 à 1931*, Paris, 1931, 526 p.+XXXVI pl. — Intreaga activitate a Comisiei Dunărene pe o perioadă de 75 de ani, începând cu fondarea ei, ne este înfățișată în acest volum. *Al. Iordan*

Vezi și No. 106.

7. ISTORIA DREPTULUI ȘI ORGANIZAREA ADMINISTRATIVA

118. **Câncea I. V.**, *Despre caimacamii Craiovei*, în *Arh. Olteniei*, X (1931), p. 316-317. — Câteva completări cu privire la cronologia caimacamilor Craiovei între 1784—1816. *C. Grecescu*

119. **Filitti I. C.**, *Un regulament general administrativ muntean dela 1823*, în *Arh. Olteniei*, X (1931), p. 341-346. — Drepturile și obligațiile ispravnicilor și semeșilor din județe și ale zapciilor din plăși. *C. Grecescu*

120. **Rădulescu A.**, *Influența belgiană asupra dreptului român*, în *Acad. Rom.*, *Mem. Sec. Ist.*, s. III, tom. XII (1931), p. 1-25. — Dintre tinerii români plecați la studii în apus, cei cu mijloace mai puține se îndreptau spre Belgia. Deasemenea dintre Românii aflători la Paris, după lovitura de stat a lui Napoleon al III-lea, mulți s'au îndreptat spre Bruxelles. Amintim ,,Republica Română'' din

care primul număr a fost scos la Paris (1851), iar al doilea (1853), la Bruxelles. Influența belgiană e mai intensă după 1850; urmele acestei influențe se pot găsi în „legea presei din Moldova dela 1856", deasemenea în convenția dela Paris dela 7/19 Aug. 1858 și în Constituția noastră dela 1866, care este luată în mare parte după cea belgiană, în redacția dela 1831 și aceasta nu numai ca fond, dar și ca formă. Dreptul român în materie ipotecară, pentru regimul transcrierii și al publicității în general, este asemănător dreptului belgian. După 1866 această influență a început să scadă. *C. Grecescu*

121. **Rădulescu A.**, *Ressemblances entre les idées primitives dans la Bretagne contemporaine et celles du peuple roumain*, în *Revue historique de droit français et étranger*, 4-e serie, XI (1932), p. 1-34.

122. **Spulber C. A.**, *Cea mai veche pravilă românească*, Cernăuți, 1930, 87—p.— Recenzie critică de Al. Rosetti, în *Grai și suflet*, V (1931), p. 194-198. „In rezumat, cartea lui Spulber este utilă și aduce reale servicii, atât prin publicarea textelor *Pravilelor*, cât și prin lămuririle date de editor; aceste lămuriri trebuesc însă reviziuite". *D. Bodin*

123. **Tatulescu G.**, *Chestiuni de drept vechiu românesc într'o carte de judecată din 1808*, în *Milcovia*, II (1931), p. 277-282.—Revendicarea unei moșii pe baza dreptului de protimisis. *C. Grecescu*

Vezi și No. 84, 90.

8. ISTORIA MILITARA

124. **Avakian Gr.**, *Săpăturile dela Cetatea-Albă, campania I-a din 1929. Raport înaintat Muzeului Militar Național*, Chișinău, 1931, 60 p., f. pr. — Săpăturile dela Cetatea-Albă au dat rezultate foarte interesante cu privire la topografia vechii cetăți moldovenești, precum și prin găsirea de arme de tot felul. *P. P. P.*

125. **Băcilă I. C.**, *Lupta dela Focșani — 3 August* 1789, în *Milcovia*, II (1931), p. 44-51.— Austriacii și Rușii uniți atacă pe Turci. Se indică cu detalii efectivul celor trei armate și poziția lor. Interesantă gravura lui Petrich reprezentând „Bătălia dela Focșani" și planul situației trupelor la 1 August 1789. Se dă și bibliografia: hărți, gravuri, albume. *C. Grecescu*

126. **Boga L. T.**, *Paza marginii, căpităniile de margine de pe Nistru, Ciuhur, spre raiaua Tighinei și Bugeac*, Chișinău, 1932, 22 p., f. pr. — Studiu asupra organizării pazei granițelor Moldovei până la sfârșitul veacului al XVIII-lea bazat în parte pe material inedit din arhivele din Chișinău. *P. P. P.*

127. **Cantea D., Maior**, *Județul Putna din punct de vedere militar*, în *Milcovia*, II (1931), p. 173-185. Județul Putna nu poate fi o individualitate teritorială din punct de vedere militar. El se încadrează într'o regiune cu mult mai întinsă: Carpații la Vest, Trotușul la Nord, Prutul la Est și o linie trecând la Nord de orașele Râmnicu-Sărat și Brăila, la Sud. Se amintesc câteva expediții ale domnilor moldoveni. Afirmații greșite cu privire la expedițiile lui Petru Rareș în Transilvania și la construirea cetăților din Țara Românească de către Ștefan cel Mare. *C. Grecescu*

128. **Nistor I. I.**, *Un român iscoadă la 1683 în tabăra regelui Sobieski la Viena*, București, 1931, 19 p.+1 pl., 20 lei (extras din *Acad. Rom., Mem. Sec. Ist.*, s. III, tom. XII (1931).—Interesante considerații asupra participării Românilor

la asediul Vienei după ,,Ziarul" lui Diakowski, care pomenește convorbirea iscoadei românești cu Sobieski. *P. P. P.*

129. **Pétin, Général**, *Le drame roumain, 1916—1918*, cu o prefață de generalul Weygand, Paris, Payot, 254 p. și 7 crochiuri, 16 fr., în *Collection de mémoires, études et documents pour servir à l'histoire de la guerre mondiale.* — Studiu bogat în fapte militare, la a căror desfășurare autorul a fost părtași. Documentele pe care se întemeiază, inedite. Stilul distins. Bătălia dela București și părăsirea Capitalei își are deacum scrisă istoria. Se va recenza. *D. Bodin*

130. **Postelnicescu C., Lt.-Col.**, *Prunaru*, București, 1931, 51 p., cu mai multe fotografii și schițe de Stoica, și cu o caracterizare a ,,Sufletului Ostașului" de C. Bacalbașa, 8 p., f. pr. — E vorba de șarja dela 15/28 Noemvrie 1916. Autorul caută să redea ,,o icoană credincioasă a celor petrecute", având ca îndreptar ceeace ,,personal" a văzut luând parte la acest act de bravură. *D. Bodin*

131. **Rosetti R., general**, *Arbaletele dela Muzeul militar național*, Cluj, 1931, 12 p., f. pr., (extras din *Inchinare lui N. Iorga*).

132. **Rosetti R., general**, *Evoluția mijloacelor și a chipului de făptuire a războiului dela moartea lui Ștefan-cel-Mare până la acea a lui Matei Basarab.* III, *Tactica*, București, 1931, 59 p., 50 lei, (extras din *Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, III, t. XII). — Continuare a importantelor studii ale autorului asupra istoriei armatei române. Studiul se ocupă în special cu bătăliile lui Petru Rareș și ale lui Mihai Viteazul. Interesante considerații asupra schimbărilor de tactică față de epoca lui Ștefan cel Mare, datorite predominării armelor de foc. *P. P. P.*

133. **Rosetti R., general**, *Evoluția mijloacelor și a chipului de făptuire a războiului dela moartea lui Ștefan cel Mare până la acea a lui Matei Basarab.* IV. *Fortificațiunea*, București, 1932, 43 p., 40 lei, în *Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, ser. III, tom. XII. — Continuare la studiile de istorie militară ale autorului. După o introducere cu considerații generale asupra cetăților (și mănăstirilor întărite, pălănci, etc.) din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, urmează studiul asediilor de cetăți din această epocă. *P. P. P.*

Vezi și No. 43, 91, 152.

9. ISTORIA BISERICII

134. **Bobulescu C.**, *O viață trăită, viața de paraclise*, Chișinău, 1932, 166 p., f. pr. — Date ce privesc în special paraclisele din orașul Iași, cu multe amănunte pitorești, mai ales în cele două capitole dintâi despre *Biserica domnească de pe poartă*, cu vederea ei din 1782 după o pecetie (p. 35) și *Biserica despre Doamna*, ambele în cuprinsul curții domnești. Sub cea dintâi se afla închisoarea domnească. *P. P. P.*

135. **Buzilă Șt.**, *Documente bisericești*, în *Arh. Someșană*, (1931), no. 15, p. 15-53. — Documente privitoare la istoria bisericii românești din părțile Năsăudului în anii 1797—1835. *P. P. P.*

136. **Coliu Emil**, *Contribuții la un istoric al mănăstirii Mira*, în *Milcovia*, II (1931), p. 214-236.—Hotarul moșiei Odobești, întemeierea mănăstirei și origina numelui, fapte istorice petrecute la Mira, închinarea la Vatoped a m-rii Mira și creșterea moșiei mânăstirești. *C. Grecescu*

137. **Crăciun I.**, *Știri despre episcopii Ioan Cernea al Vadului, Teodor al Vârșețului și Sava al Inăului la cronicarul ardelean Ștefan Szamosközy*, Cluj, 1931, 4 p. (extras din *Inchinare lui N. Iorga*).

138. **Filitti I. C.**, *Biserici şi ctitori*, Bucureşti, 1932, 48 p., f. pr., (extras din *Biserica Ortodoxă Română*, 1932). — Note istorice şi genealogice, după material în parte inedit asupra fundaţiilor bisericeşti şi a ctitorilor lor. Sunt studiate 43 de biserici şi mânăstiri din Ţara Românească. *P. P. P.*

139. **Georgian C. Pamfil**, *Câteva documente privitoare la mănăstirile româneşti*, în *Rev. Ist.*, XVII (1931), p. 285-293.—Acte privitoare la schiturile dispărute Vârful Pietrei şi Apşoara. De revizuit lectura din doc. 6 şi 7; „să li se dea pecetluituri *trei poli* dela vistiria domnească". *C. Grecescu*

140. **Iorga N.**, *Inscripţia dela Măxineni*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, XXIV (1931), p. 31-32.

141. **Iorga N.**, *O singhelie a episcopului de Buzău Costandie Filiti*, în *Rev. Ist.*, XVII (1931), p. 303. — Episcopul de Buzău recomandă preoţilor să facă serviciul religios de spovedanie fără a pretinde vreo plată. *C. Grecescu*

142. **Pâclişanu Z.**, *Câteva contribuţii la istoria mănăstirii din Perii Maramureşului*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 333-335.

143. **Pârvulescu M. A.**,. *Mânăstirea Hotărani*, în *Arh. Olteniei*, X (1931), p. 304-309. — Câteva informaţii noi cu privire la această mânăstire zidită la 1588 de Mitrea Vornicul şi reparată la 1708 de Matei Fălcoianu vel căpitan. *C. Grecescu*

144. **Reli S.**, *Lupta Românilor din Suceava cu stăpânirea austriacă pentru conservarea monumentelor religioase istorice din acest oraş în anii 1791—1794*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 360-371.

145. **Tomescu C. N.**, *Diferite ştiri din arhiva Consiliului eparhial Chişinău*, în *Arh. Basarabiei*, III (1931), p. 231-244. — Date diverse privitoare la biserica din Principate şi Basarabia îndeosebi între 1808—1810; înfiinţarea unei noi eparhii pentru Armeni, Hahiceavnă-Basarabeană, în Rusia, la 1830. *C. Grecescu*

146. **Tomescu C. N.**, *Ştiri catagrafice din biserica Moldovei în 1809*, în *Arh. Basarabiei*, III (1931), p. 73-90. — Catagrafia mănăstirilor, schiturilor şi călugărilor scutiţi din eparhia Huşilor şi a Romanului la 1809. *C. Grecescu*

147. **Ungureanu G.**, *Mănăstirea Hangu sau Buhalniţa, schiţă istorică*, Iaşi, 1931, 40 p., 60 lei.

148. **Vârtosu I.**, *Din trecutul bisericii brăilene*, în *Analele Brăilei*, II (1931), no. 2, p. 10.

149. **Visarion, Episcopul Hotinului**, *Insemnări de nume, date şi corespondenţe pentru monografiile monăstirilor din episcopia Hotinului*, în *Arh. Basarabiei*, III (1931), p. 145-148.—Insemnări spicuite din corespondenţe privitoare la conducătorii mănăstirilor Călărăşanca, Curchi, Dobruşa, Hâncu, Japca şi ai schiturilor Cosăuţi şi Rughi între anii 1806—1897. *C. Grecescu*

Vezi şi No. 72, 152, 154, 155, 157, 159, 162-165, 172.

10. ISTORIA ARTELOR

150. **Balş Gh.**, *Grinda şi arcul*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, XXIV (1931,) p. 66-69.—Bisericile de lemn din ţara noastră imită în elementele lor arhitectonice tehnica lucrării în zid şi nu invers, ceiace arată că bisericile de zid sunt la noi anterioare celor de lemn. *P. P. P.*

151. **Balş G.**, *Pietre uitate*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 24-27.—Studiu asupra pietrelor pe care se ţinea jăratecul pentru arderea tămâiei, o caracteristică a unor biserici moldovene. *P. P. P.*

152. **Balş Şt. M.**, *O biserică fortificată în Iaşi: Sf. Ioan Botezătorul*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 28-37.

153. **Başturescu Cornelia**, *Consideraţii asupra artei bizantine, în legătură cu expoziţia internaţională din Paris 1931*, Bucureşti, 1932, 40 p.+XXI planşe, f. pr., (extras din *Buletinul Societăţii Numismatice Române*, XXV—XXVI, 1930—31). — Lucrarea cuprinde şi consideraţii asupra nunismaticei bizantine, precum şi asupra influenţelor bizantine în arta românească. *P. P. P.*

154. **Bodin D.**, *Mânăstirea domnească dela Strehaia*, în *Secolul*, I (1931), no. 13, p. 7, cu două reproduceri fotografice. — Se înfăţişează starea actuală a acestui lăcaşi de închinare şi se dă traducerea descrierii făcută de Paul de Alep — care a trecut cu părintele său, Patriarhul Macarie de Antiohia, pe aci, la 20 Iulie 1657 — după *The Travels of Macarius Patriarh of Antioch*, ed. Belfour, London, 1829. Comparaţie în detrimentul stării actuale. *C. Grecescu*

155. **Brătulescu V.**, *Mânăstirea Valea din judeţul Muscel, o ctitorie necunoscută a lui Radu Paisie*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, XXIV (1931), p. 11-19, cu 11 figuri.

156. **Constantinescu-Iaşi P.**, *Două noi „Panaghiarion"*, în *Revista Critică*, VI (1932), p. 30-37.—Cu patru ilustraţii.

157. **Drăghiceanu V.**, *O ctitorie brâncovenească dispărută biserica sf. Ioan Grecesc din Bucureşti*, în *Inchinare lui N Iorga*, Cluj, 1931, p. 138-142.

158. **Filov B.**, *Die Erforschung der altbulgarischen Kunst seit 1914*, în *Zeitschr. für slav. Philologie*, VIII (1931), p. 131-143. — Folositoare bibliografie critică a studiilor asupra istoriei artelor în Bulgaria. *P. P. P.*

159. **Florescu G. D.**, *Schitul Lespezi*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 166-174.

160. **Gheorghian Corneliu**, *Câte ceva despre Epaminonda Bucevschi*, în *Făt-Frumos*, VI (1931), p. 8-12.

161. **Ghika-Budeşti N.**, *Inrâuririle reciproce între arhitectura din Muntenia şi cea din Moldova*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 175-188.

162. **Ionescu Gr.**, *Biserica din Călineşti-Prahova*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, XXIV (1931), p. 82-86.

163. **Iorga N.**, *Bisericile din Trotuş*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, XXIV (1931), p. 79-81.

164. **Iorga N.**, *Biserica din Verbila*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, XXIV (1931), p. 25-28, cu 7 figuri.

165. **Iorga N.**, *Biserica doamnei Ecaterina*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, XXIV (1931), p. 38-39.—E vorba de biserica din Slătioara clădită de Ecaterina doamna lui Alexandru vodă Mircea. *P. P. P.*

166. **Muşlea I.**, *La peinture sur verre chez les Roumains de Transylvanie*, în *Art. Populaire. Travaux artistique..*, p. 113-116.

167. **Nicolaescu Stoica**, *Crucea lui Stroe vel vistier Leurdeanul dela mânăstirea Vieroş, din 1642*, în *Rev. soc. Tinerimea Română*, XLIX (1931), p. 21-23, cu două fotografii.—Crucea, care are o reală valoare artistică, a fost donată de Stroe Leurdeanul mănăstirii Vieroş la 1642. Acum se află într'o biserică din Şiştov în Bulgaria. *P. P. P.*

168. **Oprescu G.**, *Lecţia de deschidere a cursului de istoria artei*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 308-319. — Cuprinde interesante consideraţii de metodă şi asupra studiului artei româneşti. *P. P. P.*

169. **Petranu C.**, *Monumentele istorice ale județului Bihor*, I, *Bisericile de lemn* (*The Wooden churches in the country of Bihor-Roumania*), Sibiu, Krafft et Drotleff, 1931, 70 p.+124 planșe, f. pr. — Elegantă și îngrijită publicație cu introducere în limba română și engleză. Bihorul cuprinde 150 de biserici de lemn, pe care autorul le studiază în legătură cu concluziile lui Strzygowski și ale școalei lui asupra arhitecturii în lemn în răsăritul Europei. Elementul principal al bisericilor de lemn din Bihor: turnul cu galerie, cu patru turnulețe anexe și cu coif piramidal e de origine apuseană, luat probabil de noi dela Sași. Cele mai vechi biserici de lemn sunt din veacul al XVII-lea. Reproducerile fotografice (vederi ale bisericilor, sculpturi în lemn, picturi, releveuri de planuri) foarte frumos executate. *P. P. P.*

170. **Petranu C.**, *Originea turnurilor bisericilor de lemn din Ardeal*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 336-342.

171. **Socolescu T. T.**, *Arhitectura românească. Câteva note*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 396-397.

172. **Ștefănescu I. D.**, *Monuments d'art chrétien trouvés en Roumanie*, Bruxelles, 1931, 42 p.+30 planșe, f. pr., (extras din *Byzantion*, VI (1931).—Autorul studiază mai multe obiecte de artă bisericească din România de caracter și din epoci diferite: candele creștine primitive, panaghiare, legături de cărți, cruci de lemn, broderii, icoane, prezentând astfel un material artistic nou, care nu fusese încă pus la dispoziția istoricilor de artă. *P. P. P.*

173. **Tafrali O.**, *Muzeul de antichități din Iași*, în *Revista Critică*, VI (1932), p. 39-52.—Descriere a colecțiilor.

174. **Teodoru H.**, *Contraforți la o biserică muntenească din secolul al XVI-lea*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 398-401.— Urmele vechilor contraforți ai altarului bisericii Curtea veche din București s'au găsit în săpăturile făcute cu ocazia restaurării bisericii. Acest element arhitectonic este o influență moldovenească. *P. P. P.*

175. **Tzigara-Samurcaș Al.**, *L'art paysan en Roumanie*, în *Art Populaire Travaux artistique*, t. I, p. 122-125.

176. **Vătășanu V.**, *Contribuție la cunoașterea bisericilor de lemn din Moldova*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 402-419.

177. **Wratislaw-Mitrovic Liudmila** et **N. Okunev**, *La Dormition de la Sainte Vièrge dans la peinture médievale ortodoxe*, în *Byzantinoslavica*, Praga, III-1 (1931), p. 134-180.—Excelentă monografie încadrând în ea și materialul românesc dela mânăstirea Curtea de Argeș, p. 164-165, 169. *Al. David*

178. *** *Art Populaire. Travaux artistiques et scientifiques du I-er congres international des arts populaires*, Prague, 1928, t. I—II, Paris, 1931, introduction par Henri Focillon.—Sunt adunate în două volume, dezbaterile primului congres internațional de artă populară, precum și numeroase planșe înfățișând tipuri populare și modele de industrie casnică. România a fost reprezentată la acest congres prin d-nii I. Mușlea, Artur Gorovei, A. Tzigara Samurcaș, Tiberiu Brediceanu și Emil Riegler. *Al. Iordan*

11. ISTORIA LITERATURII

Texte și studii

179. **Bălășel T. Pr.**, *Vechi texte bogomilice găsite prin Oltenia*, în *Arhiv. Olteniei*, X (1931), p. 107-121.—Publică o serie de texte vechi pretinse bogomilice.

Istoria sfântului Gheorghe; *Minunea sfântului marelui Mucenic Gheorghe, purtătorul de biruinţă, pentru fata împăratului*; *Călătoria Maicii Domnului la Iad*; *Visul Maicii Domnului*; *Avestiţa, aripa Satanei*, nu sunt bogomilice. (Vezi N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura română*, I, Bucureşti, 1929). *Al. David*

180. **Bertoni Giulio**, *Versioni italiane di scrittori romeni*, în *Archivum romanicum*, vol. XV (1932), p. 598-603.—Dare de seamă despre traducerile în italieneşte a operelor lui M. Eminescu, Caragiale, Brătescu-Voineşti, L. Rebreanu, I. Creangă, D. Zamfirescu şi I. Agârbiceanu. *Al. David*

181. **Brătulescu V.**, *Un fragment din psalmul 88 dintr'o psaltire slavo-română necunoscută*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 58-62.

182. **Breazu I.**, *Dora d'Istria şi Edgar Quinet*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 63-72. — Studiu bazat pe corespondenţa inedită a celor doi scriitori, descoperită de autor la Biblioteca Naţională din Paris. *P. P. P.*

183. **Caracostea D.**, *Un izvor preromantic al lui Asaki*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 108-112. — *Die Schiffahrt* poezie de Gessner, scriitor german din sec. al XVIII-lea este imitată de Asaki în poezia sa *Călătoria Dafnei*. *P. P. P.*

184. **Goga Octavian**, *Junimea şi Iacob Negruzzi*, elogiu rostit la Academia Română, în *Gândirea*, XII (1932), p. 1-5.—Privire sintetică asupra înfăptuirilor datorite lui Iacob Negruzzi în trecutul nostru cultural şi cuvinte simţite cu prilejul sărbătoririi bătrânului luptător la Academia română, la împlinirea a nouăzeci de ani de viaţă. *D. Bodin*

185. **Munteano B.**, *Un chantre moldave de l'âme sensible*, în *Revue de littérature comparée*, XI (1931), p. 473-474. — Note despre Costache Conachi bazate pe studiu d-lui Drouhet publicat în *Viaţa Romînească*, 1930. *P. P. P.*

186. **Petrescu Valerian**, *Mihai Eminescu şi marea*, în *Analele Dobrogei*, XII (1931), p. 269-283.

187. **Poeţii Z. A. Araia şi T. Caciona**, Original şi transpunere în limba literară, (Bucureşti), Editura Societăţii cultural-naţionale „Apostol Margarit", 1932, XXI+137 p. în *Biblioteca naţională a Aromânilor*, publicată de Tache Papahagi, vol. II).—D. Papahagi continuă, cu acelaşi zel şi devotament, publicarea în volume portative a operelor risipite în reviste sau inedite ale compatrioţilor săi, atât de puţin sau de loc cunoscute de publicul românesc. Prezentul volum urmează după ediţia poeziilor lui Nuşi Tulliu, 1926. Ca şi în volumul precedent, textul în dialect e întovărăşit, pagină cu pagină, de transpunerea în limba literară, datorită d-lui Papahagi. *Textul* e precedat de o prefaţă lămuritoare, cu observaţii preţioase asupra limbii, şi de un *glosar* ce va fi consultat cu folos. In rezumat, o publicaţie folositoare, ce face cinste societăţei „Apostol Margarit". *A. R.*

188. **Pompeiu D.**, *Din hârtii vechi*: *Asachi şi firea limbei noastre*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 343-344.—Interesant raport din 1833 al lui Asaki, în care combate gramatica lui G. Seulescu, respingând exageraţiile latiniste, şi afirmând că gramatica trebue să pornească dela studiul limbii vii. *P. P. P.*

189. **Predescu L.**, *Din istoria literaturii române*: *Radu şi Şerban Greceanu (cam 1650—1714?)*, în *Arhiva*, XXXVIII (1931), p. 278-286.—Autorul nu cunoaşte *„Slujbele S-tei Paraschiva celei Nouă şi a S-tului Grigorie Decapotitul"*, Bucureşti, 1692 şi *„Evanghelia greco-română"*, Bucureşti, 1693, tipărite prin îngrijirea lui Şerban Greceanu logofăt care a scris şi prefeţele (I. Bianu şi

N. Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I, Bucureşti, 1903, p. 326-335). Apoi „stihuri" ştia să compună nu numai Radu (p. 286), ci şi Şerban Greceanu (vezi Bianu şi Hodoş, *op. cit.*, p. 331). Mineiul din 1698 Buzău (descris de Bianu şi Hodoş, *op. cit.*, p. 365-369) a fost tradus în mare parte de Radu Greceanu (Bianu şi Hodoş, *op. cit.*, 368). *Al. David*

190. **Pricopie Mihail I.**, *Ţiganiada lui Budai-Deleanu. Poemă eroi-comică în 12 cântări*, în *Analele Dobrogei*, anul XII (1931), p. 63-208.—O nouă ediţie mutilată şi, deci, inutilizabilă din punct de vedere ştiinţific. *Al. David*

191. **Puşcariu S.**, *Istoria literaturei române, epoca veche*, ediţia a doua, Sibiu, Krafft et Drotleff, 1930, p. 263.— (Recenzie critică de Al. Rosetti, în *Grai şi suflet*, V (1931), p. 198-202, a paginilor consacrate descrierei stadiului de evoluţie al limbei române în sec. al XVI-lea şi evenimentelor culturale din această epocă). *D. Bodin*

192. **Raşcu I. M.**, *Eminescu şi Théophil Gautier, Sărmanul Dionis şi Cezara*, în *Indreptar*, I (1930), (apărut în 1931), no. 12, p. 11-16. — Autorul publică un nou fragment din studiul său de literatură comparată asupra influenţei franceze în opera lui Eminescu, influenţă care apare acum mult mai adâncă şi mai variată, decât ne-am fi aşteptat. *P. P. P.*

193. **Sergescu P.**, *Scrisori inedite ale lui V. Alecsandri şi Obedenaru*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 382-387.— Scrisori inedite adresate de cei doi scriitori români în 1878—1882 către poetul catalan Alberto de Quintana. *P. P. P.*

194. **Solomon C.**, *Biblia dela Bucureşti* (*1688*), *Contribuţiuni nouă istorico-literare*, Tecuciu, 1932, 48 p., f. pr.— Milescu nu a contribuit cu nimic la Biblia lui Şerban. Traducerea lui anterioară n'a fost utilizată. Autorul a găsit un exemplar al Bibliei cu o variantă a epilogului în care e pomenit originalul grecesc: Biblia dela Francfurt. Primele exemplare au eşit de la tipar înainte de moartea lui Şerban, iar restul 11 zile după moartea lui. *P. P. P.*

195. **Toroutiu I. E.**, *Ienăchiţă Văcărescu şi Goethe*, în *Făt-Frumos*, VI (1931), p. 200-204.—Autorul arată că poezia lui Ienăchiţă Văcărescu, *„Intr'o grădină"*, nu e nici copiată, nici inspirată măcar, după poezia *„Gefunden"* a lui Goethe, după cum afirmă toţi istoricii noştri literari, deoarece Văcărescu a murit la 1800, iar Goethe şi-a scris poezia despre care este vorba abia la 1815. D. Torouţiu dovedeşte apoi că poezia lui Văcărescu îşi are origina în poeziile populare româneşti. *Lucian Predescu*

12. CULTURALE VARIA

Şcoală, presă, relaţii culturale

196. **Angelescu C.**, *Contribuţii la istoria învăţământului*, în *Revista generală învăţământului*, XX (1932), p. 31-35. — Informaţii noi cu privire la studenţii români din Paris: Manolache Filipescu, Dumitru Filipescu, Ioan Al. Filipescu şi Constantin Filipescu, care şi-au desăvârşit studiile în capitala Franţei între anii 1820 şi 1840. *D. Bodin*

197. **Bennati Nando**, *Il „bilancio" culturale romeno in Italia*, în *La Rassegna italo-romena*, Milano, XI, no. 12, p. 9-11.—Scurtă dare de seamă despre traducerile din autorii români în italieneşte (33 volume), despre articolele de reviste, ziare şi despre conferinţele în legătură cu cultura românească, apărute în Italia, prin stăruinţa profesorului Claudiu Isopescu. *A. P. Todor*

198. **Berde Mária**, *Képek az erdélki magyar irodalomból* (Icoane din literatura ardeleană maghiară), în *Erdélyi Helikon*, IV, p. 396-400. — Dare de seamă şi rectificări la studiul lui I. Chinezu, *Aspecte din literatura maghiară ardeleană.* *A. P. Todor*

199. **Beza Marcu**, *Shakespeare in Roumania*, London, 1931, VII+56 p.+15 planşe.—Studiu asupra traducerilor şi reprezentărilor pieselor lui Shakespeare în România, însoţit de 15 planşe fotografice din diferite scene shakesperiene precum şi a diferitelor interpreţi români. *Al. Iordan*

200. **Bulat T. G.**, *Farmacişti medici la începutul veacului XIX în ţările române*, în *Arh. Basarabiei*, IV (1932), p. 1-18.

201. **Dima Al.**, *Criza culturii româneşti*, extras din *Datina*, IX (1931), 16 p., 10 lei, cu o prefaţă de *Tudor Vianu*.—Studiul are următoarele capitole : 1. Criza culturii europene şi criza culturii româneşti; 2. Aspectele fundamentale ale crizei culturii europene; 3. Refracţia crizei culturii europene prin mediul românesc; 4. Aspectul specific al crizei culturii româneşti şi 5. Criza naţională şi europeană a culturii româneşti. Perspective. Concluziile autorului îndeamnă cultura noastră spre *naţionalizare*. Fiindcă ,,numai în acest fel se construeşte o cultură românească pe baze de organicism evoluţionist cu perspective de mai adâncă originalizare'' (p. 13). Studiu temeinic şi cu vederi drepte. *D. Bodin*

202. **Dimitrescu I. M.**, *Trei îndrumători ai vieţii culturale focşenene*, în *Milcovia*, II (1931), p. 136-143.— Se evocă figurile a trei îndrumători ai vieţii culturale focşenene : artistul Ion Lupescu, profesorul D. F. Caian şi maestrul Lucio Vecchi. *C. Grecescu*

203. **Gane I. M.**, *,,Gazeta Săteanului'' (1884—1904)*, în *Milcovia*, II (1931), p. 208—213. — Intemeierea revistei, colaboratorii şi opera de luminare a satelor. *C. Grecescu*

204. **Lupaş I.**, *Rolul tiparului în pregătirea unităţii naţionale*, în *Almanahul graficei române*, Craiova, 1931, p. 86—95.

205. **Moisescu I. Gh.**, *Istoria şcoalelor din Vălenii de Munte, 1831—1931*, Vălenii de Munte, 1931, 184 p. şi VIII planşe, 120 lei.—Temeinică monografie, folosind un bogat material documentar inedit dela Arhivele Statului şi din localitate. Se cercetează în mod amănunţit istoria şcoalei de băeţi, începând din 1831 şi a celei de fete, întemeiată în 1860. Se adaogă biografiile a zece dascăli din Văleni; o menţiune specială merită biografia lui Ioan Gherasim Gorjanu, tip reprezentativ al dascălului luminat şi patriot din prima jumătate a veacului trecut, precum şi aceia a lui David Almăşanu. Lucrarea d-lui Moisescu ar fi de dorit să aibă cât mai mulţi imitatori. *C. C. G.*

206. **Nistor I. I.**, *Opera istorică a d-lui Nicolae Iorga*, în *Acad. Rom., Mem. Secţ. Ist.*, s. III, tom. XII (1931), p. 45-54. — Trecere în revistă apologetică, a activităţii d-lui N. Iorga în diferitele domenii ale istoriei. *C. Grecescu*

207. **Panaitescu P. P.**, *Petre Movilă, ctitor al tipografiilor române din veacul XVII*, în *Almanahul graficei române*, Craiova, 1931, p. 116-120.

208. **Popescu M.**, *Contribuţiuni la istoricul şcoalelor publice din Focşanii moldoveni şi munteni*, în *Milcovia*, II (1931), p. 108-124. — Interesant istoric al înfiinţării şcolii de stat din Focşanii moldoveni şi munteni, cu programa analitică şi primele serii de absolvenţi. Aminteşte şi de şcolile particulare ale diferiţilor dascăli, sau de cele cu limba de predare greacă, germană, franceză. *C. Grecescu*

209. **Popescu-Spineni M.**, *Instituţii de înaltă cultură*, Vălenii de Munte, 1932, IV+208 p. şi un indice, 120 lei. — Se înfăţişează învăţământul superior din Muntenia (1679—1930), Moldova (1562—1930), Ardeal (1581—1930) şi Bucovina (1849—1930). O lucrare ce ne lipsia până acum şi se poate consulta cu folos. *D. Bodin*

210. **Puşcariu S.**, *Calendare şi almanahuri*, în *Almanahul graficei române*, Craiova, 1931, p. 95-108.

211. **Rădulescu-Râmnic I.**, *Liga Culturală, secţia Focşani, viaţa şi activitatea ei*, în *Milcovia*, II (1931), p. 52-67. — Istoricul Ligii Culturale, secţia Focşani, activitatea şi conducătorii acestei secţii. *C. Grecescu*

212. **Romansky St.**, По историята на Охридъ презъ 19 вѣкъ, recenzie severă în Македонски Прегледъ, VII—1 (1931), p. 143-148, a articolelor publicate de V. Christu sub titlul: *Ohrida în secolul al XIX-lea din punct de vedere istoric şi cultural* (v. *Graiul Românesc*, IV (1930), no. 6—8).— Desigur că Ohrida nu poate fi numită *vechea cetate aromânească*, dar este tot aşa de greu de admis afirmaţia recenżentului că refugiaţii moscopoleni sunt primii Aromâni aşezaţi în Ohrida; lucrul acesta rămâne a fi dovedit. Violenţele de limbaj la adresa autorului — ori care ar fi scăderile sale în informaţiune şi metodă — sunt totuşi inadmisibile într'o critică ştiinţifică. Mai surprinzătoare încă, ne apare eşirea d-lui Romansky împotriva intelectualităţii româneşti în genere. Nu putem să nu exprimăm regretul nostru de a vedea pe învăţatul profesor bulgar, făcând exerciţiul unui stil care nu e indicat într'o lucrare de ştiinţă. *V. Papacostea*

13. ISTORIA LIMBII

213. **Armeanca Ernest**, *Vasile Coloşi, colaborator la Dicţionarul de Buda din 1812*, în *Societatea de mâine*, IX (1932), no. 1, p. 14.

214. **Berechet Gr. Şt.**, *Importanţa însemnărilor slavo-române de pe manuscrisele vechi*, *Arhiva*, XXXVIII (1931), p. 449-458. Publică 11 însemnări (text slav şi traducere românească), începând cu anul 1475. *A. R.*

215. **Capidan Th.**, *Fărşeroţii, studiu linguistic asupra Românilor din Albania*, Bucureşti, Cartea Românească, 1931, 210 p., f. pr., (extr. din *Dacoromania*, VI).—Cercetare la faţa locului, făcută de un cercetător competent. Partea I-a cuprinde descrierea călătoriei în Albania (vara 1928), cu amănunte asupra condiţiilor de viaţă ale Românilor; partea a doua e consacrată studiului limbei Românilor din Albania. Autorul publică o serie de texte orale, culese la faţa locului, întovărăşite de un expozeu descriptiv, făcut în baza acestui material, al foneticei şi morfologiei acestui grai; un indice de cuvinte închide acest volum ce conţine o preţioasă documentare ştiinţifică. *A. R.*

216. **Crânjală D.**, *Despre „numele câtorva oraşe macedonene"* de St. Romansky, în *Arhiva*, XXXVIII (1931), p. 511-517.— Prezintă etimologiile propuse de St. Romansky (în македонски прегледъ, V şi VI), pentru *Solunŭ* (din greceşte), *Ohiridŭ*, *Bitolja*, *Skopje* (din slavă). *A. R.*

217. **Găzdaru D.**, *Limba română în opera unui poliglot spaniol din secolul XVIII*, în *Arhiva*, XXXVIII (1931), p. 484—499.—Extrase din opera abatelui Lorenzo Hervas (1735—1809), privitoare la limba română. *A. R.*

218. **Gâlceścu T.**, *Cercetări asupra graiului din Gorj*, în *Grai şi suflet*, V (1931), p. 64-124.—In *introducere*, note de etnografie şi folklor local. *A. R.*

219. **Holban Th.**, *Influențe românești în limba polonă*, în *Arhiva*, XXXVIII (1931), p. 261-277.—Inșirare a termenilor împrumutați dela păstorii români, cu o *introducere* ce vădește neîndemânarea autorului în expunerea ideilor. Observațiile dela p. 274, privitoare la particularitățile fonetice ale acestor cuvinte, probează o totală lipsă de pregătire: „situația consoanelor înaintea vocalelor moi (?) din limba română veche încă nu e stabilită (?) în filologia noastră". Despre *rotacism*, ni se spune că „acest fenomen a fost general (sic)! în limba română". „Cele mai vechi texte scrise românește" ar data din secolul al XIV-lea! *A. R.*

220. **Iorga N.**, *Note din Topeltin*, în *Rev. Ist.*, XVII (1931), p. 283—285.— Se relevă fapte importante notate de Toppeltin în cartea sa și trecute cu vederea de istorici: explicația numelui Secuilor, *despre limba română* și literele ei, ș. a. *C. Grecescu*

221. **Pașca Șt.**, *Studii de onomastică*. 1, *Circulația numelui de botez în Țara Oltului*, Brașov, 1931, p. 27 (extras din *Țara Bârsei*, 1931). — Observații prețioase asupra variațiilor numelor de botez, în răstimpul dintre 1680 și 1789, în comunele Corbi, Porumbacul de jos și de sus, Sărata și Ucea de sus, din Țara Oltului. Populația acestor sate constituia, pe vremuri, o unitate. „Cu cât populația unei localități este mai redusă numeric, cu atât varietatea numelor de botez, în raport cu numărul indivizilor care le poartă, este mai mare", și invers „cu cât un nucleu social numără mai mulți indivizi, cu atâta se repetă mai des același nume". Autorul observă că „secolul al XVIII-lea... înseamnă o transformare aproape radicală a listei numelor proprii". Nume ca *Aldea, Barb, Bărbat, Bârsul, Brateș, Bunea, Coman, Comșa, Dan*, etc., dispar, și sunt înlocuite cu nume ca *Adam, Alexandru, Anghel, Anton, Avram*, etc. Influența literaturei religioase asupra alegerei acestor nume este evidentă. Amintesc cu acest prilej că d. Iorga a explicat mai demult anumite fapte ale Voevozilor Țării Românești prin influența literaturei contemporane: romanul *Varlaam și Ioasaf* a înrâurit pe Neagoe Vodă, după cum, mai târziu, Mihai-Viteazul a fost influențat de lectura *Alexandriei* (v. N. Iorga, *Faze sufletești și cărți representative la Români, cu specială privire la legăturile „Alexandriei" cu Mihai Viteazul*, București, 1915, în *An. Acad. Rom., Mem. Sec. Ist.*, s. II-a, t. XXXVII). *A. R.*

222. **Pușcariu S.**, *Despre neologisme*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 345-359.— Studiu privitor la introducerea neologismelor în limba română în diferite epoci și sub diferite influențe culturale și la reacția împotriva neologismelor. *P. P. P.*

223. **Ștefănescu Margareta**, *Urme de limbă românească în documentele româno-slave* (*moldo-* și *valaho-slave*) *din sec. XIV și XV-lea* [*sic* !], Iași, Presa Bună, 1932, 36 p., (extr. din *Arhiva*, XXXVIII, (1931), p. 609-642).—Releveu util, dar incomplet, deși autoarea și-a propus să împlinească această lipsă prin prezenta lucrare („până acum, nimeni n'a căutat să scoată din documentele slavo-romåne din sec. XIV și XV-lea [sic !] toate fenomenele de limbă românească care se găsesc în ele", p. 6). Se studiază în mod succesiv faptele ce interesează morfologia, fonetica și sintaxa. Câteva observații: la p. 18 se omit formele de genit.-dat. fem. *Kobăliei, Zlătăronyi, Larğiei*, etc., din *Doc. lui Ștefan cel Mare*, ed. I. Bogdan (I, 122-123, 120, 126, etc.); p. 21: în *Deochiați* ѣ notează pe *ya*, nu pe *ea*; p. 27: expozeul privitor la construcțiile cu *po*, ce ar imita construcțiile românești cu *pre*, e greșit. D. S. Pușcariu a combătut explicația aceasta, propusă de I. Bărbulescu, cu argumente decisive (*Dacoromania*, II, p. 572 și urm.). E vorba, deci, de construcții prepoziționale cu dativul sau

acuzativul, obişnuite în textele v. slave şi în documentele noastre slavoneşti (cf. *pital po bratijam* ,,a întrebat pe fraţi", etc., G. Ghibănescu, *Slovar slavo-român*, Iaşi, 1911). La p. 29 se dă o enumerare, în ordine alfabetică, a numelor diecilor care au scris textele cercetate, iar formele relevate sunt înşirate în dreptul fiecărui nume. Ar fi fost mai util ca întreg metrialul să fie clasat pe localităţi, pentru că criteriul geografic explică repartiţia pe teren a faptelor de limbă, şi să se indice, în dreptul fiecărei forme, data documentului în care forma a fost relevată. *A. R.*

14. DEMOGRAFIE, ETNOGRAFIE ŞI FOLKLOR

224. **Brăiloiu C.**, *Arhiva de folklore a Soc. Compozitorilor Români; schiţă a unei metode de folklore musical*, Bucureşti, Editura Societăţii Compozitorilor Români, 1931, 18 p., (extr. din *Boabe de grâu*, an. II).—D. C. Brăiloiu este unul dintre cei mai buni cunoscători ai muzicei noastre populare. Culegător neobosit, d-sa a organizat cu o rară pricepere arhiva fonogramică a Societăţei Compozitorilor Români, reuşind să constitue un important centru de documentare ştiinţifică, ce se va îmbogăţi în cursul anilor. D. Brăiloiu ne dă în această broşură câteva lămuriri cu privire la metoda urmată în constituirea arhivei amintite, şi scurte observaţii despre muzica populară. Inregistrările melodiilor populare sunt făcute cu ajutorul fonografului, iar materialul documentar e constituit de fotografiile luate la faţa locului şi de ,,fişele de informaţie" redactate pe loc. Textul melodiilor e notat de un dialectolog, care însoţeşte pe muzicolog, în timpul anchetei. D. Brăiloiu ne dă lămuriri preţioase privitoare la stilul ,,musical popular modern", instrumentele muzicale întrebuinţate şi melodiile cântate. Astfel, aflăm că ,,melodiile cântate rar şi liber — probabil arhaice — dispar din mediul social cercetat". Despre *melodia populară* ni se spune că ea ,,este o scurtă plăsmuire musicală pe care cântăreţul o repetă de câte ori e nevoie, ca să ajungă la capătul unui text poetic". In Serbia, textul poetic dictat de cântăreţ culegătorului, diferă de textul cântat: ,,ce ne sont pas seulement des mots isolés ou l'ordre des mots, mais des vers entiers qui apparaissent sous une forme entièrement nouvelle ou disparaissent [în textul poetic cântat], si bien que sur 15 vers dictés, par exemple, il n'en reste plus que 8 chantés". (M. Murko, *La poésie populaire épique en Yougoslavie au début du XX-e siècle*, Paris, Champion, 1929, p. 16 şi urm.). Textul poetic, prea lung, a fost deci adaptat melodiei. Cum se petrec lucrurile la noi? Dacă ele se petrec la fel ca în Serbia, atunci dialectologul ce întovărăşeşte pe muzicolog trebue să fie făcut atent asupra acestor fapte. ,,La fiecare repetiţie", ne spune d. Brăiloiu, ,,interpretarea populară supune linia melodică şi ritmul unor schimbări mai mult sau mai puţin simţite, ce le putem numi variaţii. Studiul acestor variaţii— abia început — este probabil problema cea mai însemnată a folklorului musical; ne apropiem aci de izvorul creaţiei populare". *Variaţiile* datorite unui cântăreţ de talent trec în patrimoniul comun, ,,dând naştere unor tipuri noui, prin alterarea celor vechi". Problemele atinse şi amănuntele interesante cuprinse în această broşură ne autoriză să aşteptăm dela d. Brăiloiu un manual portativ al cercetătorului pe teren (ce ar putea cuprinde şi noţiuni practice pentru notarea textelor poetice), şi o lucrare de ansamblu, cuprinzând observaţiile sale amănunţite asupra muzicei noastre populare. *Folklore*, din titlul broşurei, trebue scris *folklor*, cuvântul fiind încetăţenit în limbă. *A. R.*

225. **Brăiloiu C.**, *Esquisse d'une méthode de folklore musical (les archives de la Société des compositeurs roumains)*, Paris, Fischbacher, f. d., 35 p., (extr. din *Revue de musicologie*, no. 40) : traducere în limba franceză, cu mici adaosuri şi modificări, a lucrărei citate anterior. *A. R*

226. **Breazu G.** şi **Drăgoi V. Sabin**, *Carte de cântece pentru clasa I secundară de băeţi şi fete*, Craiova, Scrisul românesc, 1931, 160 p., 95 lei.—Manual prezentat în excelente condiţiuni tehnice, clar şi bine ordonat, ce trebue recomandat călduros; partea I-a cuprinde un excelent expozeu elementar (muzică vocală şi instrumentală, sunetele muzicale şi analiza lor, elemente de scris şi cetit muzical, exerciţii de descifrare, etc.), cu exemple bine alese din cântecele populare româneşti. *A.R.*

227. **Brediceanu Tiberius Dr.**, *Historique et etat actuel des recherches sur la musique populaire roumaine*, în *Art Populaire. Travaux artistique...*, t. II, p. 133-140.

228. **Bulat T. G.**, *Ştiri nouă cu privire la Bulgarii din Basarabia*, în *Arh. Olteniei*, III (1931), p. 213-230.—Scurtă introducere şi 22 anexe privitoare la aşezarea Bulgarilor în sudul Basarabiei. Scopul iniţial al Ruşilor era de a popula cu ei ţinutul Hersonului. *C. Grecescu*

229. **Caraman P.**, *Substratul mitologic al sărbătorilor de iarnă la Români şi Slavi ; contribuţie la studiul mitologiei creştine din Orientul Europei*, în *Arhiva*, XXXVIII, (1931), p. 358-448.—Din concluzii : ,,între ciclul sărbătorilor romane de iarnă... şi între sărbătorile creştine care au loc la aceeaşi epocă a anului... există un foarte accentuat paralelism". *A. R.*

230. **Colinde şi cântece de stea**, Culegere îngrijită de Const. Brăiloiu, Bucureşti, 1931, 45 p., în *Publicaţiile Academiei de musică religioasă a Sf. Patriarhii ortodoxe române*.—După preţioasa culegere publicată de d. S. Drăgoi (*303 colinde*, cu text şi melodie, Craiova, Scrisul Românesc, f. d.), prezenta colecţie aduce 67 bucăţi din întreg cuprinsul României de astăzi. Culegerea a fost făcută, în cursul anilor, de mai mulţi specialişti, printre care d. Brăiloiu. De notat deosebirea stabilită de d. Brăiloiu între *colinde* ,,cântece rituale vădit ţărăneşti", şi *cântece de stea* ,,cântece rituale vădit cărturăreşti". De fapt, deosebirea este cronologică : în *colinde*, elementele cărturăreşti s'au contopit cu cele populare şi producţia e tratată în maniera populară, pe când în *cântecele de stea* procesul acesta nu s'a petrecut, încă. Cu privire la melodii, de reţinut observaţia privitoare la *scările medievale* ,,asemănătoare celor gregoriene..., care le bănuesc o rămăşiţă a celei mai vechi musici creştine, comune Apusului şi Răsăritului". *A. R.*

231. **Deffontaines P.** et **Woźnovski M.**, *La vie pastorale dans la Czarnohora*, în *Rev. des études slaves*, X (1930), p. 221-231. — Ştiri preţioase privitoare la păstoritul în regiunea muntoasă a Carpaţilor dintre Prut şi Ceremuş (sud-estul Poloniei). ,,On est frappé par l'origine roumaine de la toponymie locale"; terminologia păstorească este de asemenea românească. ,,La prédilection des Huculs pour la vie pastorale et leur attrait médiocre pour l'agriculture ne sont pas des traits slaves". E vorba, deci, ,,d'antiques migrations roumaines à travers la montagne". Geografii, etnografii şi lingviştii slavi pregătesc un studiu amănunţit al condiţiunilor de viaţă la munte, în ţările slave ; *transhumanţa* a fost studiată (v. bibliografia dela p. 231, no. 1), iar acum se pregăteşte publicarea unui *vocabular* parslav al tuturor termenilor privitori la transhumanţa din Carpaţi şi Balcani. *A. R.*

232. **Diaconu I.**, *Folklor din Râmnicul-Sărat*, în *Milcovia*, II (1931), p. 39—43.

233. **Diaconu I.**, *Texte folklorice din Râmnicul-Sărat*, în *Milcovia*, II (1931), p. 248—255.

234. **Vornicu Gh.**, *Maramurăşul şi Muzeul etnografic Maramurăşan*, cu rezumat francez, în *Lucrările Institut. de Geografie... din Cluj*, IV (1928—1929), 1931, p. 351-382+10 pl. — Interesante informaţii asupra vieţii ţăranului maramureşean şi a Muzeului etnografic care cuprinde 4 secţii: 1) secţia păcurăritului, 2) secţia obiectelor casnice, 3) secţia industriei casnice şi 4) secţia religioasă. *C. Grecescu*

15. ISTORIE LOCALĂ

235. **Arbore P. V.**, *Insemnări culese de pe marginea cărţilor bisericeşti din oraşul Focşani*, în *Milcovia*, II (1931), p. 237-247. — Insemnări privitoare la diferite fapte petrecute la Focşani; importante în deosebi cele asupra năvălirilor tătăreşti din 1758 şi 1759. *C. Grecescu*

236. **Bulat T. G.**, *Raiaua Brăilei supt Ruşi (1809—1812)*, în *Arh. Basarabiei*, III (1931), p. 245-254.—Notă introductivă şi 5 anexe. In timpul războiului ruso-turc (1806—1812), locuitorii din cuprinsul raielei Brăilei pribegiseră unii spre Moldova, alţii spre Ţara Românească. In 1809 Ruşii socotindu-se stăpâni cer Divanului să ia măsuri ca băjenarii să revină. Se iscă neînţelegeri. *C. Grecescu*

237. **Năstase Gh. I.**, *Slavi în sec. al XVII-lea la Orhei?*, în *Arh. Basarabiei*, III (1931), p. 91-96. — Batiuşcov în lucrarea asupra Basarabiei foloseşte o informaţie a lui Miron Costin parţial şi tendenţios ca să afirme existenţa Slavilor la Orhei. *C. Grecescu*

238. **Sava Aurel V.**, III. *Note istorice asupra moşiei Câmpurile*, în *Milcovia*, II (1931), p. 256-265. — Pricini între răzeşii din Câmpurile şi paharnicul Asanache Dan şi Mariniciu. *C. Grecescu*

239. **Severeanu G. Dr.**, *Bucureştii sub focul cel mare din 1847*, în *Urbanismul*, I (1932), p. 87-96.— (Recenzie de I. C. Filitti, *Focul Bucureştilor la 1847*, în *Cuvântul* din 19 Mai 1932. Recenzentul arată că d. Severeanu a copiat pagini întregi din *Istoria Bucureştilor* a lui Ionescu-Gion, fără să indice izvorul. D. Filitti completează şi rectifică unele ştiri privitoare la marele incendiu). *P. P. P.*

Vezi şi No. 34, 35, 38, 40, 42, 46, 101, 104.

16. ROMÂNII DE PESTE HOTARE

240. **Bologa V.**, *Medici aromâni în monarhia habsburgică*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 49-57.

241. **Capidan Th.**, *Daniil Moscopoleanul*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 101-107.

242. **Naum-Delavardar Ioan**, *Meglenia, regiune în Macedonia grecească şi societate de cultură în Bucureşti*, în *Graiul Românesc*, V (1931), p. 23-26.

243. **Panaitescu Em.**, *Prin satele Românilor din Istria, mărturia unui călător*, cu rezumat în italieneşte, în *Lucrările Institut. de Geografie... din Cluj*, IV (1928--1929), 1931, p. 419-436+10 pl.

CRONICĂ

Congresul internaţional de istorie se va ţine în luna August 1933 la Varşovia. Problemele prezentate aci se vor discuta, potrivit ramurilor istorice cărora aparţin, în următoarele 14 secţiuni: Ştiinţe auxiliare, arhive, organizarea activităţii istorice; Preistorie şi arheologie; Istorie veche; Evul mediu şi Bizanţul; Istorie modernă şi contemporană; Istoria religiilor şi istoria bisericească; Istoria dreptului şi instituţiile; Istorie economică şi socială, colonizare; Istoria ştiinţelor — ştiinţe pure şi medicină—; Istoria literaturilor; Istoria artei; Metoda istorică şi teoria istoriei; Invăţământul istoriei şi Istoria Europei răsăritene.

Pe lângă programul de desbateri, oficial, al Congresului au fost propuse subiecte şi de către diferite asociaţii din afara Comitetului internaţional al ştiinţelor istorice. Bunăoară: Proprietatea rurală în Bizanţ; Istoria ştiinţelor în veacul al XVI-lea; Legăturile literare ale Poloniei cu naţiunile occidentale; Cum s'a prezentat despotismul luminat în diferite ţări; Creşterea populaţiei în secolul al XIX-lea; Evoluţia noţiunii de frontieră; Evoluţia planului de oraşe; Primitivismul în America; Cucerirea Mexicului; Descoperirea Americii şi istoria Europei Orientale; Istoria băncii.

Participarea la discuţiile diferitelor comisii ale Congresului se poate face: prezentând un raport, făcând o comunicare, ori anunţând din timp înscrierea la desbateri pentru o chestiune pusă pe ordinea de zi. Se recomandă *raportul* când e vorba de probleme „complexe" şi generale; textul acestuia trebuind să fie gata la 1 Septemvrie 1932 pentru a putea fi publicat înaintea deschiderii Congresului. Forma tradiţională însă o constitue *comunicarea*, de obicei liberă. Ea însoţeşte totdeauna un raport — care nu se citeşte niciodată în şedinţă — şi-l supleneşte parţial, înfăţişând punctele discutabile ale lui. Comunicarea trebue supusă anterior comitetului naţional respectiv care o va recomanda apoi Comitetului organizator internaţional, acesta urmând să ia hotărîrea finală. Comunicările se tipăresc şi ele înainte de Congres şi ca atare se vor trimite Comitetului organizator până la 1 Martie 1933. *Intervenţiile* în discuţia problemelor se fac prin înscrieri dinainte. Ele se semnalează pe ordinea de zi în fiecare şedinţă şi în darea de seamă generală a Congresului.

Date fiind apropierile şi legăturile dintre noi şi Polonia; date fiind problemele — multe privind Europa de răsărit, în care România şi Polonia se încadrează într'un fel—; de bună seamă că grija Comitetului Istoricilor români va fi mărită pentru a cinsti cum se cuvine acest prilej ales. Şi ne bucură vestea că istoriografia românească va fi reprezentată la Varşovia într'un chip cu totul deosebit prin pregătirea participanţilor, prin numărul lor impunător şi prin chestiunile ce vor pune în discuţie.

D. Bodin
